

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Angyal Ádám: Új közgazdaságtan

Drábik János: Emberközpontú gazdaság

Lentner Csaba: A Postabank és ami mögötte van.

Gindert Károly: A katonai vezetők képzése és felkészítésének áttekintése a honfoglalástól napjainkig.

Herczeg János: Az EU-hoz való csatlakozás vagy kimaradás - vitairat.

Gazdag László: Termelőszövetkezet és/vagy farmergazdaság ?

Rácz Zoltán: Harmadik évezred - gondolatok a nemzet biztonságáról.

Hajdú-Moharos József: Táj és geopolitika

Kiss Ernő: Ezredévi félelmeink - problémafeltáró elemzés.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

VIII. évfolyam 1-2. szám, 1997.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik negyedévente

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Drábik János: Emberközpontú vagy pénzközpontú gazdaság.....	5
Angyal Ádám: Új közgazdaságtan.....	48
Lentner Csaba: A Postabank és ami mögötte van.	70
Gazdag László: Termelőszövetkezet és/vagy farmergazdaság ?.....	85
Kovács Teréz: A mezőgazdaság tulajdonosi és üzemszerkezetének átalakulása Dél-Dunántúlon.	110
Laczkó András: Az agrárpolitikai modellek változtatásának igénye az amerikai szakirodalomban.	124

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Kiss Ernő: Ezredévi félelmeink - problémafeltáró elemzés.	143
Szigeti Endre: Takaróné Gáll Beatrix az első női közgazdasági magántanár.....	178
Hajdú-Moharos József: Táj és geopolitika	188
Hargitai Sándor: Változások az államháztartás hátterén.....	202
Gindert Károly: A katonai vezetők képzése és felkészítésének áttekintése a honfoglalástól napjainkig.	230
Rácz Zoltán: Harmadik évezred - gondolatok a nemzet biztonságáról.....	246

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Herczeg János: Az EU-hoz való csatlakozás vagy kimaradás - vitáit.....	250
Gáspár Tamás: Az európai régiók analitikus vizsgálata.	266

KÖNYVSZEMLE

Mihájla Tivadár: Az Ukrán-Kárpátok hagyományos állattenyésztése a XIX. sz. második felében.(Ruszin Emil)	309
--	-----

DISSZERTÁCIÓ

Abdulmaged El-Amin Alghryani: Personnel Management in Banking Corporations in the Third World.	312
---	-----

Szerzőink

Dr. Angyal Ádám: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi docens BKE

Abdulmaged El-Amin Alghryani: aspiráns, Tripoli - Líbia

Dr. Drábik János: közgazdász, újságíró, München

Dr. Gazdag László: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi docens, JPTE

Gáspár Tamás: közgazdász, aspiráns, főiskolai adjunktus, Külkereskedelmi Főiskola

Dr. Gindert Károly: ny. alezredes

Dr. Hajdú-Moharos József: a földrajztudományok kandidátusa, Balaton Akadémia tanára

Dr. Hargitai Sándor: tanácsadó, Belügyminisztérium

Dr. Herczeg János: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Soproni Egyetem

Dr. Kiss Ernő: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi docens BKE

Dr. Kovács Teréz: a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA RKK, Pécs

Dr. Laczkó András: GATE ösztöndíjas Ph.D. hallgató

Lentner Csaba: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Soproni Egyetem

Rácz Zoltán: az OMF B osztályvezetője

Ruszin Emil: a közgazdaságtudomány kandidátusa, tanácsadó

Szigeti Endre: a közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi tanár

GAZDASÁG

Drábik János

Emberközpontú vagy pénzközpontú gazdaság

A rendszerváltás szabadvállalkozáson, versenyen alapuló piacgazdaságot, valamint népszuverenitáson alapuló parlamenti demokráciát ígért a magyar népnek, amely majd lehetővé teszi Magyarország felzárkózását a fejlett országokhoz. Ma már tudjuk, hogy a termelő gazdaság 20%-os összezsugorodása folyamatosan tart 8 éve, másfél millió magyar elvesztette munkáját és a lakosság nagyobb része lényegesen nehezebben él, mint a rendszerváltás előtt. Az Állam Adósságkezelő Központ 1997 májusi tájékoztatója szerint a külső- és belső államadósság együttesen az év első negyedében további 130 milliárddal növekedett és elérte az 5.060 milliárd forintot, mintegy 28 milliárd dolláros összeget. A korábbi 156 milliárd forint kamatmentes lejárat nélküli adósságállományt felváltotta egy új adósságelem, a Magyar Nemzeti Bankkal szembeni devizahitel, amelynek kamattal növelt összege 1997 március végén 1.787 milliárd forint volt. Azt is bejelentették, hogy az MNB,- noha Surányi György elnök szerint erre az országnak nincs szüksége, - mégis megkezdte további egymilliárd dollár államkötvény értékesítését a nemzetközi pénzpiacokon. Vagyis folytatódik az adósságspirál. Magyarország külső adósságának belsővé változtatása is megtörtént. Ez azért káros, mert a belső adósság kamatterhe 2-3 százalékkal nagyobb, mint amit a nemzetközi pénzpiacokon kérnek. Az államadósság évi adósságszolgálati terhe meghaladja a 800 milliárd forintot. Ennek az összegnek a túlnyomó részét a társadalom jómódú egyötöde kapja közvetve, vagy közvetlenül a bankokon és a pénzintézeteken keresztül. Az adósságszolgálat fedezete az adó, amelyet döntően a bérből és fizetésből élők fizetnek. Egy magyarországi tanár, munkás vagy alkalmazott ma több személyi jövedelemadót és bérjárulékot fizet, mint egy milliókat kereső vállalkozó, vagy bankár.

Az 5.060 milliárd államadósság után fizetendő 800 milliárd forint kamat a bevallott munkajövedelemből élőkötől a pénztulajdonosokhoz juttatja a nemzeti jövedelem 15 százalékát. Joggal kérdezte Kopátsy Sándor 1996 karácsonyán: „Hol van példa arra, hogy egy közepesen fejlett ország a társadalmi rendszerváltást és gazdasága piacositását liberális gazdaságpolitika mellett meg tudta volna valósítani? Hol fordult elő, hogy 20-30 százalékos kamatok mellett állampapírokkal fedezték volna az államháztartási hiányt? Erre a fejlett gazdasági demokráciák történelmében még nem volt példa. Néhány latin-amerikai ország hitte csak el a Világbanknak, hogy ez lehetséges, de minden esetben teljes kudarccal végződött. Nálunk is mi lett az eredménye? Állandósult válság” Ezután Kopátsy Sándor felteszi a kérdést: „Meddig tűri a jelenlegi tendenciának az erősödését a magyar társadalom? Vagyis meddig marad a demokrácia híve, ha ezalatt azt kell megélnie, amit szenved a rendszerváltás óta”?

Az elhúzódó magyar válság végső oka az a szélsőséges liberális, - libertariánus - politika, az abszolutizált monetarizmus amely nemcsak elősegítette Magyarország eladósodását, de azt is megakadályozta, hogy ebből a monetarista adósságcsapdából kikerülhessen. Soros György azt állítja, hogy a néhai Antall József miniszterelnök lelkén szárad, amiért Magyarország külföldi adósságát nem sikerült rendezni. Ezeket nyilatkozta Soros: „Az első szabad választás előkészületei szakaszában volt egy történelmi pillanat, amikor a külföldi hitelezők készek lettek volna bizonyos észszerű engedményre, könnyítésre. Ezt a soha vissza nem térő lehetőséget azonban elszalasztották. Eddig még senkinek sem beszéltem erről, de most úgy érzem, el kell mondanom. A tervről Antall József és Tardos Márton tudott. Antall azonban tudva, hogy a szabad demokraták egy ilyen esetleges terv elfogadtatására gondolnak, azt kiadta a Financial Timesnak” Antall József a Parlamentben válaszolt Soros György nyilatkozatára: „A vád nem igaz. Soros György javaslatát sem a kiszemelt bankok, sem az SZDSZ nem támogatta, ezért bukott meg az általa említett lehetőség.”

Szakolczay György, a KDNP gazdasági szakértője szerint „1990-ben a bankárok helyett a politikusokat kellett volna megkeresnünk, akiktől inkább elvárható a stratégiai gondolkodás. A londoni konzultáció helyett a baráti országok kormányaival - elsősorban Németországgal - kellett volna tárgyalásokat kezdeni ... majd utána a megfelelő konzultációkat lebonyolítani a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, utolsó lépésként fordulni a bankvilághoz...Londonban tehát ahelyett, hogy a magyar politikusok győzték volna meg a hitelezőket az adósságteher könnyítésének a szükségességéről, éppen ellenkezőleg a hitelezők győzték meg eljövendő vezetőinket arról, hogy eszükbe se jusson ilyesmit kérni. Elszalasztottunk egy történelmi lehetőséget: az adósságteher ma ugyanolyan nyomasztó, mint 1990-ben volt, de ma már nem alkalmazható az akkori megoldás. A konzorciális bankhitelek helyébe nagyrészt kötvényadósság lépett, a külföldi adósság jórészt külföldi ipari és közszolgálati vállalati tulajdonná alakult át, az adósságszolgálat terheit sok esetben közvetlenül a lakosság viseli villamosenergia-árak és autópályadíjak formájában, és az ország finanszírozásában komoly szerepe van a konvertibilitás, a csúszó leértékelés és a külföldinél magasabb kamatszint miatt idejövő külföldi befektetőknek is. A következő kormánynak tehát egy sohasem látott szituációt kell kezelnie, sőt megoldania” - mutatott rá Szakolczay György.

Az adósság elengedés vélt, vagy valódi lehetőségéről szólva érdemes Csoóri Sándor 1994-ben megjelent esszéjére is utalni, amelyben leírja találkozását az MDF Bem-rakparti székházában Antall Józseffel, akit akkor már megválasztottak, de még nem neveztek ki miniszterelnöknek. Antall halott sápadtan mondta el Csoóri Sándornak, most jön egy tárgyalásról, ahol néhány nemzetközi bankár közölte vele, hogy valamennyi Magyarországon befektetett pénzét kivonja az országból, ha feltételeiket nem teljesíti. Ezután már nem volt szó az államosított tulajdonnak az eredeti tulajdonosok részére történő visszaadásról, a reprivatizációról, hanem csak privatizációról, amelyről ma már tudjuk, hogy a köztulajdon mélyen áron aluli kiárusítását jelentette. Az adósság könnyítés elérése helyébe pedig az adósságszolgálat minden áron történő teljesítése lépett.

Az 1997. nyarán újra megélenkült kincstári optimizmus és kormányzati sikerpropaganda során igen sok szó esik arról, hogy a nyugati pénzvilág mennyire elégedett az adósságát következetesen és maradéktalanul törlesztő Magyarországgal, de kevés szó hangzik el az adósságfüggőség társadalmi következményeiről, a másfél millió tényleges munkanélkülről, az évi 100 ezer élveszületésre eső 80 ezer abortuszról, az ország lakosságának elöregedéséről, az évi 40-50 ezer fős folyamatos népességcsökkenésről, a népbetegség szintjét elérő több százezer alkoholistáról, a kábítószer élvezet tömegessé válásáról, az öngyilkosságok tartós rekordmagasságáról. A „Bokros csomagként” ismert radikális gazdasági megszorító intézkedések a szociális intézményrendszert alapjaiban rendítették meg. Az egészségügyi és társadalombiztosítási rendszer is válságban van, és a kórházak a kórházi ágyak 10 ezerrel történt csökkentés ellenére sem képesek finanszírozni önmagukat. A kifizetetlen társadalombiztosítási járulékok miatt a nyugdíjrendszer évről-évre több 10 milliárdos nagyságrendben szorul a költségvetés támogatására. Válságban az iskolarendszer, a nevelésügy és mélyponton a társadalmi szolidaritás. Nemcsak az erkölcsnek nincs ázsioja, de ma már hovatovább a jognak sem lehet érvényt szerezni. A közbiztonságot az egyre erőteljesebb szervezett bűnözés veszélyezteti és a társadalom szinte minden szféráját áthatja a korrupció, a híressé vált Tocsik-ügynél is sokmilliárdos nagyságrenddel nagyobb, úgynevezett „fehérgalléros” bűnözés. Az ország társadalma a jelek szerint nem Európa, hanem Latin-Amerika felé tart, ahol egy vékony, dúsgazdag réteg mellett a társadalom túlnyomó többsége reménytelen szegénységben él, a felemelkedés minden esélye nélkül. A teljesség igénye nélkül felsorolt bajok elemzése mind egy irányba mutat, vagyis végső okuk az ország súlyos eladósodása.

Ezért jogos a kérdés, mi okozta ezt az eladósodást, és ha már beleestünk, - pontosabban belerántottak minket, - akkor miként lehetne kikerülni az adósságcsapdából. Magyarország eladósodása egy világfolyamat része. A világ eladósodásának pedig az alapvető oka az a szélsőségesen liberális, libertariánus pénzügyi politika, amely minden gaz-

dasági problémát lényegében monetáris eszközökkel kíván megoldani. Ennek a szélsőséges monetarista politikának az egyenes következménye a rekordméretű munkanélküliség, a termelő gazdaság stagnálása és leépülése, a gazdasági megszorító intézkedések és a szociális intézményrendszerek korlátozása, lebontása. Ezért a helyzet megértéséhez a monetarizmust kell közelebbről szemügyre vennünk.

Az ipari forradalom egyszer, s mindenkorra megváltoztatta a termelő potenciál nagyságrendjét. Ugyanakkor senki nem hozta létre a reálgazdaság működéséhez szükséges pénzgazdasági rendszert, a gazdasági élet monetáris oldalát, amely szisztematikusan növeli a javak termelésével arányosan a forgalomban lévő pénz mennyiségét. Ekkor már léteztek bankok a világgazdaság centrum országaiban. Így más intézményrendszer hiányában ők vállalták magukra ezt a feladatot. A termelő gazdaságot kiszolgáló, ahhoz képest csak másodlagos monetáris rendszer, rögtönözve, nagy kilengésekkel, meglehetősen össze-visszasággal fejlődött. Ha volt elég arany, akkor bővült a ráépült papírpénz kibocsátása és volt elég pénz a reálgazdaság számára. Ha nem volt elég arany, akkor szűkült a ráépülő pénzkreálás, és pénzhiány keletkezett. Mivel periódikusan hol sok pénz és hitel volt, hol pedig kevés, ezért ennek megfelelően vagy inflációra vagy deflációra került sor. Ez a monetáris ingadozás tehát pénzbőség idején fellendülést, pénzszűke idején pedig recessziót okozott a reálgazdaságban.

Az ismétlődő recessziók megosztották a politikusokat és a szakembereket. Egyesek beletörődve elfogadták ezt a helyzetet, mások viszont egy jobban átgondolt, szakmailag megalapozottabb és társadalmilag igazságosabb rendszert akartak és akarnak a helyébe. John Maynard Keynes - 150 évvel az ipari forradalom után - azt tanácsolta, hogy amikor pénzhiány és recesszió van, akkor a kormányok vegyenek fel hiteleket, és amikor fellendülés és pénzbőség van, akkor fizessék vissza ezeket. Háborúk idején a pénz aranyra váltását, azaz a pénz aranyfedezetét rendszerint felfüggesztették, de békeidőben visszaállították. Így folytatódott az a rendszer, hogy amikor volt bőségesen arany és ráépülő pénz, akkor

virágzott a piacgazdaság, amikor nem volt, akkor a pénzmennyiség zsugorodása gazdasági pangást, visszaesést, sőt válságot idézett elő az értéktermelő reálgazdaságban.

Már a nagy világgazdasági válság idején, 1932-ben, egyes gazdaságtudósok azt ajánlották, pl. az Egyesült Államok kormányának, hogy csökkentse költségvetési deficitjét, és állítsa helyre a költségvetés egyensúlyát. Vagyis a mai restriktív gazdaságpolitikai elképzelések már akkor forgalomban voltak. Mások viszont azt javasolták, hogy a pénzkibocsátást el kell választani az aranytól, azaz meg kell szüntetni a pénz részleges aranyfedezetét. Franklin Delano Roosevelt New Deal néven ismert gazdasági kurzusa lényegében úgy számolta fel a gazdasági és pénzügyi válságot, hogy a második világháborúra való felkészülés érdekében a kormányzat jelentősen megnövelte az állami kiadásokat és a Federal Reserve System pedig fokozta a forgalomban lévő pénz mennyiségét és egyidejűleg több milliárd dollárnyi kamatmentes pénzt pumpált ekkor a gazdaságba. Tehát ismét bizonyítást nyert, hogy lehetséges kamatmentes pénzt is kreálni és vele a gazdasági növekedést stimulálni úgy, hogy az ne legyen inflációs hatású. A kamatmentes finanszírozásnak tehát jelenleg sem elvi, pénztechnikai, fiskális és monetáris akadályai vannak, hanem csupán az, hogy a pénzvagyron monopóliumával rendelkezők jelenleg nem hajlandóak még időlegesen sem korlátozni kamatigényeiket. Azaz nem képesek egy másik fontos érdeküknek - a gazdasági és társadalmi stabilitás megőrzésének - alárendelni gazdagsági vágyukat, ahogyan azt a háborús körülmények kényszere alatt a győzelem elérése érdekében átmenetileg megtették.

1944-ben az ipari országok létrehozták a Nemzetközi Valuta Alapot és a Világbankot, elsősorban az arany, a dollár és a többi valuta átváltási arányának a stabilizálására. A második világháború utáni korszakot magas termelékenység, észszerű bérszínvonal és alacsony kamatlábak jellemezték, amelyek az adósságnak a bruttó nemzeti össztermékhez viszonyított arányát többé-kevésbé azonos szinten tartották. Ez a helyzet később megváltozott. Egyrészt mert a reálgazdaság monopolizálódása

fokozódott, másrészt a „Big Business“ mellett kialakult az ugyancsak monopolhelyzetű erős „Big Labor“. Ennek következtében rendszeresen nagyobb arányú volt a bérnövekedés, mint a reálgazdaság termelékenységének a növekedése. Azaz az egységnyi termékre eső munkaköltség gyorsabban emelkedett az indokoltnál, és a megnövekedett pénzmennyiség gyorsította az áremelkedés ütemét. A központi bankoknak választaniuk kellett: vagy engedik a pénzellátás növekedését és ezzel nagymértű inflációt okoznak, vagy elutasítják ezt, de akkor a reálgazdaság a pénzszűke miatt összezsugorodik, és ez nagyarányú munkanélküliséghez vezet. Ekkor az történt, hogy mindkét követelménynek eleget téve, úgynevezett stagflációt hoztak létre. Vagyis egyszerre stagnált a gazdaság és egyszerre volt magas az infláció. Egyidejűleg zsugorodott a reálgazdaság, és nőtt a forgalomban lévő pénz mennyisége. Ezután kísérletezni kezdtek az árak és bérek állami szabályozásával – gondoljunk csak Nixon elnök ár- és bérstopjára, - de valamennyi próbálkozás kudarcot vallott. Egyrészt azért, mert ezek az intézkedések nem voltak kötelezőek, másrészt túlságosan bürokratikusak voltak, harmadrészt a termelékenység növekedéséből adódó hasznok igazságtalanul kerültek elosztásra. E súlyos gazdasági és társadalmi problémák megoldására a közgazdászok absztrakt matematikai formulákat kezdtek keresni és sajnos alkalmazni is a valóságos gazdasági folyamatokban.

1. Néhány szó a problémák eltérő természetéről

Itt kell egy kitérőt tennünk annak bemutatására, hogy megoldásuk lehetősége szempontjából a problémák vagy konvergensek vagy divergensek. Ez azért fontos, mert konvergens problémák megoldására alkalmas módszerekkel divergens problémákat nem lehet megoldani. A monetarizmus esetében pedig éppen egy ilyen kudarcra ítélt kísérlettel állunk szemben. A konvergens problémák természet-tudományos módszerekkel véglegesen megoldhatóak, míg a divergensek nem. A természettudományok konvergens problémáira az absztrakt matematikai módszerek jól alkalmazhatóak, mert itt elvileg minden kérdés megoldható. Ezzel szemben az emberrel, az emberi társadalommal és annak te-

vékenységével, így a közgazdasággal foglalkozó problémák megoldására is a matematikai módszerek csak igen korlátozottan, elsősorban technikai-kisegítő eszközként és nem érdemben alkalmasak.

Miért divergens minden emberrel kapcsolatos probléma? Azért, mert az élet és minden emberi tevékenység annyira összetett és dinamikus, hogy csak komplementer ellentétpárok kettőskövetelményével ragadható meg. Minden életjelenség ellentétes oldalak közt húzódó egyensúlyi állapot, amely minduntalan megbomlik és ezért folyamatosan helyreállítandó, ha a szélsőséges állapot kialakulását, az egyensúly tartós megbomlását - egy beteg állapot kialakulását - el akarjuk kerülni.

A két problémafajta különbözőségének a szemléltetésére nézzünk néhány példát: Először vegyünk szemügyre egy konvergens problémát. Erre jó példa annak a feladatnak a megoldása, hogy létrehozzunk - mondjuk - egy emberi erővel hajtott kétkerekű járművet. Számos megoldási javaslat után szűkülnek majd a válaszok, végül megjelenik egy tartósnak bizonyuló válasz: ez a jármű a kerékpár. A válasz azért időtálló, mert megfelel a természeti törvényeknek és az emberi igényeknek. A konvergens problémákra az a jellemző - mutatott rá E.F. Schumacher, akinek az elemzésére a továbbiakban is támaszkodunk - , hogy minél behatóbban tanulmányozzuk őket, a rájuk adandó válaszok egyre közelítenek egymáshoz. Természetesen ezek a problémák is feloszthatóak már megoldott és még megoldandó problémákra. A lényeg azonban az, hogy ezek a természettudományos, műszaki-technikai problémák elvileg véglegesen megoldhatóak, mert ezekben nincs jelen az ember. Általában a természettudományok: a fizika, kémia, csillagászat, vagy az elméleti tudományok, mint a matematika és a geometria foglalkoznak konvergens problémákkal.

Az emberre, a társadalmi életre, köztük a közgazdaságra érvényes másik problémafajtánál viszont azt tapasztaljuk, hogy noha számos felkészült kutató tanulmányozza őket, egymásnak szögesen ellentmondó válaszokra jutnak. Sőt: minél logikusabbak és világosabbak ezek a vá-

laszok, annál inkább ellentmondanak egymásnak. Ezért nevezhetőek szétágazó, divergens problémáknak. A társadalomban pl. a leggyakrabban szembekerülő két követelmény, a szabadság és az egyenlőség. A szabadság az erőseknek, az egyenlőség a gyengébbeknek kedvez. Egyesek szabadsága csökkenti mások egyenlőségét és egyesek túlzott szabadsága pedig meg is szünteti az egyenlőséget. Az egyenlőség korlátozza a szabadságot, az eltúlzott egyenlőség, az egyenlődsdi, pedig csaknem meg is szünteti azt. Tehát mihelyt az ember és a társadalom kérdéseivel foglalkozunk, azonnal szembe kell néznünk az emberi étellel és az azt jellemző ellentét párral: a születéssel és a növekedéssel, valamint a hanyatlással és pusztulással. Társadalmi vonatkozásban pedig a szabadsággal és a renddel.

Ezek miatt a ki nem küszöbölhető ellentétek miatt, - amelyek mindegyike valóságos életfolyamatokat, reális szükségleteket és érdekeket jelenít meg, - az emberi élet, így a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának a megteremtése is absztrakt matematikai formulákkal nem oldható meg egyszer és mindenkorra. Absztrakt formulákkal még időlegesen sem. De ha nem is oldhatóak meg véglegesen ezek a problémák, emberközpontú komplex megközelítéssel átmenetileg meghaladhatóak, amennyiben a kölcsönös egymásra utaltság és felelősség alapján szem előtt tartjuk a másik ember alapvető érdekeit is. A Biblia szavait használva: Ha tényleg „úgy szeretjük felebarátunkat, mint önmagunkat”...A szabadság és egyenlőség ellentétes irányú igénye ugyanis a testvériség, a szolidaritás, a közösségi érzés segítségével alkothat csak harmonikus, egyszersmind egymást kiegészítő és fenntartó egységet. Ebben az esetben nem a logika, hanem az emberi-történelmi tapasztalat és az ember isteni eredetű - vagy ha úgy tetszik természeti eredetű - magasabb képességei a mérvadóak. Az alkotóértelem isteni (természeti) adományával rendelkező embernek ezeket a magasabb képességeit kell újból és újból aktivizálnia.

Nézzünk most meg néhány divergens problémát a társadalmi életben. A népszuverenitáson alapuló valódi demokráciában - mint harmonikus

társadalomban - egyszerre van szükség az igazságszolgáltatásra és a könyörületre. Noha az egyik látszólag tagadja a másikat, valójában a köztük lévő feszültség és egymásrataltság teszi élővé és kiegyensúlyozottá a demokrácia rendjét. Ugyanis az igazságszolgáltatás könyörület nélkül kegyetlenség. A könyörület fegyvelmező kényszer nélkül,- rend nélkül - káosz és anarchia. A társadalomnak egyaránt szüksége van a változásra és a stabilitásra, a hagyományok őrzésére és a megújulásra, a közérdek és a magánérdek együttes érvényesülésére, folyamatosan megújítandó konszenzusára.

A gazdasági életben is követelmény-pároknak, kettőskövetelményeknek kell egyszerre eleget tenni. A harmonikus, stabil, kiegyensúlyozott gazdasági életnek egyszerre van szüksége a piac működésének szilárd kereteire, és szereplőinek a szabad mozgására, az előrelátó tervezésre és a laissez-faire-re, gazdasági rendre és a „tény ahogy óhajtod” gazdasági szabadságára. Az egészséges növekedésre és a természetes hanyatlásra. A társadalom és benne a gazdasági élet egészsége ezeknek az ellentétes követelményeknek az együttes és folyamatos teljesítésétől függ. Ha csak az egyik követelmény érvényesül, az kegyetlenné teszi az adott társadalmat, kiegyensúlyozatlansághoz, majd felbomláshoz vezet. Ez történt a Szovjet Birodalommal, de ez a veszély fenyegeti a szélsőséges liberális globalista rendszerét is.

Jól példázza a kettőskövetelmények érvényesítésének szükségességét a gazdasági életben az 1997 nyarán Amsterdamban megtartott úgynevezett második maastrichti tanácskozás, ahol éles vita bontakozott ki az egységes európai pénzrendszer bevezetése körül. A vita a tagállamok pénzügyi-gazdasági szuverenitásának a megszüntetése és egy demokratikusan nem ellenőrzött nemzetek feletti szervezetre, az Európai Központi Bankra való átruházása körül éleződött ki. Ez az új szerv az Európai Unió demokratikus politikai intézményrendszere nélkül nem képes eleget tenni a független szakszerűség és a társadalmi befolyásolás, a politikával szembeni autonómia és a demokratikus politikai ellenőrzés egyszerre érvényesítendő követelményeinek. Az árstabilitás egydimenzi-

ős követelménye a reálgazdaság komplex szempontjai rovására érvényesülhet, a pénzügyi szféra partikuláris érdekei pedig háttérbe szorítják az általános társadalmi szükségleteket és érdekeket.

A szocialista irányzatú francia kormány a gazdasági növekedés és az új munkahelyek teremtését is központilag kezelendő uniós feladatnak tekintti és ennek is meg akarta teremteni az uniós intézményrendszerét. Német részről a gazdasági növekedést és a munkahelyteremtést elsősorban a tagországok feladatának tekintik, mivel az országonként eltérő sajátosságok így jobban figyelembe vehetőek. Csakhogy a pénzkibocsátástól és a kamatszabályozástól, tehát a monetáris politikától függ a legjobban a növekedés és a munkahelyek száma. Vagyis pontosan attól, ami kikerül a tagállamok hatásköréből és amely felett nem lesz többé alulról jövő demokratikus ellenőrzés. A központi bankok autonómiáját tagállami szinten is biztosítani lehetne a tevékenységüket összehangoló egységes és kikényszeríthető uniós működési szabályzat bevezetésével. Így a monetáris politikában is érvényesülhetne az országonkénti eltérő sajátosságok figyelembevétele. Monetáris konfekció öltözék helyett a tagállamok testre szabott monetáris ruhát viselhetnének. Ez lehetővé tenné az uniós és tagállami érdekek jobb harmonizálását, azt, hogy a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés követelményei legalább olyan mértékben érvényesüljenek, mint a pénzügyi stabilitás monetáris szempontjai. A kettőskövetelmények együttes érvényesítése azonban Amsterdamban nem sikerült. Ez olyan kiegyensúlyozatlan helyzetet eredményezhet, amelynek még nehéz felmérni a következményeit.

Az absztrakt - vagyis az egyén és társadalom összetett szükségleteit kiiktató, egyetlen vonatkozásra leszűkítő - monetarista dogmákra felépített nyugati világgazdasági rendszer is alapjaiban egyoldalúvá és kiegyensúlyozatlanná vált az elmúlt két és fél évtized során.

2. A szélsőséges liberalizmus antiliberális

A kiegyensúlyozatlanságnak van egy elvi oka és egy másik módszertani oka. Először elemezzük az elvi okot. Ha a szabadság jó dolog, azt hihetnők, hogy a még több szabadság még jobb dolog. Ez azonban tévedés. A még több, azaz a végtelen szabadság, a szabadosság, vagy új keletű szóval libertarianizmus, a kiegyensúlyozatlanság, az egyoldalúság, a káosz, azaz a szabadsággal való visszaélés szabadságához juttatja a társadalom egy elenyésző kisebbségét. Mi a baj az eltúlzott liberalizmussal? Az, hogy ez a liberalizmus már nem liberális, hanem autokrata. A monopóliumok által dominált gazdasági életre is azokat a szabályokat erőlteti, amelyek csak akkor érvényesek, ha hozzávetőleg egyenlő erejű, egymást kiegyensúlyozni és ezért egymással versenyezni képes szereplők vannak jelen a piacon. A liberalizmus legfőbb belső fogyatékosága, hogy a végtelenen megosztott társadalomra alkalmazott formailag azonos elvekkel valójában kettős mérce alkalmazására kényszerül az individuális jogok gyakorlati érvényesítése során. Az egyenlő liberális elvek azáltal válnak szélsőségessé, hogy szélsőségesen egyenlőtlen helyzetű egyénekre alkalmazzák őket. A liberalizmus minden egyes egyén, polgár szabadságáról és autonómiájáról beszél, de ténylegesen csak az erősek, a vagyonosok és ezért hatalmasok, korlátlan egyéni szabadságát és autonómiáját segíti érvényesülni a társadalmi, politikai és gazdasági élet gyakorlatában. És ezt nem csupán szubjektív hibából teszi, nem egyszerűen hirdetőinek esetleges személyes rosszhiszeműségéből, hanem objektív okokból is, szükségszerűen kényszerül erre. Ugyanis a vagyontalan, hatalom nélküli és függő helyzetű egyének szabadsága és autonómiája csak az erősek, vagyonosok és hatalmasok aránytalanul nagyra nőtt szabadságának és autonómiájának a korlátozásával érvényesülhetne. Ezt a korlátozást a hátrányos helyzetű egyének csak a közhatalom, azaz a demokratikus állam igénybevételével tudják érvényesíteni, mert önvédelmükre csak ez az eszköz áll a rendelkezésükre. A minden egyes polgárt egyformán megillető szabadság és autonómia megkövetelné a hatalmi túlsúlyba került egyének túl nagy szabadságának és autonómiájának az állami beavatkozással történő átlagos

szintre való korlátozását. Tehát a liberalizmus fenntartása mindenki számára csak az állam hathatós és folyamatos közreműködésével „antiliberális” módon lehetséges. Ezt a beavatkozást azonban a jelenlegi liberalizmus a végsőig ellenzi és ezzel válik szélsőségesé. Az a rendszer lenne nem szélsőségesen liberális, amely kész volna állami eszközökkel a gyengék számára is megvédelmezni és tartalommal megtölteni a liberális jogokat. Ez a mérsékelt liberális berendezkedés már nem egy alibi demokrácia lenne, nem elitkormányzást gyakorló rejtett oligarchikus uralom, hanem valamennyi polgár egyenlő szabadságát garantáló, népszuverenitáson alapuló demokrácia. A szabadság motorja csak akkor működhet biztonságosan, ha az egyenlőség fékberendezése is hatékonyan működik. Amikor meglódul a szélsőséges liberalizmus, akkor rá kell taposni az egyenlőség fékjére. Ez pedig állami beavatkozást jelent a társadalom többségét alkotó hátrányos helyzetűek érdekében.

Ha nem érvényesül a szervezett közhatalom, a demokratikus állam ellenőrző és korlátozó funkciója, akkor a vagyonosok, hatalmasok egyéni szabadsága és autonómiája - az előnytelen helyzetűek rovására - korlát nélkülivé válik. Megteremtődik az önzés, a hatalommal való visszaélés lehetősége, azaz mindenki szabadsága, a csupán egyeseket megillető szabadsággal való visszaélés szabadságává degenerálódik. Így vált lehetségesé, hogy napjainkra a pénzteremtés és kamatszabályozás világszintű supermonopóliumával rendelkező kis létszámú embercsoport számára a szabadság a korlátlan és globálisméretűvé felfúvódott nyereszkesedés szabadosságává torzuljon. Ez a helyzet természetesen sérti a vagyontalan, pénztelen és hatalom nélküli egyének szabadságát és autonómiáját, amelyet csak a közhatalom képes a túlhatalmú egyénnel szemben megvédeni. Vagyis a komolyan gondolt liberalizmus megkövetelné a szélsőségesen egyenlőtlenül elosztott vagyoni, társadalmi és gazdasági szabadság folyamatos újraelosztását, a liberalizmus szélsőséges változatának a megtagadását. Ezt azonban csak egy népszuverenitás elvére felépült demokratikus állam képes megvalósítani, amely valóban a szuverén polgárok megbízásából és azok szoros ellenőrzése alatt tevékenykedik.

Természetesen a szélsőséges liberálisok is azt vallják, hogy az egyéni szabadságjogok mindenkit egyformán megilletnek. A formális jogok egyenlő alkalmazása azonban a kettéhasadt társadalom szélsőségesen eltérő helyzetű tagjaira, antiliberális, nem demokratikus. Hiszen tudjuk, hogy akinek van pénze, annak van szabadsága, akinek nincs pénze, annak ténylegesen szabadsága sincs. Ha tehát a szélsőséges liberálisok, a vagyontalan, pénztelen, függőhelyzetű polgárok jogait nem védik meg, az erősek, vagyonosak korlátlanul érvényesülő szabadságával, egyre növekvő túlhatalmával szemben, akkor azt is mondják és gyakorolják, hogy csak a vagyonos, hatalommal bíró egyének szabadságjogai számítanak. Csak ők gyakorlatilag a liberális szabadságjogok alanyai, a többi embert pedig csak névlegesen, látszólag illetnek meg ezek a jogok, tartalmatlan papíros jogok formájában. A liberálisok elleneznek minden közösségi-állami beavatkozást a privilegizált helyzetű emberek szabadságjogaiba. Az állam szinte minden újraelosztó, a gyengéket védelmező szociális tevékenységét fel akarják számolni. Egyedül azt az állami beavatkozást helyeslik, amely a vagyonosok tulajdonát és privilegizált helyzetét védelmezi a jogállam és az állami erőszak minden eszközével, a hátrányos helyzetű többséggel szemben. A mai Magyarországon azt az állami beavatkozást is helyeslik a szélsőséges liberalizmus magyar képviselői, amely kormányzati segédlettel csoportosítja át máig tartó folyamatossággal a közvagyonot egy elenyésző kisebbség tulajdonába.

Összefoglalva: az eltúlzott, állami beavatkozást, társadalmi korlátozást nem ismerő liberalizmus, szükségszerűen megtagadja önmagát, és a társadalom többségének szabadsága - gazdasági és tényleges szabadságjogai - ellen fordul egy privilegizált kisebbség korlátlan gazdagodása és cselekvési szabadsága érdekében. A liberalizmus antiliberalizmussá, oligarchikus uralommá, autokráciává fajul. Ezért napjaink igazi liberálisai azok, akik újra mindenki számára biztosítani kívánják a tartalmas egyéni szabadságjogokat. Ezeket ma közösségben gondolkodó nemzetieknek, populistáknak nevezik. De valójában ők az igazi szabadelvűek, mert korlátozni kívánják az pénz hatalmat birtokló előnyös helyzetűek szűk rétegének a szervezett és ellenőrizetlen magán-

hatalmát azért, hogy a társadalom többségét alkotó hátrányos helyzetű egyének szabadságjogai is érvényesülhessenek.

Most térjünk rá a monetarista dogmák módszertani fogyatékoságára. A szélsőséges liberalizmusra épülő monetarista közgazdászok a különböző jövedelemelosztási rendszerek kudarcainak alapos elemzése, megértése, és ennek megfelelő megoldások kidolgozása helyett absztrakt matematikai formulákat kezdtek kieszelni és alkalmazni annak kimutatására, hogy a legfőbb társadalmi bajnak kikiáltott inflációt a pénzmennyiség bővülése okozza. Azaz olyan körülmények kialakulása, amikor a pénzkibocsátás üteme meghaladja a reálgazdaságban előállított áruk és szolgáltatások egészének a növekedési ütemét. Az absztrakt matematikai formulák ráhúzása a valóságos gazdasági életre mind társadalmilag, mind gazdaságilag katasztrofális következményekkel járt. Az értékelőállító reálgazdaság növekedése lelassult, az állami bevételek csökkentek, a költségvetési deficitek megnöttek, amelyek aztán nagyméretű állami- és társadalmi szintű eladósodást eredményeztek. Ez az eladósodás azóta is mértani haladvány szerint növekszik a csupán időmúláshoz és nem a gazdasági növekedéshez kötött aránytalanul magas kamatlábak következtében. Nemcsak a nominális, de a tényleges kamatok is jelentősen emelkedtek. Az eladósodás és a magas kamatlábak következtében összehúzódott a reálgazdaság és e zsugorodás nyomán folyamatosan nő a munkanélküliség. Ma már egyetlen hivatalos gazdasági irányzat sem említi a teljes foglalkoztatottság és a szilárd árak együttes megvalósításának követelményét és lehetőségét. Ez komoly társadalmi konfliktusok veszélyét is felidézi.

A korlátozástól mentes szabad kereskedelem, a laissez-faire irányzat - érvényességi körét túlfeszítve - mindent megoldó csodaszer rangjára emelte az Adam Smith által metafórikusan "láthatatlan kéznek" elnevezett gazdasági hatást. Ez a „láthatatlan kéz” - az "invisible hand", - az egyes egyének cselekvéseit irányító önérték. Ezen elmélet szerint, ha mindenki önző érdekét követi, akkor végül is az egyéni akaratoktól eltérő, a közjót szolgáló eredmény áll elő, mert mindenki önzően hasznosít

tesz a másikkal a viszonzás ugyancsak önző reményében. Azért, hogy az önérdemeknek ez az úgymond „természeti törvénye” szabadon működhessen, alakították ki a laissez-faire tantételét. E doktrína képviselői elenezték az olyan szociális törvényeket, amelyek betiltották a gyermekmunkát, szabályozták a munkaidőt és a munkakörülményeket. Joggal teszi fel a laissez-faire képviselőit bírálva a kérdést Paul Hellyer neves kanadai közgazdász és politikus, hogy a bankok, vagy a társadalom érdeke-e az, hogy a jelenlegi pénzügyi rendszerben az állampolgárok garantálják adóikkal saját pénzüket, amelyekkel viszont a bankok tulajdonosai gazdálkodnak és spekulálnak a maguk hasznára.

3. A pénzmonopólium globális ernyője

A múlt század végén 10 év alatt a Rockefellererek, a Mellonok, a Carnegiek és a Morganok felfalták versenytársaikat. Rockefeller nyíltan hirdette, hogy monopolhelyzet kialakításával óvni kívánja magát és vállalatát az úgymond „romboló versenytől”. Vajon kinek az érdekét szolgálta a monopóliumok és monopol helyzetek ilyen nagyarányú kialakulása? Ezek a monopóliumok ragaszkodnak ahhoz, hogy beszállítóik versenyezzenek árajánlataikkal, miközben ők maguk aránytalanul nagy extraprofitot tartalmazó monopolárakat diktálnak. A monopolgazdaság létrejötte aláásta saját alapját, a laissez-faire gazdaságot, azaz a szabad vállalkozáson alapuló piacgazdaság rendszerét. Ezt a piacgazdaságot már csak állami beavatkozással lehetett és lehet megmenteni. Ha létrejönnek a magánmonopóliumok, akkor csak a közhatalom, az állam képes féken tartani korlátlaná vált gazdasági hatalmukat vagy úgy, hogy feloszlatja őket, vagy úgy hogy szigorúan szabályozza működésüket. Monopolelles törvényhozásra van szükség, mert ekkor már csak állami beavatkozással lehet az állami beavatkozást ellenző, annak a tagadásaként létrejött szabadvállalkozáson alapuló laissez-faire piacgazdaságot fenntartani. A monopóliumok szervezett magánhatalmát csak az állam, a szervezett közhatalom képes kordában tartani, megsabályozni. Azaz a liberalizmust csak állami beavatkozással lehet saját elfajzásától megmenteni.

Napjainkban ismét járványos méreteket öltött a monopóliumok és monopóliumhelyzetek kialakulása. Globális szinten ugyanis most fejeződik be a piacgazdaságnak monopóliumok és oligopóliumok által dominált rendszerré való átalakulása a pénzvagyron, a kamatozó hitelpénz és a pénzpiac univerzális hegemóniája alatt. A tömeges vállalati egyesülések, beolvadások szisztematikusan aláássák a gazdasági versenyt, a szabad vállalkozást. Ezek a monopóliumok rendszerint olyan székhelyeket választanak világszerte, ahol nagyrészt kibújhatnak az adózás alól. Termelőegységeiket odatelepítik, ahol a legolcsóbb a munkabér, a nyersanyag, az energia, ahol legalacsonyabb az adó és nincsenek vagy alig vannak környezetvédelmi előírások. Egyes helyeken még kedvezményekben és állami támogatásban is részesülnek, mint például a szovjet birodalomból kivált kelet-közép európai új demokráciákban. Joggal kérdezhetjük, hogy ezek a szinte járványos méretűvé vált egyesülések a managerek és a részvényesek önös érdekeit, vagy pedig a lakosság és a társadalom egészének az érdekét szolgálják-e? Amikor az egyik vállalat kölcsönt vesz fel, akkor valójában felhívítja a forgalomban lévő pénz mennyiségét, mert ezt a pénzt a kölcsönadó bank a kölcsön felvételekor a levegőből állítja elő. Az így elővarázsolt bankkölcsön után fizetendő kamat viszont levonható az adóból. Ez csökkenti az államháztartás köz-célokra szolgáló bevételeit. Ily módon az egyszerű adófizető lehet az az „előjog”, hogy pénzével támogathatja a nagyban spekuláló és csillagászati jövedelmet zsebre vágó keveseket, akik ezért a jövedelmükért semmilyen tényleges értéket nem állítottak elő a társadalom számára. A gazdaságtörténet tanulsága szerint az állami szabályozást és a monopóliumok korlátozását nélkülöző, azaz a csak részükre fenntartott *laissez-faire* nem egyéb, mint engedélyezett lopás. A józan megfontolás olyan szabályokat igényelne, amelyek lehetővé tennék a *fair-play*, az üzleti tisztesség kötelező érvényesítését.

Az amerikai politikai rendszer például összes fogyasztósságával együtt egyelőre még a súlyok-ellensúlyok és kölcsönös ellenőrzések mechanizmusára épül. Ez az egyensúlyozó-ellenőrző rendszer azonban a gazdasági szférában sem nélkülözhető. John Stuart Mills figyelmezteté-

se, hogy az egyes egyének és csoportok érdekei ott érnek véget, ahol más egyének és csoportok érdekei kezdődnek, annál inkább időszzerű, mivel az erős egyének és csoportok túlhatalma manapság egyre jobban akadályozza a gyenge helyzetű egyéneket és csoportokat jogaik védelmezésében. Csak az állami szabályozás, a szervezett közhatalom képes az ő jogaikat megvédelmezni a szervezett magánhatalom túlkapásaival szemben.

Itt célszerű visszatérni arra, hogy a szovjet birodalomból kikerülve, milyen gazdasági és társadalmi rendszerbe csöppent a magyar társadalom. A kommunista parancsgazdálkodás központi tervutasításos rendszerével olyan államkapitalizmusnak volt tekinthető, ahol a pártállami bürokrácia teljes monopolhatalommal rendelkezett a gazdaság egésze felett. Ez a rendszer, amely a laissez-faire kapitalizmus, azaz a monopolkorszak előtti, szabad vállalkozáson alapuló piacgazdálkodás alternatívájaként jött létre, kudarcot vallott, mert döntést hozó irányító szervezete túlzottan centralizált volt. A döntés túl lassú, a szakmai hozzáértés pedig korlátozott volt és a személyes érdekeken alapuló felelősség alig volt jelen. Ahogyan helytelen volt a tervgazdálkodás és a szocializmus azonosítása, ugyanúgy helytelen a piacgazdálkodás és a kapitalizmus összekeverése. A pénzvagyton monopolrendszerében, a kapitalizmusban, csak egy korcs piac létezhet, mert csak olyan termékek és szolgáltatások előállítására kerülhet sor, amelyek kamat és profit formájában a pénztulajdonosok által előírt mértékű nyereséget biztosítanak a befektetett tőke számára.

Magyarországon sem a szabadvállalkozáson alapuló piacgazdálkodás váltotta fel a parancsgazdálkodás bukott rendszerét, ahogyan azt reméltük, hanem a pénzpiac hegemoniájának alárendelt, monopóliumok és monopolhelyzetek által dominált, igen kevés mozgástérrel rendelkező csökevényes piacgazdálkodás. Surányi György, a Nemzeti Bank elnöke 1997 márciusában „magántulajdonon és pénzügyi koordináción alapuló verseny-rendszerként” határozta meg a jelenlegi magyar gazdasági rendszert. Szavaiban a kulcskifejezés a „pénzügyi koordináció”, amely a

pénzpiaci diktatúra enyhítő, szépítő kifejezése. A pénzpiaci koordináció ugyanis a hitel pénzteremtés, a kamat és árfolyam-szabályozás szupermonopóliumán alapszik. A mai világgazdaságban ez a minden egyéb gazdasági tényezőt meghatározó és befolyásoló globális méretű szupermonopólium a legfőbb gazdasági hatalom, mert hegemoniáját a gazdaság minden szereplőjére kiterjeszti, a reálgazdaságot uraló multinacionális világcégeket, transznacionális monopóliumokat és oligopóliumokat is beleértve.

A jelenlegi gazdasági rendszer tehát a fundamentalista liberalizmus monetarista gazdasági kurzusának a következménye, amely azt színleli, hogy szabad vállalkozáson alapuló piacgazdasági rendszerben élünk, nem pedig egy olyan pénzpiaci diktatúrában, amelyben a pénzteremtés és kamatszabályozás szupermonopóliuma a domináns tényező, amelynek teljesen alá van rendelve az ártermelő reálgazdaság. Ha tehát a szélsőséges monetarizmus a bajok fő oka, akkor miként lehetne és kellene végrehajtani egy olyan gazdasági reformot, amely megszabadíthatna minket ettől a Soros György által is téveszmének minősített eszmerendszertől és gazdasági egyeduralmától? Olyan komplex gazdasági megközelítésre van szükség, amely ismét az embert, a társadalmat, az emberi élet lehetőségének az optimális kibontakoztatását állítaná a központba, amiként az a szabad vállalkozáson alapuló piaci rendszerben, ha nem is tökéletesen, de mégis megvalósult. Olyan gazdaságpolitikára és azt megvalósító szabályozásra és intézményrendszerre van szükség, amely újra az értéket előállító reálgazdaságot fejlesztené, szemben a jelenlegi helyzettel, amelyben az értéket elő nem állító, spekulációs pénztőkének van korlátlan mozgástere. Ma már a pénzteremtés és kamatszabályozás fontos közügye néhány pénzember magánügyévé vált, a köz teljes kizárásával. Ezt a mérhetetlen hatalmat zárt ajtók mögött, titokban hozott döntéseikkel gyakorolják, amely felett már szinte nincs semmilyen demokratikus kontroll.

4. A kamatmentes állami pénzteremtés

Az emberközpontú gazdaság tehát elsősorban egy átfogó monetáris reform megvalósítását igényli. Mindenek előtt meg kell változtatni a pénzteremtés jelenlegi módját és csökkenteni kell a hitel, vagy adósság szerepét a pénzteremtésben. Több mint két évszázad óta ugyanis csaknem minden új pénz adósságként, illetve hitelként kerül a gazdasági életbe. A normális pénztől eltérően az ilyen hitelpénzre pedig kamatot kell fizetni, amely állandóan növeli az eladósodást. Át kell térni a kamatmentes állami pénzteremtés és finanszírozás rendszerére. Ha az állam ki tud bocsátani államkötvényeket, amelyeknek a gazdasági tevékenység és az adó a fedezete, akkor pénzt is kibocsáthat ugyanilyen fedezettel. A különbség azonban igen nagy. Az államkötvények után tetemes kamatot kell fizetni a kincstárnak, az állam által teremtett pénz viszont kamatmentes. Az amerikai jegybank szerepét betöltő magántulajdonban lévő pénzkartell, a Federal Reserve System, röviden a FED, ha úgy dönt, hogy megnöveli a pénz mennyiségét, akkor vásárol - mondjuk - 1 milliárd dollárért államkötvényt. Ezt egy fiktív csekkel fizeti ki, amelynek nincs pénzfedezete. Az amerikai államkincstár azonban elfogadja, mint készpénzt és kamatot fizet érte. Ezt a pénzt angol kifejezéssel „high-powered money“-nak, azaz nagy erejű pénznek nevezik. Azért „nagy erejű” ez a jegybanki pénz, mert a kereskedelmi bankrendszerben ez képezi a banki letétek alapját, - erre utal a tartalékot jelentő reserve szó használata -, amely tartaléokra támaszkodva aztán megteremtik a kölcsönzésre kerülő, de csak a kölcsönfelvétel pillanatában megszülető fiktív hitelpénzt. Több mint 200 évvel ezelőtt, a mintául szolgáló Bank of England megszületése idején, a bankok még csak a kétszeresét adhatták kölcsön, mint amivel rendelkeztek. Ma már az átlag az, hogy mindenegyves tartalék dollárra támaszkodva 20-tól 30 dollárig terjedő mértékben teremtenek és kölcsönöznek ki fiktív pénzt a bankok és szednek utána kamatot. A kamat fedezetére szolgáló pénzmennyiséget azonban nem teremtik meg. Ezzel ciklikusan pénzsűkét és recessziót okoznak.

Ez a rendszer ma már nemzetközi standarddá vált. (Nem azért, mert olyan jó és hatékony, hanem azért mert a nemzetközi pénzcsoportok elég erősek voltak, hogy a világra kényszerítsék ezt a kizárólag az ő érdekeiknek kedvező rendszert. Ez sajnos napjaink tudományos vitáira is érvényes. Nem az érvek igazságtartalma szabja meg elfogadásukat vagy elvetésüket, hanem az, hogy képviselőik mögött ott áll-e a pénzhatalom vagy sem.) A kormányok és a központi bankok a jelenleg forgalomban lévő pénzmennyiségnek csak mintegy a 8 százalékát bocsátják ki, a pénz 92 százalékát a pénzkreálásra felhatalmazott magánbankok teremtik meg. A bankok levegőből előállított fiktív pénzükért azonban nemcsak kamatot kérnek, hanem kölcsönbiztosítékokat, rendszerint jelzálog jogot is. Ez utóbbi bármi lehet, ha nem fizetés esetén értékesíthető és a bank kielégítheti belőle követelését. Bank kreálta mesterséges pénzszerűvel és a nyomában járó recesszióval így lehet nem valódi pénzért valódi értéket jelentő fizikai tulajdonra szert tenni. Mivel a hitelpénz megteremtésekor a kamatot nem teremtik meg, a pénzsűke bekövetkezése előre van programozva. A bankok maguk diktálják a kölcsönfelvétel feltételeit. Ha a kapott biztosíték értéke csökken, akkor gyakran felmondják a hitelt és követelik fiktív pénzük valódi pénzzel történő azonnali visszafizetését.

Ha ezek a kereskedelmi bankok különböző államoknak nyújtanak kölcsönt, akkor azt végrehajtó útján természetesen nem tudják behajtani. Helyette az adós országgal szemben tulajdonosként kezdenek viselkedni és diktálni kezdik a választott politikusoknak, hogy azok hogyan irányítsák országukat. Mivel a privát tulajdonban álló bankrendszer és központi intézménye az autonóm jegybank a pénzteremtés monopóliumával bármikor visszaélhet, ezért rendkívül fontos ennek a monopolhatalomnak a szoros, demokratikus ellenőrzés alá vétele. Pl. az amsterdami u.n. „Maastricht 2” tanácskozást megelőzően fontos kérdéssé vált, hogy az Európai Unió csaknem abszolút függetlenséget élvező jövőbeni közös jegybankja, az Európai Központi Bank fölé ellenőrző szervként egy demokratikusan megválasztott közös gazdasági kormányzatot kellene helyezni, amely érvényt szerez a költségvetési fegyelem, a takarékos-

ság és a valutastabilitás mellett a közös gazdaságfejlesztési és foglalkoztatási politikának is. Eredetileg is ez volt az elgondolás, hiszen az egységes pénz csak az előzőleg létrejövő politikai unió gazdasági kifejeződése, kísérő jelensége lett volna. A politikai unió azonban egyelőre csak célkitűzés, ezzel szemben az egységes valuta bevezetését egyes érdekcsoportok minél előbb realizálni kívánják. Amint már volt róla szó, ez úgy szüntetné meg az egyes tagországok gazdasági szuverenitását, hogy az átkerülne egy demokratikusan nem ellenőrzött és nem is befolyásolható nemzetek feletti intézményhez. A pénzkibocsátás és kamatszabályozás monopóliumával rendelkező Európai Központi Bankra vonatkozó minden előírást csak az EU valamennyi tagjának az egyetértésével lehet módosítani. Ez valójában érinthetlenné teszi ezt az intézményt, amely intézkedéseivel a kormányokénál is nagyobb hatalommal rendelkezik majd az adózás, a költségvetés, a gazdasági növekedés, a munkahelyteremtés és a szociális gondoskodás kérdéseiben.

Ésszerűnek látszik az az igény, hogy - az eredeti elképzelésekhez hűen - a közös valutát az Unió demokratikus politikai intézményrendszerének a beindításával egyidejűleg vezessék be és ne adják át a gazdasági szuverenitást egy bürokratikus kinevezett és demokratikusan nem ellenőrzött testületnek, a Európai Központi Banknak. Ha nem kerül sor módosításra a későbbiekben, akkor a közös központi bank az Európai Unió tényleges kormányává válhat, amely trónol az országok és népek felett, de amelyet tetteiért nem lehet elszámoltatni. Ez nem más, mint a nemzetközi pénzoligarchia autokratikus kormányzati intézményrendszerének a bevezetése, azaz egy történelmi visszalépés népszuverenitáson alapuló demokráciától az oligarchikus, alibi demokrácia irányába. A legtöbb országban népszavazás volt vagy lesz a maastrichti szerződésről. A német néptől azonban még a demokratikus vélemény nyilvánítás jogát is megtagadták az uralkodó elit tagjai, pedig az erős márka elvesztésével a németek viselik a legnagyobb kockázatot az euróra való áttérés kapcsán.

Érdemes utalni a kibontakozó vitákra. A jobboldali pártok elismerik a reálgazdaság növelésének, a munkahelyteremtésnek a fontosságát, de ezekre az alapvető és kritikussá vált problémákra csak konkrét nemzeti megoldásokat, nem pedig uniós szintű kötelező és egységes lépéseket tartanak lehetségesnek és elfogadhatónak. Ezzel szemben a gazdasági növekedést és a munkanélküliség csökkentését a legjobban befolyásoló tényezők, a pénzszabályozás és a takarékosági-megszorító intézkedések uniós szintűek, egységesek és kötelezőek lennének, amelyek nem igazodnának az országonkénti egyedi körülményekhez. A Nagy Britanniában és Franciaországban hatalomra került baloldali pártok máris kezdeményezték egy olyan uniós gazdasági kormányzat beiktatását a „Maastricht 2” megállapodásba, amely demokratikus ellensúlyát képezhetné a gyakorlatilag teljesen függetlenné tett uniós központi banknak.

A központi jegybankok arra hivatkozva igénylik a teljes függetlenséget, hogy csak így lehet leküzdeni a főellenségnek kikiáltott inflációt. Ha megnézzük a gazdaságtörténet tényeit, akkor azt látjuk, hogy az infláció akkor kezdett jelentősen növekedni, amikor a központi bankok átvették a pénzrendszer irányítását. Az infláció két legfőbb oka egyrészt a reálgazdaság tényleges növekedésétől elszakított, annál lényegesen magasabb kamat, másrészt a termelékenység fokozódási ütemét meghaladó munkabér növekedés. E két körülményből az is következik, hogy az inflációt nem lehet csupán monetarista gazdasági megszorító intézkedésekkel megfékezni. A pénzkibocsátást és kamatszabályozást a fizikai értékek és a szolgáltatások előállításának a növekedéséhez kell kapcsolni. Ehhez pedig közirányítás alá kell helyezni a jegybankokat: fel kell számolni a pénzkibocsátás és kamatszabályozás magánmonopóliumát. Ugyanakkor intézményesített társadalmi egyeztetéssel el kell érni, hogy a munkabérek se növekedjenek a reálgazdaság növekedésénél nagyobb arányban. Ha ez a két lépés megtörténik, akkor helyreáll az egyensúly és úgy szűnhet meg az infláció, hogy nem csökkent, hanem nőtt a munkahelyek száma.

Ha viszont a restrikción és az egyoldalú monetarizmust erőltetjük, akkor csak sok millió munkahely felszámolásával érhető el az infláció megfékezése. A jegybankok monetarista megszorításai következtében kisemberek milliói veszítették el földjeiket, házaikat, családi vállalataikat. Ez a tényleges érték mind a bankokhoz és azok tulajdonosaihoz vándorolt és vándorol. Egyidejűleg a magas kamatlábak következményeként az államok és a társadalom egészének az eladósodása is exponenciálisan növekedett. Ha nem történik meg a monetarizmus téveszméjének a feladása, figyelmeztet Soros György, akkor egyedül az adósságtömeg maga alá temetheti a világ jelenlegi pénzügyi rendszerét.

A legfejlettebb ipari országok, a G-7-tek magánellenőrzés alatt álló jegybankjai azonban nemcsak a pénzrendszert ásták alá monetarista-restrikción kurzusukkal, hanem megredítették a közvélemény bizalmát a fennálló politikai intézményekben és a politikusokban. A központi bankok matematikai formulákat követve lehetetlenné tették a reálgazdaság növekedését, munkahelyek teremtését, amit viszont a politikusok megígértek választóiknak. A jegybankok vezetői azonban hatalmasabbak, mint az elnökök vagy kormányfők a gazdasági helyzet, a munkahelyteremtés és a jövedelmek vonatkozásában. Ma már az Egyesült Államokban sem érvényes Lincoln meghatározása, hogy ott a nép kormányoz, a nép által, a népért. Pontosabb, ha azt mondjuk, - mutat rá Paul Hellyer -, hogy a bankok kormánya intézi az ügyeket, a bankok által és túlnyomórészt a bankok privát érdekében és a közérdek szolgálata már csak alig érzékelhető nyomokban van jelen.

5. Emberközpontú reformokra van szükség

A gazdasági növekedés beindítására és a munkanélküliség felszámolására, valamint a népszuverenitás visszaállítására a következő reformokra van szükség:

Először: A privát bankok ne teremthessenek hitelpénzt külföldi kormányoknak való kikölcsönzésre. Helyette a reálgazdaságban működő érték előállító vállalkozóknak adjanak kölcsönöket alacsony kamatra.

Másodszor: Ne adhassanak a bankok kölcsönt részvények vásárlására, hogy felnyomva azok árát a spekulánsok nyomban továbbadhassák őket. A kölcsön kamatát aztán levonják az adóból. Ez a spekuláció növeli a pénzmennyiséget, inflációs hatású és ugyanakkor semmilyen új értéket nem állít elő.

Harmadszor: Korlátozni kell a kötvényekkel, de különösen a derivátokkal való gátlástalan spekulációt, mert összeomlással fenyegetik a mérhetetlenül felfúvódott pénzpiacot. Ha a bankok - más pénzpiaci szereplőkkel együtt - nem akarnak felhagyni ezzel a szerencsejátékos magatartással, akkor meg kell vonni tőlük teljesen a pénzteremtés privilégiumát és arra kell korlátozni a bankokat, hogy csak azzal a pénzzel gazdálkodjanak, amelyet a betéteseik rájuk bízta és éljenek meg az ezért a tevékenységükért kapott díjából.

Negyedszer: James Tobin Nobel-díjas közgazdász javaslatát megvalósítva meg kell adóztatni a valutaspekulánsok tranzakcióit. Ma naponta 3500 milliárd dollár értékben történnek átutalások és ebből 1 százaléknál kevesebb szükséges az árumozgások és kereskedelmi ügyletek finanszírozásához. Egy fél százalékos adó már hatékonyan korlátozná a fékevesztett spekulációt. Ez azért is fontos, mert a pénzpiac összeomlásának a költségeit végső soron az adófizetőknek kell majd kifizetniük, ahogyan ez eddig is volt.

Ötödször: A központi jegybankoknak nem az autonómiáját, hanem az állami ellenőrzését kell fokozni. Titkosítás helyett áttekinthetővé kell tenni működésüket, legfontosabb intézkedéseiket, döntéseiket pedig nyilvánosságra kell hozni, mivel azok az egész lakosság alapvető érdekeit érintik, tehát fontos közügyet képeznek.

Végül hatodszor, de elsőként is lehetett volna említeni: radikálisan csökkenteni kell a kamatokat. A bankban elhelyezett pénznek kevesebbet kell jövedelmeznie, mint annak, amelyet befektetnek a termelő gazdaságba és értéket állít elő. Csak így lehet arra kényszeríteni a pénztulajdonosokat, hogy improduktív spekuláció helyett értéket állítsanak el tőkéjükkel a reálgazdaságban.

Azért van szükség ezekre a pénzügyi reformokra, mert a jelenlegi kapitalizmus problémái pénzrendszerében gyökereznek. A pénz szupermonopóliumának ebben a rendjében két kiegyensúlyozatlanságot okozó tényező is hat. Az egyik a forgalomban lévő pénzmennyiség túlzott növekedése, amely inflációt gerjeszt, a másik pedig az értékpapírokból, hitelekben és pénzkövetelésekből álló pénzvagyron aránytalan nagysága, amely egyrészt növekvő eladósodásra kényszerít, másrészt kiereszkolja a szükségtelen mértékű gazdasági növekedést. A pénzvagyron vízfejszerű rákos növekedése csak a pénzmennyiség szigorú állami ellenőrzésével lehetséges. E nélkül ez a rendszer matematikai törvényszerűségek miatt összeomlásra van ítélve, mivel az exponenciálisan növekvő, de önmagában értéktelen pénzvagyron elszívja kamat formájában a lényegesen kisebb mértékű gazdasági növekedés eredményét. Csak a pénz- és hiteláramlás állami szavatolásával lehet elérni, hogy feleslegessé váljon az infláció, azaz azok megbüntetése, akik visszatartják pénzüket a reálgazdaságtól, másrészt feleslegessé váljon a kamat, azaz azok megjutalmazása, akik pénzüket mások rendelkezésére bocsátják.

E célok elérése érdekében először fel kell oldani azt az ellentmondást, hogy a pénz egyrészt a gazdaság egészének a működését szolgáló közszolgáltatás, másrészt pedig a köz ellenőrzése alól kivont magántulajdon. Második feladat a pénz csereeszköz és értékőrző-felhalmozó funkciójának az összhangba hozása. A harmadik feladat pedig megoldást találni arra az ellentmondásra, hogy a pénz egyszerre szolgál a kereslet érvényesítésére és a hitelnújtásra. Az első és a harmadik ellentmondás akadályozza jelenleg a pénzmennyiség megfelelő áramoltatását és ezáltal az infláció leküzdését. Az első és a második ellentmondás pedig aka-

dályozza a kamatok megfelelő csökkentését. Ha nem sikerül csökkenteni a jelenlegi kamatszintet, akkor nemcsak fennmarad a pénzvagyon és az eladósodás növekedésének már kialakult üteme, és ennek következtében a társadalmi össztermék igazságtalan elosztása, hanem még fokozódik is. Ennek a kiegyensúlyozatlan fejlődésnek pedig már érezhetőek a következményei: éleesebbé és gyakoribbá válnak a szociális és gazdasági konfliktusok, szaporodnak az ökológiai zavarok és egy általános válság jelei mutatkoznak.

Ezek a válságjelek így foglalhatóak össze: A gazdasági élet monetáris szektorában túl nagyok az ingadozások. A pénztőke növekvő kamathozamai révén állandóan nő a pénzvagyon, amelynek igényei egyre nagyobbak a reálgazdasággal szemben. E vagyon birtokosai évről-évre nagyobb szeletet hasítanak ki maguknak a gazdasági össztermékből és emiatt folyamatosan zsugorodik az a rész, amely az értéket előállító termelők számára fogyasztásra és újratermelésre rendelkezésre áll. Az eladósodás fokozódásával arányosan csökken a vállalkozók és a munkavállalók jövedelme. Ennek következtében kisebb a kereslet és elmaradnak a beruházások, tömegessé válnak a csődök és rekordmértűre nő a munkanélküliség. A rövidéletű fellendülések megszakadásával a társadalmi feszültségek fokozódnak és ez destabilizálja a társadalmat. Az általános válságot csak az értéket előállítók jövedelme további csökkenésének a megállításával lehet elkerülni. A társadalmi összterméket minden évben legalább olyan mértékben kell növelni, hogy az értéket termelők megrövidítése nélkül lehessen kielégíteni a tőke igényeit. Tehát a reálgazdaság növekedésének százalékosan meg kell felelnie a pénzvagyon növekedési ütemének. Ez a megoldás azonban felgyorsítja az ökológiai válságot, amely természeti katasztrófákkal fenyeget és kielezi a harcot a szűkössé váló természeti erőforrások megszerzéséért.

A fentebb pontokba szedett javaslatok kiküszöbölhetnék a felvázolt problémák végső okát, a pénzmennyiség exponenciális növekedését. Ha ez a pénzmennyiség nem kerül hitel formájában vissza a gazdasági életbe, akkor gazdasági visszaeséssel, sőt válsággal kell számolni. Ha vi-

szont visszakerül, akkor folytatódik az eladósodás és az értéket termelők elszegényedése. Ez gazdasági-társadalmi összeomláshoz vezethet. Ha viszont ennek elkerülése végett fokozzuk a termelést, akkor pedig ökológiai katasztrófával kell szembenéznünk. Ebből az ördögi körből a fenti javaslatokkal, mindenek előtt a kamatok radikális csökkentésével lehet kikerülni. A kamatlábak csökkentésével lelassul a pénzvagyon növekedése és mérséklődik a további eladósodás. A csökkenő kamatteher és eladósodás tehermentesíti a gazdasági életet, ezáltal lassítja az értéket termelők elszegényedését és lazít az erőltetett gazdasági növekedés kényszerén. A kamatot azonban csak úgy lehet jelentősen mérsékelni, ha a demokratikus állam jogi eszközökkel megszünteti a pénzvisszatartás lehetőségét. Az államnak meg kell tiltania a pénzvagyon - időközben szervezett magánhatalomra szert tett - birtokosainak, hogy a pénzt, ezt a mindenki számára létfontosságú és közhasznú eszközt, akárcsak időlegesen is kivonhassák a gazdasági élet vérkeringéséből. Csak akkor állhat elő egyensúly, ha a pénztöke kamatigénye a reálgazdaság növekedésének a mértéke alá süllyed. A természet is így regenerálódhat és a termelők is így juthatnak munkájukkal arányos jövedelemhez.

Ezen túlmenően több szakember szerint is mérlegelni kellene a Nemzetközi Valutaalap esetleges megszüntetését, mert tevékenysége ma már anakronizmusnak tekinthető. A NVA az 1944-ben létrejött Bretton Woods-i rendszer része, amely az aranyhoz kapcsolta a dollár értékét és a többi ország valutáját pedig a dollárhoz kötötte. Az NVA eredeti célja ennek a rendszernek a fenntartása és a gazdasági alkalmazkodás elősegítése volt. A valuták rögzített árfolyama tartósan azért nem volt fenntartható, mert arra készítette az egyes országok gazdaságát, hogy polgáraik érdekei helyett a valutaátváltási arányokhoz igazodjanak. Ez a rendszer csak addig működött, amíg az ipari országokban viszonylag alacsony volt a kamatláb, magas volt a termelőgazdaság növekedése, csaknem teljes volt a foglalkoztatottság és a bérek emelkedése nem szárnyalta túl a termelőkenység emelkedését. Mindezen okok miatt az infláció is alacsony volt. A különböző valuták reálértéke lassan változott és ezért a valutaárfolyamokra nem nehezedett nyomás.

Mindez megváltozott az 1960-as évek végétől. A bérek emelkedése többé nem volt szinkronban a termelékenység növekedésével. Az előzőekben felsorolt tényezőkben mutatkozó országonkénti eltérés különböző mértékű inflációhoz vezetett, amely megváltoztatta a valuták reálértékét. A válaszként bevezetett monetarizmus olyan pénzrendszert eredményezett, amelyben erőteljesen ingadoztak a kamatlábak és velük együtt mozgott a spekulációs pénz is keresve a legnagyobb hozadékat. Ilyen körülmények között sem a központi bankok, sem a NVA nem képes a valutaátváltási arányok stabilizálására. A Nemzetközi Valutaalap főtevékenysége jelenleg az, hogy a nemzetközi pénzügyi közösség, azaz a magánkereskedelmi bankok kölcsöneit behajtsa az adós országoktól és e célból rájuk kényszerítse parancsot jelentő ajánlásait. Ezek rendszerint amerikai megoldási módozatok, amelyek az adott adós országok sajátos körülményeire sikeresen nem alkalmazhatóak. Ezek az ajánlások valójában olyan kártokozó tanácsok, amelyek a tények ismeretében kivétel nélkül mindenütt tovább rontották az adós országok helyzetét.

Az NVA legfontosabb mai teendője kölcsönökkel segíteni a 3-ik világ és Kelet-Európa eladósodott országait, hogy azok a nemzetközi bankvilágnak teljesíteni tudják adósságszolgálati kötelezettségeiket. Ma már kellően dokumentálható, hogy a Bilderberger-csoport 1973 májusában Saltsöbadenben megtartott tanácskozásán határozták el a kőolajár négyeszeresére emelését, amire a „Jom Kippur“ háború után sor is került. Ezt követte a kamatlábak gondosan előkészített „felrobbantása” 1979-ben. Az egy csapásra háromszorosára növekedett adósságszolgálati terhek képtelenné tették ezeket az országokat fizetési kötelezettségeik teljesítésére. A központi bankok nem fizethették meg közvetlenül a magánbefektetőknek veszteségeiket, amelyek felelőtlen kölcsönzéseik következtében keletkeztek. A magánbankok ezért rávették a Nemzetközi Valutaalapot: kölcsönözzön az adósoknak, de csak annyit, hogy az esedékes kamatokat fizethessék. Ezen kölcsönöknek azonban igen kemény feltételei voltak és vannak. Az adós országoknak olyan gazdaságpolitikát kell folytatniuk, amely nem lakosságuk alapvető érdekeit szolgálja, hanem minden eszközzel a valutabevételeiket növeli, hogy abból aztán adós-

ságszolgálati kötelezettségeiket teljesíthessék. Az NVA a tagállamoktól kapott közpénzekkel gazdálkodik. Az adófizetők pénze nem arra való, hogy a magánbefektetőket megmentse attól, hogy viseljék hibás döntéseik következményeit. Ma tehát már nincs többé legitim funkciója ennek az intézménynek, ezért indokolt búcsút venni tőle. Vagyonát át kellene adni egy olyan intézménynek, amely ténylegesen a szegény országok megsegítésével foglalkozna, pl. kamatmentes kölcsönökkel segítené az NVA kényszerfeltételei által megnyomorított országokat.

Látva az absztrakt monetarizmusnak, a szélsőséges liberalizmus gazdasági változatának, a minden korlát nélküli szabad kereskedelemnek, azaz a globalizmusnak a következményeit, - a kialakult pénzpiaci spekulációs-buborék kipukkadásának és a gazdaság összeomlásának reális lehetőségét, - felmerül a kérdés, hogy a világpolitika és a világgazdaság felelős irányítói miért ragaszkodnak görcsösen ehhez a téveszmének bizonyult rendszerhez?

6. Két emberkonceptió és két gazdasági stratégia

Itt két emberkonceptió és két ennek megfelelő társadalmi modell és világgazdasági stratégia versengéséről van szó. A keresztény (humánus) társadalom és gazdaságmodell központjában az ember áll, akit Isten a saját képmására teremtett és alkotó értelemmel áldott meg. Ha a gazdasági életet úgy kívánjuk megszervezni, hogy az valamennyi ember optimális kibontakozását és harmonikus életét szolgálja, akkor a következő öt alapelvet kell szem előtt tartanunk:

- ↳ A gazdaság van az emberért és nem fordítva.
- ↳ A gazdasági életben is erkölcsi elveknek és etikai normáknak kell érvényesülniük.
- ↳ A gazdasági döntéseket aszerint kell értékelni, hogy azok gazdagítják-e vagy pedig veszélyeztetik az emberi életet, az emberi méltóságot és az emberi jogokat.

- ↳ Alapvető jelentőségű a primer közösségek életének - a családnak, az egyháznak és a nemzetnek - a támogatása.
- ↳ Bármely gazdaság erkölcsi mércéje az, hogyan boldogulnak benne a gyengébb helyzetűek, a gyerekek, az öregek, a betegek és a szegények.

Ha ezeket az elveket követve akarunk igazságos társadalmat és gazdasági életet kialakítani, akkor hatalmas beruházásokat kell eszközölni hosszú távú fejlesztésekbe. Ki kell építeni világszinten a mezőgazdaságnak és az iparnak mind a kemény, mind a puha infrastruktúráját, öntözőművekkel, utakkal, gépesítéssel, modern közlekedési és információs rendszerrel. Erőművek építésével meg kell oldani a tartós és olcsó energiaellátást. Fejleszteni és mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni az iskolarendszert, az egészségügyi ellátást, igazságos cserearányokat kell bevezetni a nemzetközi kereskedelemben. Mindez nagy összegű tőke és más erőforrások hosszú évekre szóló lekötését igényli a termelő gazdaságba. Egy ilyen gazdasági koncepció az értéket előállító reálgazdaságot helyezné a gazdasági élet központjába és a pénzpiac szerepét másodlagossá tenné, sőt sok esetben, mint feleslegeset, kiiktatná. A pénzpiaci spekulációra nem jutna elég pénz, mert a szabad pénztőkét az érték előállító gazdasági tevékenység használná fel. Ez a rendszer biztosíthatná a kiegyensúlyozott életet sokkal több ember számára, mint amennyi jelenleg földünkön él. Ez a rendszer tehát mindenki számára jobb lehetne, mint a jelenlegi, kivéve a nemzetközi pénzoligarchiát, amely a pénz szerepének másodlagossá válásával maga is másodlagossá válna az alkotó emberekkel és az értéktermelő gazdasági tevékenységet folytató közösségekkel szemben. A pénzpiac hegemoniájával együtt pedig politikai és gazdasági hatalma is erodálna és fokozatosan megszűnne. Világos, hogy a globális stratégiát már hosszabb ideje meghatározó és a legfontosabb kérdések eldöntéséhez a kezdeményező impulzusokat megadó, a világfolyamatokat ily módon közvetve a háttérből befolyásoló irányító pénzoligarchia ezt a keresztény és humánus koncepciót nem támogathatja saját uralmának, privilegizált helyzetének a veszélyeztetése nélkül.

A jelenlegi szélsőséges szabad kereskedelem, - a globalizmus - és az önálló életet élő spekulációs tőke azonban annyira kiegyensúlyozatlan állapotot hoztak létre, hogy reálisan számolni kell a rendszer esetleges összeomlásával. Ezért a stratégiai döntéseket hozó körök mindent megtesznek annak érdekében, hogy egy totális világállam létrehozásával mentse meg ezt a rendszert és tartsák kézben a könnyen veszélyessé válható folyamatokat. A megvalósítandó új uralmi formának már több neve is volt: Pax Americana, Világföderáció vagy csak egyszerűen New World Order. Ha közelebbről szemügyre vesszük a Novus Ordo Seclorumot, - ez az új világrend latin elnevezése - amely latin felirat megalakulása óta szerepel az Egyesült Államok állami nagypecsétjén, akkor nyomban látjuk, hogy az új világrend elképzelése nem teljesen új találmány. Valójában a Római Birodalom modelljét és állameszméjét kísérli meg utánozni. A pogány Róma történelmének oligarchikus szakaszában kibontakozó Apolló-kultusz később valamennyi oligarchikus rendszert befolyásolt. Az oligarchikus rendszerek, köztük az egyre oligarchikusabbá váló mai liberális világrend is érthetőbbé válik, ha a mezopotámiai és a görög panteizmus tanításait összevetjük a szélsőséges liberalizmus jelenleg domináns nézetrendszerével. Az elfogulatlan szemlélőnek azt kell látnia, hogy az ókor panteizmusa gnoszticizmusként van jelen a vallási szférában, szélsőséges liberalizmusként és kommunizmusként (szocializmusként) a társadalomfilozófiában, pozitívizmusként a jogban és birodalomépítő imperializmusként az államelméletben és politikai gyakorlatban. A gazdasági életben pedig a parazita elsajátítás uzsorás-kamatszedeő formájának valamelyik változatára támaszkodik.

A világra erőltetett korlátlan szabad kereskedelem - a történelem tanúsága szerint - még sehol nem teremtett jólétet, mert a kereskedelem és spekuláció korlátlan szabadsága valójában nem segíti elő a társadalom minden egyes tagjára eső energia és termékmennyiség növelését. Ezért a kamatszedeésre, uzsorás elsajátításra épülő rendszer nem képes bővülő javakkal ellátni a növekvő lakosságot. Emiatt előbb vagy utóbb, de mindig a népesség korlátozására kényszerül. A római birodalom buká-

sához is jelentősen hozzájárultak Diokletianus császárnak a lakosság növekedését korlátozó rendelkezései. Az Egyesült Államokban Kennedy elnök halálát követően vezettek be olyan intézkedéseket, amelyek szisztematikusan korlátozták az értékteremtő reálgazdaság növekedését, technológiai fejlődését. Gondoljunk az olcsó és tiszta atomenergiát lejárató manipulált ökomozgalomra, a technikaellenes, családellenes, a fizikai értéket termelő ipari társadalmat elavultnak minősítő, az új, informatikus rendet pedig misztifikáló propagandára és politikai döntésekre. Miközben a pénzoligarchia bevezette a reálgazdaságot gúzsba kötő, azt leépítő monetáris-restrikciós kurzusát, előtötte a nyugati társadalmakat a dionizoszi „New Age” ellenkultúrája, egy neomalthusianus és irracionális rock-drug-sex szubkultúra, amely tudatosan rombolja nemcsak a családot, a vallást és a nemzetet, de minden valódi együvé tartozást kifejező közösséget is. Az egyes emberben pedig széttöri az ösztönök és az önzés felett uralkodni képes magasabb rendű etikai, morális, szociális lelki struktúrákat. Ugyanezt teszi társadalmi szinten az egymás iránti felelősség, a szolidaritás és a gazdasági életben a szociális piacgazdaság kiépült és a társadalmi igazságosságot hatékonyan érvényesítő struktúráival. Ezzel eléri az emberi személyiség saját szintje alá szorítását, az egyént védő közösségek felbomlását és a társadalom atomizálódását. Egy ilyen társadalom nem tud már védekezni, regenerálódni, bomlásra, szellemi-fizikai leépülésre kényszerül. Ez maga után vonja a népesség óhajtott csökkenését is, ami elengedhetetlen feltétele a pénzközpontú világgazdasági rend fennmaradásának.

Ha tehát a pénzvagyon véget nem érő növelése a főcél és az embert csak profittermelő eszköznek tekintjük, akkor nem érdemes óriási összegeket beruházni és a pénzvagyont hosszú időre lekötöni az emberi szükségleteket szolgáló infrastruktúrába, hanem rövid távon kell forgatni a pénzt a minél nagyobb nyereség minél rövidebb időn belüli elérése érdekében. Egy ilyen gazdasági rend megköveteli a lakosság létszámának jelentős csökkentését.

Ha viszont az ember optimális kibontakozása és harmonikus életének biztosítása a főcél, akkor a reálgazdaságot az ember szolgálatába kell állítani és hosszú távú fejlesztéseket kell eszközölni. Egy ilyen gazdasági növekedés megköveteli a szakítást a monetáris egyensúly minden áron történő erőltetésével, mert a pénzkibocsátásnak is elsősorban a reálgazdaság növekedését, az alkotó értelem isteni (természeti) szikrájával megáldott ember értékteremtő potenciáljának a maximális kibontakozását kell szolgálnia. Egy ilyen emberközpontú gazdasági rend az élet kiteljesedését, az egyén testi, lelki, szellemi gyarapodását szolgálja. Ehhez hozzátartozik az isteni parancs (természeti törvény) teljesítése is, hogy gyarapodjatok, sokasodjatok, népesítsétek be a földet. Egy emberközpontú világgazdasági rendnek nincs szüksége a lakosság mesterséges csökkentésére.

A nemzetközi pénzhatalom háttér hierarchiáit kiszolgáló gondolati műhelyek, mint pl. a Római Klub vagy az oxfordi Tavi Stock Institute hálózatába tartozó „think-tank”-ek jól megfizetett társadalomtudós szakértői pedig ontják a különböző tanulmányokat földünk végességéről, a növekedés határaitól és a lakosság csökkentésének a szükségességéről. Ebben az értékrendszerben a reálgazdaság a pénzgazdaságért van. Az emberre pedig csak addig van szükség, amíg pénzt lehet rajta keresni. Minden ember, aki nem termel profitot a pénzpiac számára, az felesleges. Attól meg kell szabadulni, mert csak a költségeket növeli és a hasznot csökkenti. Először csak a munkahelyekről, később pedig bolygónkról is el kell távolítani őket úgy, hogy világra se jöhessenek.

Napjainkban tanúi lehetünk az emberközpontú és a pénzközpontú világstratégiai koncepció kemény küzdelmének. A pénzhatalom olyan Európai Uniót akar, ahol a tagországok gazdasági önállósága megszűnik és átkerül egy nemzetek feletti ellenőrizetlen szervezethez, az Európai Központi Bankhoz. Az emberközpontú stratégia viszont megköveteli, hogy amikor Nyugat-Európában 18 millió munkanélküli van, ne lehessen mellőzni a gazdasági növekedést és a munkahelyteremtést elősegítő uniós intézményrendszer kiépítését és egységes gazdaságpolitika

megvalósítását. Ezért az emberközpontú gazdaság hívei követelik, hogy az Európa Tanács egyenjogú partnere legyen a pénzteremtés és kamatszabályozás monopóliumával felruházott Európai Központi Banknak. Vissza kell térni ahhoz az eredeti elképzeléshez, hogy a pénzügyi unió a demokratikus elvek szerint kialakított politikai unió részeként, azzal egyidejűleg valósuljon meg. Csak így lehet a demokratikus ellenőrzés alól kibujt pénz hatalomnak ezt a fontos intézményét arra kényszeríteni, hogy a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés követelményeit a stabilizációs és takarékosági célkitűzésekkel egyenrangúan vegye figyelembe, mert a gazdasági növekedés beindítása és a munkanélküliség leküzdése legalább olyan fontos cél, mint a költségvetési fegyelem erősítése és az infláció megfékezése. Az euro bevezetését erőltető politikusok természetesen stabil közös valutát ígérnek, de mi történik akkor, ha az új uniós központi bank nem teljesíti ezt az ígéretet? Mi történik akkor, ha a monetáris unió inflációs uniónak bizonyul? Mivel a stabil valuta fontosabb, mint a közös valuta, ezért pótlólag meg kellene teremteni annak az intézményes feltételeit, hogy a társadalom beavatkozhasson, ha az Európai Központi Bank Tanácsa nem tudja biztosítani az árak stabilitását mind az inflációval, mind a deflációval szemben. Ha nem lesz módjuk a tagállamok polgárainak még az utólagos korrekcióra sem, akkor nemcsak az euróból ábrándulnak majd ki, de az egész európai integrációs folyamat kerülhet történelme legsúlyosabb válságába. A nemzetközi pénzügyi közösség azonban erőlteti a monetáris unió bevezetését, hogy a tagállamok pénzügyi-, gazdasági szuverenitásának a megszüntetésével minél előbb kész helyzetet teremtsen és megszilárdítsa már meglévő hegemon helyzetét. Ma azért ellenzik a változtatás igényét, mert időelőtti, később pedig várhatóan majd azért, hogy már elkésett.

Magyarország, amely egyelőre még nem tagja az Európai Uniónak, a rendszerváltás óta szélsőségesen pénzközpontú gazdasági stratégiát követ. Már szó volt ennek tragikus következményeiről. Úgy lehetne áttérni az emberközpontú, gazdasági növekedést és munkahelyeket biztosító gazdaságpolitikára, hogy a Magyar Nemzeti Bankot a kormány teljes ellenőrzése alá kellene mielőbb visszahelyezni. A kamatokat azonnal

csökkenteni kellene a reálgazdaság vonzóvá tételére. A valutamozgás szabályozásával elejét kellene venni, hogy az alacsony kamatok miatt a spekulációs tőke pánikszerűen elhagyja az országot. Az idő előtt bevezetett valutakonvertibilitást mindaddig fel kell függeszteni, amíg a magyar ipar termelékenysége és a magyar árúk minősége nem lesz azonos a szilárd valutájú országokéval. Ugyanis valóságos valutakonvertibilitás csak akkor van, ha a termelékenység azonos a különböző valutájú országok között. Ha ez nincs meg, akkor a Nemzeti Banknak - monetáris megszorításokkal kikényszerített - pénzsűkét kell előidéznie a mesterséges konvertibilitás fenntarthatóságára. Azaz csökkentenie kell a vásárlóerőt, a termékkeresletet. A csökkenő kamatláb, valamint a forint csúszó leértékelésének a felfüggesztése lehetővé tenné az infláció megfékezését is. Az állam által kibocsátott kamatmentes pénz pedig nem okozna inflációt, mivel a reálgazdaság finanszírozásával új munkahelyek százezrei keletkeznének és a többlet árú lekötne a meg növekedett fizetőképes keresletet. Az inflációs hatások lehűthetők korlátozott ár-szabályozással is. Az árak emelkedését meg lehet fogni az alapanyagoknál és előírható egy általános haszonkulcs. A Magyar Nemzeti Bank ma már állam az államban és a most felvázolt pénzpolitikának pontosan az ellenkezőjét valósítja meg. A társadalom minden beleszólási lehetősége nélkül, mivel tevékenységét az érdemi kérdések vonatkozásában saját hatáskörben letitkosította. Ezzel a gyakorlattal a nemzetközi pénz-oligarchia teljesen elégedett, csak a magyar nép került ezeréves történelmének egyik mélypontjára.

Az arany középutat kell megtalálnunk, mellőzve minden szélsőséget és „végső megoldást”. A jelenlegi világgazdasági helyzetben az arany középut megköveteli az ésszerű gazdasági növekedést és a teljes foglalkoztatottságot, a pénzkibocsátás és kamatszabályozás kormányellenőrzés alá vételét és kamatmentes pénz bevitelét a gazdasági életbe. Szükséges a köztartozások, az államadósság kamatainak a nagyarányú csökkentése és a spekulációs pénztranzakciók megadóztatása, továbbá, hogy a bankban tartott passzív pénz kamata lényegesen kisebb legyen, mint a reálgazdaságban értéket előállító aktív pénz hozama. Mindez lehetővé

tenné nemcsak az államadósság csökkentését, a szociális intézményrendszer megtartását és továbbfejlesztését, de elejét venné az adóssághegy alatt nyögő nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlásának is. Ennek a katasztrófának is elsősorban az adófizető polgárok viselnék a terheit. A vázolt emberközpontú stratégia megvalósításához nem elég a józan ész és a politikai akarat, hanem vissza kell térni a keresztény és a többi világvallás által is vallott erkölcsi elvek, a valódi - minden embert felölelő - demokratikus humanizmus szilárd talajára. Azokat pedig, akik nem képesek egy jottányit sem engedni vagyonukból és privilegizált helyzetükből azért, hogy egy igazságosabb gazdasági és társadalmi rend jöhessen létre, nem árt emlékeztetni arra, hogy nemcsak a keresztény hagyomány, de a zsidóvallás, az iszlám és a buddhizmus tanításai szerint is a munka terméke annak alkotóját illeti. A kamatszédést nemcsak Jézus ellenezte, de Mózes és Mohammed is elítélte és szigorúan megtiltotta követőinek. A tulajdon sohasem abszolút, mert kizárólag Isten, a Teremtő, (a világegyetem „Nagy Építőmestere”) vagy ha úgy tetszik az emberiség egésze birtokolja a világot. Minden vagyon és tulajdon igazi mértéke pedig az, hogy miként szolgálja a közjót, azaz valamennyi ember közös szükségleteit, érdekeit és értékeit.

Más nemzetekhez tartozó embertársaink megbecsüléséhez és az egész emberiséget felölelő humanizmushoz pedig csak saját nemzetünk és kultúránk szeretetén keresztül juthatunk el. Aki saját népét, nemzeti közösségét nem tiszteli és becsüli, az más népekhez tartozó embertársait sem képes tisztelni és megbecsülni. Az emberközpontú társadalom ezért megköveteli a liberális és a nemzeti minimum, a közösség iránti felelősséggel párosuló egyéni szabadság kettőskövetelményének az együttes érvényesítését. Ha a mérsékelt liberalizmus jó, a még több - szélsőséges - liberalizmus már rossz. A liberalizmust hazafisággal, a nemzeti közösség kollektív érdekeinek a védelmével, a „nemzeti minimummal” kell kiegészíteni. Ha a patriotizmus, a mérsékelt nacionalizmus jó, a még több nacionalizmus, a sovinizmus már rossz. Miként Illyés Gyula mondotta, az előbbi jogot véd, az utóbbi pedig jogot sért. Ezért a mérsékelt nacionalizmust, a nemzet kollektív érdekeinek érvényesítését minden egyes

ember egyéni és polgári jogainak a védelmével, a „liberális minimummal” kell kiegészíteni, tekintet nélkül az egyes egyének etnikai és vallási hovatartozására.

A jelenlegi magyarországi liberalizmus szélsőséges, mert az egyenlőtlen helyzetű egyénekre egyenlő absztrakt normákat alkalmaz és ezáltal szükségszerűen a pénzvagyonnal rendelkező kisebbség privilégiumait védelmezi cserbenhagyva a nemzet többségét alkotó polgárok érdekeit. A múlt századi szabadelvűség - ugyancsak szélsőségesen egyenlőtlen tulajdonviszonyok közepette - valamennyi magyar polgár politikai és gazdasági szabadságjogainak a bővítésén fáradozott. Egyszerre volt liberális és nemzeti, mert a politikai szabadságjogok, valamint a gazdasági esélyegyenlőség és vállalkozási szabadság biztosításával be akarta emelni az alkotmányos nemzetbe, a politikai közéletbe és gazdasági tevékenységbe mindazokat, akik onnan ki voltak rekesztve. A nemzeti elkötelezettségű szabadelvűség ma is járható középút lehet, ha kész vállalni olyan kiegyensúlyozó, „egyenlőtlen” normák alkalmazását, amelyek alkalmasak a mai magyar társadalmat jellemzői szélsőséges megosztottság csökkentésére, a szabadságjogokban és a gazdasági demokráciában való érdemi részesedés esélyének a helyreállítására, majd pedig folyamatos megújítására a nemzet többségét alkotó hátrányos helyzetűvé vált polgárok számára. Ma nem a nemzeti, konzervatív, kereszténydemokrata vagy pedig a liberális és szocialista irányzatok között húzódik a tényleges választóvonal. A jobb és baloldal megkülönböztetése üressé vált és eljárt felette az idő, ahogyan a baloldali és jobboldali liberalizmus és a szabadelvűség elhatárolása is tartalmatlanná válhat, ha a magukat ezekkel a kategóriákkal jellemző politikai erők, pártok és kormányok változatlanul a pénzközpontú gazdasági és társadalmi stratégiát folytatják. Ma ez a vízváltó, mert ennek elfogadása vagy megtagadása jelenti a valódi alternatívák közötti választást. Aki kitart a jelenlegi pénzrendszer mellett, az - függetlenül szubjektív szándékaitól - ezt a stratégiát folytatja némi retorikai különbséggel.

A döntő különbség ugyanis ma a magyar lakosság túlnyomó többségének a szükségleteit, érdekeit és értékeit képviselő emberközpontú stratégia és a pénzvagyton monopóliumával rendelkező kisebbség pénzközpontú stratégiája között van. Az emberközpontú társadalom szükségszerűen csak humánus és demokratikus lehet. A pénzközpontú társadalom viszont elkerülhetetlenül antihumánussá és oligarchikussá torzul, mert benne a demokratikus formák ellenére is elsősorban a pénzvagyont birtokló szűk elit partikuláris és önző érdekei érvényesülnek. Ebben a pénzközpontú társadalomban a gazdagok egyre gazdagabbá, a szegények pedig egyre szegényebbé válnak. Arról kell tehát ma vitatkozni, hogy a társadalom egésze vagy pedig egy lényegében ellenőrizhetetlen, szűk elit kezében maradjon a pénzteremtés és kamatszabályozás supermonopóliuma, amely most a legfontosabb gazdasági hatalom Magyarországon, mert végső soron tőle függ minden nemzetstratégiai döntés sorsa. Azt kell eldönteni, hogy a népszuverenitást képviselő demokratikus kormány vagy pedig egy politikai felelősséggel nem tartozó pénzügyi technokrata csoport és a mögötte álló nemzetközi pénzügyi közösség irányítsa-e a Nemzeti Bankot vagy sem. Csak a Nemzeti Bank szoros kormányellenőrzés alá vételével, - „visszaállamosításával” - lehet alkalmazni Magyarországon is a kamatmentes finanszírozás sikeres nemzetközi példáinak a bevált tapasztalatait és megakadályozni, hogy a pénzvagyton tulajdonosai - akárcsak időlegesen is - kivonhassák pénzüket a gazdasági életből.

Magyarországon elsősorban a kamatmentes finanszírozástól és a pénzáramlás zavartalan biztosításától függ a tartós gazdasági növekedés beindítása, munkahelyek teremtése, a munkanélküliség hatékony csökkentése. A kamatmentes finanszírozás teszi lehetővé az infláció leküzdését és a kamat mértékének a reálgazdaság növekedési szintje alá szorítását. Az eladósodás vég nélküli spirálját is csak így lehet megszakítani és áttérni a társadalmi össztermék igazságosabb elosztására, hogy végre ne csökkenjen az értéket előállító vállalkozók és munkavállalók jövedelme a pénzvagytonuk után aránytalanul nagy kamatjövedelmet húzó pénztulajdonosok javára. A magyar nemzet felemelkedését leginkább

akadályozó adósságcsapdából is csak a kamatmentes finanszírozásra való áttéréssel lehet belátható időn belül kikerülni. Azok a politikai erők, amelyek ezt a most legfontosabbnak tekinthető kérdést megkerülik, vagy radikális változtatás helyett beérik e súlyos problémának csupán tüneti kezelésével, legőszintébb szándékaik ellenére sem képviselhetnek nemzeti programot, bármennyire is törekednek erre. Kormányra kerülve - némi kozmetikai változtatással - ők is ugyanazt a monetáris-restríkción politikát lesznek kénytelenek folytatni, amely már két évtized óta tart Magyarországon a jól ismert káros következményekkel. Ma csak az lehet a valóban demokratikus, szabadelvű és egyben legfontosabb nemzeti érdekeinket is képviselő program, amely vállalja a jelenlegi pénzügyrendszer gyökeres megreformálását és a pénzügyon felett rendelkezők egyre erősödő, szervezett magánhatalmának a korlátozását.

Az a pénzügyközpontú, transznacionális „nyílt társadalom”, amely időközben Magyarországon berendezkedett, egydimenziós, kiegyensúlyozatlan, szélsőségesen liberális rendszer, amely egy absztrakt humanizmus nevében valójában megfosztja az egyént elsődleges közösségeitől és így emberi méltósága, egyéni szabadságjogai érdemi gyakorlásának létfeltételeitől is. A „nyílt társadalomnak” minderre azért van szüksége, hogy a pénz tulajdonosainak se földrajzi határokat, se vagyoni korlátozást nem ismerő globális szabadságot biztosítson időtlen-időig a folyamatos gazdagodásra. Ezért ez a rendszer végső soron életellenes. Ennek szemléltetésére idézzünk egy budapesti hírt, amelyet Benčsik András, a Demokrata c. hetilap főszerkesztője hozott nyilvánosságra 1997 májusában és az Internet hálózatra is rátett:

„Február végén zártkörű tanácskozást tartott a budapesti Soros-egyetemen a Világbank. Az előadók elmondták, hogy elképzelésük szerint Magyarországon csak 8 millió lakosnak kellene élni. Ebből két millió u.n. narrow minded szakember legyen, a többi 6 milliónak pedig a háttérrel kellene biztosítania. Az előadók úgy vélték, azokat a magyarokat, akik egy bizonyos szellemi szint fölé emelkedtek, ösztönözni kellene a kivándorlásra. A világbanki instruktorok üdvözölték ugyan a kormány

oktatási és egészségügyi reformját, de hozzátették, véleményük szerint a kórházi ágyak számát tovább kell csökkenteni, a reform utáni állapot felére. Ezt követően - közölte egy oda meghívott, de a hallottakon felháborodott üzletember a Demokratával - egy 30 fős még zártabb körű tanácskozásra került sor, ahol a jelenlévő pénzügyi és kormányzati emberekkel ismertették azt a forgatókönyvet, amit a továbbiakban követniük kell, s amit a Demokrata informátora szerint 30 évre titkosítottak”.

Felhasznált irodalom jegyzéke

1. The Capitalist Threat, B George Soros: The Atlantic Monthly, February 1997
2. Soros György: A lehetetlen megkísértése, 2000 Könyvek 2., Budapest 1991
3. Soros György: A pénz alkímiája, Európa Könyvkiadó, Budapest 1996
4. David C. Korten: Tőkés társaságok világalma, Magyar Kapu Alapítvány, Budapest, 1996
5. Kopátsy Sándor: Gazdaságpolitikai úttévesztés, Privatizációs Kutatóintézet, Budapest 1993
6. Demokrata, 4. évfolyam 13. szám, 1997 május 8
7. Gergely László Surányi György MNB elnökkel készített interjúja az infláció mérsékléséről és a fedezetlen pénzkibocsátásról, Magyar Nemzet, 1997. március 29,
8. Csoóri Sándor: Tenger és diólevél, Második kötet, Püski, Budapest, 1994
9. Gazdaságpolitika más megközelítésben, Aula Kiadó, 1997
10. Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel, Párizsi Magyar Füzetek könyvei 10
11. Henry George: Haladás és szegénység, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása, Budapest, 1914
12. Paul Hellyer: Surviving the Global Financial Crisis, Chimo Media Limited, Toronto,

13. Marjorie Deane - Robert Pringle: The Central Banks, Penguin Books, New York, 1995
14. G. Edward Griffin: The Creature from Jekyll Island, American Media, Westlake Village, California, 1995
15. William Greider: Secrets of the Temple, How the FED runs the country, Simon and Schuster, New York,
16. William Greider: One World Ready Or Not, The Manic Logic of Global Capitalism, Simon and Schuster, New York, 1997
17. Populism and Plutocracy, Edited by Willis A. Carto, Liberty Lobby, Washington, 1996
18. Friedrich List: Outlines of American Political Economy, Dr. Böttiger Verlags-GmbH, Wiesbaden, 1996
19. F. William Engdahl: Mit der Ölwanne zur Weltmacht, Dr. Böttiger Verlags-GmbH, Wiesbaden, 1993
20. Lyndon LaRouche: Christentum und Wirtschaft,, Dr. Böttiger Verlags-GmbH, Wiesbaden, 1992
21. Hans-Peter - Harald Schumann: Die Globalisierungsfalle, Rowohlt, 1996
22. Udo Herrmannstorfer: Schein-Marktwirtschaft, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart,
23. Helmut Creutz: Das Geld Syndrom, Ullstein, Frankfurt a.M., Berlin, 1996
24. Hermann Benjes: Wer hat Angst vor Silvio Gesell?, Benjes, Bickenbach 1995
25. Immanuel Wallerstein: After Liberalism, The New Press, New York, 1995
26. Franz-Ulrich Willeke (Hg.), Die Zukunft der D-Mark, Olzog, München, 1997
27. R.F. Schumacher: A Guide for the Perplexed, Harper and Row, 1977
28. R.F. Schumacher: Small Is Beautiful, Harper and Row, 1973
29. Jacques S. Jaikaran: Debt Virus, Glenbridge Publishing, 1995
30. James M. Buchanan - Richard E. Wagner: Fiscal responsibility in a constitutional democracy, Boston.

31. James M. Buchanan - Richard E. Wagner: Democracy in deficit, Academic Press New York, London,
32. René Rémond: A keresztény és a politika, Katolikus Szemle, Róma, 1980 2,
33. Igazságosabb és testvériesebb világot, A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele, Budapest 1996
34. Az egyház a társadalomról, Az amerikai, a német és a magyar püspökkari körlevél tükrében, Vigilia 1996/11
35. A II. Vatikáni Zsinat Tanítása, Szent István Társulat, Pécs 1975
36. Az Egyház Társadalmi Tanítása, Dokumentumok, Szerk: Tomka Miklós és Coják János, Szent István Társulat, Budapest
37. Demokrata: Interjú a Világpolgár Orbánnal; A FIDESZ Magyarország pártja próbál lenni; 1997.július
38. Orosz István: Politikai restség a jóra , Népszava, 1997 június 27
39. Ripp Zoltán: A liberális-szabadelvű szövetség esélye, 1997. június 12
40. Tamás Gáspár Miklós: A koalíció felbontása, HVG 1997. július 19

Angyal Ádám

Új közgazdaságtan

1. Miről és hogyan írok

Semmiből egy új, más világot teremtettem! - írta apjának az ifjabb Bolyai nem másról szólva, mint a geometriáról. Ez a tudomány eladdig megkérdőjelezhetetlen sarkköve volt az egyetemes emberi kultúrának, alapigazság, melynek tételei minden tudományos gondolkodó számára támpontot adtak. És lám, megtörtént a csoda: egy új szemlélet átértékelte a megdönthetetlennek vélt tényeket és azóta a párhuzamosok csak bizonyos feltételek mellett találkoznak a végtelenben. De még ezt megelőzően már kiderült, hogy a Föld gömbölyű és hogy a Nap körül forog, noha korábban egészen biztosak voltak valami másban. Egyszóval nem ritkaság, sőt természetes, hogy tudományos megállapítások vitathatatlanak vélt igazságát egy új kor, egy más szemlélet csak mint korlátozott valóságot kezel, sőt akár meg is cáfolja.

A fenti bekezdés közhely, hiszen minden olvasó ember tudja, hogy nincsenek örök igazságok. Ebben az írásban magam is egy olyan változásról adok hírt, amelyik egy jól felépített, több száz éves múlttal rendelkező tudomány szemléletváltásról számol be. Ez azonban nem egyetlen nagy felismerés terméke, hanem évtizedek tudományos gondolkodásmódjának lassan érlelődő gyümölcse. A közgazdaságtan új önmeghatározásáról beszélek, azaz arról a folyamatról, mely egyre jobban kikristályosodó eredményével új közgazdasági megközelítést sugall. Valószínű, hogy a közgazdaság tudomány meghatározása is megváltozik, vele együtt módszerei, értékei is.

Ezeket a bevezető gondolatokat azért kezdtem egy közhellyel, mert a gondolkodó emberek nehezen adják fel meggyőződésüket annak ellenére, hogy tudják: a felfogások nem örökkévalók. Azért kell emlékeztetnem a megváltoztathatatlan hitt igazságok új értelmezésére, mert biztos vagyok afelől: sokan fogják védeni a korábbi közgazdaságtan felfogását annak ellenére, hogy úgy tűnik, eljár felette az idő.

2. A közgazdaságtan mai meghatározása

Ha azt vizsgáljuk, hogy mi is a közgazdaságtan tárgya, nagyon sokféle felfogással, értelmezéssel találkozhatunk. A szélsőségeket elhanyagolva többé-kevésbé a következőket lehet mondani:

- ↳ társadalomtudomány, azaz emberi viszonyokkal foglalkozik
- ↳ feltételezi a racionalitást, azaz azonos feltételek és érdekek alapján nagyjából azonos cselekedetekre számít
- ↳ az embereknek a gazdasággal összefüggő cselekvéseit és azok hatáseit vizsgálja
- ↳ az emberek és közösségeik magatartását vizsgálja a választható és/vagy szűkösen rendelkezésre álló források alkalmazása tekintetében
- ↳ a javak előállításának és elosztásának módszereit és célszerűségét elemzi
- ↳ azt vizsgálja, hogy az egyéni és közösségi cselekedetek milyen hatásban vannak az egyéni és közösségi jóléttel
- ↳ az embereknek azt a tevékenységét vizsgálja, hogy az anyagi megelégedettséget hogyan lehet elérni.

Amint látható, a különféle meghatározó elemek nem egészen pontosan írják le, hogy mi is a tudomány tárgya, esetleg célja. Ez a társadalomtudományok terén elég általános jelenség, nem is érdemes túl sokáig elidőzni ennél a bizonytalanságnál.

Módszertanát tekintve a közgazdaságtudomány szívesen alkalmaz bármilyen más tudományágban használt megoldást, eljárást. Maga a tudomány probléma-és módszerorientált, normatív és leíró jellegű is lehet. Szokták azt is mondani, hogy gyakorlatias, azaz tudományos megállapításait úgy teszi meg, hogy azok - ha áttételesen is - a gazdasági életben felhasználhatók legyenek pl. a kormányzati politikában, az üzleti életben, a társadalmi döntéshozatalban.

A közgazdaságtan behatolt a közélet és a magánélet jószerint minden területére. A családi élet ugyanúgy közgazdasági megfontolásokat kíván, mint pl. az oktatásügy, az egészség vagy a kultúrpolitika. A közgazdasági gondolkodásmód és szempontok áthatják és befolyásolják az emberiség sorsának alakulását, miként ezt tette a kultúra vagy a technikai civilizáció is.

Mindaz, amit eddig leírtam a közgazdaságtanról nagyjából az elmúlt kétszázötven év felhalmozott eredménye. Értelemszerűen leírásom csak elnagyolt, felületes lehet. Célom mindössze annyi volt, hogy keretet adjak a következő fejezetnek. Ebben a leírtakhoz kapcsolódva összefoglalom a közgazdaságtan jelenlegi nézetrendszerét, avagy ahogy mostanában kissé pontatlanul mondják, paradigmáját. Ennek során erős általánosításokat leszek kénytelen tenni, miután a tudományág jellege egyáltalán nem egységes. Ennek megfelelően leírásomban csak arra töreksem, hogy azokat a lényeges elemeket említsem meg, melyek megváltozása már látható és melyek említése szemléltetni tudja e változások természetét.

3. A közgazdaságtan nyolc tétele

1. A közgazdaságtudomány társadalmi, emberi viszonyokkal foglalkozik, és pedig ezen belül a gazdasági összefüggésekkel, jelenségekkel.
2. Igyekszik egyrészt hű képet adni a jelenségekről, a folyamatok természetéről, másrészt a megállapításait, feltárásait, sőt még a feltételezéseit is igyekszik felhasználni azért, hogy a gazdasági folyamatok az érdekeltek számára eredményesebbek legyenek.
3. Feltételezi, hogy a fejlődés fontos és fenntartható, ezért ennek lehetséges és szükséges feltételeit igyekszik felismerni, sőt támpontot adni ezek megteremtéséhez.
4. Az erőforrások újratermelését és a felhasználások növelését fontos társadalmi célnak tekinti, mindezt a nagyon szélesen tekintett szükségletek és általános jólét oldaláról értelmezve.

5. A gazdaság működésének harmóniája és diszharmóniája hatásain keresztül igyekszik kiválasztani a nagyobb hatékonyságú megoldásokat.
6. Filozófiai alapja az az üzenet, mely szerint a gazdasági fellendülés az általános jólét alapja.
7. Módszereit tekintve az egzaktabb, tevékenységekre és következményeikre választ adó megoldásokat helyezi előtérbe.
8. Kedveli a megoldásokat, a következmények feltárását, a mi lesz akkor, ha. típusú gondolkodást. Cselekvési normákat ajánl, bemenet és kimenet értelmezésű rendszerek használ.

Nem állíthatom, hogy minden közgazdász a fentebb felsorolt jellemzőket magára nézve elismeri, de ha áttekintjük a tudományág nagy eszmeáramlatait, akkor elég általánosan találkozhatni a felsoroltakkal. Mindez érvényes az elmúlt évszázadokra, ha úgy tetszik Adam Smithtől napjainkig.

4. A változások jelei

A közgazdaságtan mindig is feszegette saját korlátait, változásait az a számtalan képviselő egymásnak gyakorta ellentmondó nézete fémjelzi, akiknek neve egyaránt megtalálható jószerint minden közgazdasági alapkönyvben. Szó sincs tehát arról, hogy a változások valamely korhoz kötődnének. Azok a változások, amelyeket ebben az írásban említetek, néha maguk is több száz éves előtörténettel rendelkeznek. Mindezen változékonyság ellenére is úgy vélem, eljutottunk egy olyan korba, amikor a közgazdaságtan alapjai is megrendültek, másféle tudomány kezd körvonalazódni. Azok a változások, amelyek erre utalnak, a következőkben foglalhatók össze.

Mindenekelőtt be kell látni, hogy kudarcba fulladt sok hatalmas koponyának az a törekvése, hogy a gazdaság természetét olymódon leírják, hogy az egzakt támpontot adjon a döntéshozóknak. A múlt, a megtör-

tétek elemzése igen bizonytalan kiindulást ad a jövőbeni események előrevetítéséhez. Ugyanazon helyzetek alig-alig ismétlődnek és ha mégis, akkor is egymástól jelentősen eltérő megoldások kínálóznak a gyakorlati szakemberek előtt. Az egyik országra kidolgozott receptek egy másik országban megbuknak, az egyik vállalat sikerstratégiája egy másik esetben kudarchoz vezet, és így tovább. Kezd hasonlítani a tudományág a történelemíráshoz: a múlt megértése ugyan hasznos eleme a jelen alakításának, de semmiképp sem biztos támasza.

A fentiekből következően egyre általánosabb az a felfogás, hogy nincsenek jó receptek gazdasági bajok megoldására, hanem sokkal inkább lehetséges megoldások halmazai ismerhetők fel. Ezek közül lehet kiválasztani egy sikereset. Ebből következően nemcsak egy jó megoldás van egy gazdasági problémára, hanem nagyon sok. Így aztán aki megoldásokat kínál egyre óvatosabbá válik, ha valaki egy másik megoldással áll elő, könnyen lehet, hogy az is jó. Igen sok nem is alaptalan támadás éri pl. az IMF-et azért, mert tanácsaik, melyek a nyugati országok jól bevált receptjeire épülnek a fejlődő országokban nem használhatók.

Megrendült az a vélekedés is, hogy a társadalom alapja a gazdaság, sőt a jólét alapja a gazdasági siker. Bebizonyosodott, hogy a jóléti, azaz a gazdag társadalmak is képtelenek megoldani a szegénységet, a társadalmi feszültségek nem tűnnek el a gazdagodással, legfeljebb más arcot öltenek. A jólét nem szünteti meg a problémákat, csak megváltoztatja azokat.

Nem lehetünk abban sem biztosak, hogy a gazdaság örökös természete a növekedés, mert tapasztalható, hogy a növekedés olyan erőforrás korlátokat feszeget, melyek feloldása a társadalmat, sőt az emberiséget veszélyeztető következményekkel jár. De nem lehetünk abban sem biztosak, hogy maga a gazdaság meghatározó jelentőségű lenne a társadalmak számára, hiszen a társadalmi változások egy igen jelentős része a gazdasági állapotoktól függetlenül bekövetkezik.

Fel kell arra is figyelni, hogy a gazdasági élet saját módszereit, mértékrendjét rákényszeríti a társadalom gazdaságon kívüli területeire és ezzel

egy időben a gazdaság működésében is egyre több nem gazdasági, hanem más, pl. etikai vagy ökológiai megfontolás és hatás érvényesül. Egyre kevésbé lehet a társadalom gazdasági alrendszeréről beszélni, hanem sokkal inkább lehet szó arról, hogy az emberek, csoportok cselekedeteinek egyszerre igen sokféle mozgató eleme van, melyek közül az egyik csak a gazdaság. Úgy tűnik, elveszíti kitüntetett jellegét a gazdaság a társadalmi változások gerjesztésében. Manapság pl. az informatika és a távközlés a legdinamikusabb társadalom átalakító erők. Valószínű persze csak arról van szó, hogy egyes közgazdászok és némely politikusok eddig azt hitték, hogy a gazdaság különleges szerepet tölt be a társadalmi változásokban, mondhatni alapvetőnek vélték. Erről a vélekedésről kezd kiderülni, hogy talán csak korlátozottan állja meg a helyét.

A közgazdaságtudomány módszerei is átalakulnak. A legfeltűnőbb az, hogy a megoldások keresése mellett a problémák felvetése és értelmezése egyre fontosabbá válik. A jó megközelítés, a folyamatok összetevőinek felismerése egyre használatosabb a napi gazdasági akciókban, de már nem elengedhetetlen, hogy egy közgazda egzakt megoldási ajánlásokat tegyen. A problémákra ugyanakkor egész szerszámkészleteket dolgoztak ki, amelyek gyakorlatias észjárású emberek kezében egyszerű és gyors, többnyire garantált sikerű beavatkozást segítenek elő. A dolog pikantériája az, hogy ezeket az igen hatékony szerszámokat többnyire nem tudósok, hanem vezetők, bankárok, kormánytisztviselők, szervezők, tanácsadók dolgozzák ki. Úgy tűnik, mintha a tudósok vagy elfordulnának a problémamegoldásoktól, azt átengednék a gyakorlóknak, vagy pedig egyszerűen nem bírnak el a problémahegyekkel és ezért az elmélet más területeket keres magának. Egy másik értelmezés szerint pedig a gyakorlati közgazdaságtan nőtt fel odáig, hogy a tudomány eredményei és a tapasztalatok alapján képessé vált szerszámok fabrikálására, mondhatni hétköznapivá tették az elméleteket.

A módszerek változása közt meg kell említeni a hipotézisek, a spekulációk előretörését, melyet nem kísér olyan gondos bizonyítás, mint ko-

rásban. A gazdasági élet jószerint mindenre ad példát, így a bizonyítások helyébe a történések bemutatása lép. Sokan úgy vélik, ha valami megtörtént, akkor nem kell igazolni, hogy ez miért van, elegendő hivatkozni rá. Másoldalról ezzel ellentétes törekvéseket is lehet észlelni. Sokak számára a változtatás tudományos törekvést jelent, a szemlélődő közelítés helyett a katalizátor szerepet tartják az új megoldásnak.

A változások jelei közt fel kell ismerni azt is, hogy a gazdasági lét egyre szorosabban fonódik össze a politikával, a társadalomcsinálással. Miként ma már világos, ami úgy kétszáz éve elképzelhetetlen volt, hogy egy királyság is lehet demokratikus és egy formális demokrácia is lehet diktatórikus, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá, hogy az üzleti élet nem önálló, hanem a közélet egy része, szelete. Az üzletemberek egyre általánosabb társadalmi szerepet töltenek be, a politikusok egyre nyilvánvalóbban üzletelnek akár a hatalommal is, a társadalom minden tagja egyre több és több szerepet játszik egyszerre. A tudós közgazda is akarva akaratlan kormánytanácsadó vagy üzleti partner lesz, az egyetemi katedra is közéleti dobogóvá válik.

A társadalom egészéről alkotott kép is megváltozik. Sokáig három hatalmi ág egységeként képzelték el az államéletet, amelyben a törvényhozói, a kormányzati és a bíraskodási hatalmi ágak harmóniája a garancia az úgymond sikeres államéletre. Ma már világos, hogy ezen kívül további hatalmi ágak is vannak, így elsősorban maga a gazdaság is egy hatalomféle. Azt is mondhatjuk, hogy a társadalmi lét legszélesebb intézménye az üzleti élet nevet viseli. Számolni kell továbbá a civil /nem parlamentarizált/ hatalmi erővel, mert a képviselői intézményrendszer a közérdek megjelenítése helyett a pártérdekek, hatalmi elitiek fórumává vált - melyek csak torzult közérdekek. Megjelentek az államok feletti hatalmi tényezők, melyek nemcsak instabil szerződések és szervezetek, hanem globalizálódott viszonyok képében befolyásolják az államokat. A befolyásoló hatalmi tényezők között végül meg lehet említeni a folyamatos kihívásokat, melyek új és újféle erőfeszítéseket igényelnek. A tömeges éhínségek, az új népvándorlások, a csillapíthatatlan etnikai és

vallási konfliktusok, az ember gyártotta katasztrófák hatalmi tényezőként jelennek meg a társadalmi arénákban, ha nem másként, hát a szükség kényszere formájában. Egyszóval a korábban alapvetőnek tartott három hatalmi ágon túl az államéletet, a közéletet még igen sok minden nemcsak befolyásolja, de meg is határozza. Ezek között a gazdasági tényezők is megjelennek, ugyanakkor nem magukban, hanem más összefüggésekkel együtt hatnak a változásokra.

Mindezeket összefoglalva megváltozott világgép vesz körül bennünket. Itt az ideje, hogy megvizsgáljuk, mai ismereteink szerint a jó öreg közgazdaságtan hogyan illeszkedik, illeszthető ebbe.

5. Az új közgazdaságtan

A tudomány alkalmazkodása a megváltozott ismeretekhez, a megváltozott felfogáshoz és a megváltozott világhoz abban foglalható össze, hogy más lett/lesz a közgazdaságtan tárgya, módszere, mint korábban. Nézzük meg ezt részletesebben a korábban bemutatott nyolc tétel mentén.

1. Eleddig a közgazdaságtudományt társadalomtudományként értelmezték oly módon, hogy az az emberek közötti gazdasági viszonyokra fordítja figyelmét. Ez a helyzet úgy változik, hogy egyrészt kiszélesedett a társadalmi viszonyok fogalomköre. A társadalomértelmezésbe belépnek mindazok a tényezők, melyek a társadalmi létet befolyásolják, így elsősorban az ökoszféra, a bioszféra és igen lassan, de az elérhető világ-egyetem is. Ezek a tényezők egyrészt mint új erőforrások, mozgásteret jelennek meg, másrészt mint korlátok, melyeknek korábbiakhoz hasonló kihasználása már nem lehetséges. A természeti környezet gyarmatosításának ideje eltűnőben van, a környezet visszavág és az ember, a társadalom meghajolni kényszerül. A mesterséges környezetek versenyképessége tétele csak mostanában kezdődik, de még nem állíthatjuk, hogy a tengerfenék, a világűr vagy a sivatagok érdemlegesen életteret jelentenek. Az önbizalmában megrendült emberiséget még más kultúrák behatolása

is ijesztgeti, noha évezredek szokásai szerint ezeket többen tagadják és félik, mint akik megismerni igyekeznek. Ugyanakkor folyik továbbra is a természeti környezet átalakítása, melynek kimeneteléről jószerint fogalma nincs a tudománynak - hogy pl. csak a mind sűrűbb mikrohullámú rendszerhálókról szólnak, melyről egyszerűen nem tudni, hogy, mit fognak kiváltani.

Mindezt összevéve vége annak az aranykornak, amikor az ember a gazdaságot oly mértékben fejleszthette, ahogy szükségletei ezt diktálták. A gazdaságnak igazodnia kell a társadalom általános lehetőségeihez, alá kell rendelni érdekeit, célszerűségét, teljesítményeit az emberiség fennmaradása nagyobb érdekének. A gazdaság képes veszélyeztetni a jólétet, ily módon korlátozásra szorul. Ez eddig csak a fegyvergyártás esetében volt világos, csak néhány betegségről mutatták ki, hogy a civilizáció következménye, de mostanában már a környezetveszélyeztetés is közismert. A dolognak ezzel még nincs vége, hiszen még igen sok olyan tényezővel kell számolni, melyek arra utalnak: az emberiség nem ura, parancsolója, legyőzője és kihasználója a természetnek, hanem jobban teszi, ha csak együtt élőnek látja magát. A gazdaság nem ez emberi eszme diadala, hanem a társadalom egészségének egy szelete, aminek ellenőrzése, korlátozása nem holmi államrezont vagy láthatatlan kezét jelent, hanem stratégiai esélyt a jólét növelésére.

Mindez persze a köznapokban nem más, mint új kihívás, új verseny, új feltételek, új iparágak, azaz új növekedési lehetőségek. Nem kell tehát elvetni a közgazdaságtan egyes iskoláinak teljesítményorientált közelítéseit. Arról van szó, hogy a gazdasági összefüggések viszonylagos önállósága megszűnőben van, a közgazdaságtan nem elégedhet meg a gazdasági viszonyok elemzésével, hanem arra kell, hogy választ adjon, a gazdaság változásai mit tesznek a jövőbeni gazdaság lehetőségeivel. Hasonlít ez ahhoz, amit a természettudósok már gyakorolnak: arra is válaszolni kell, mi lesz, ha a földgáz már nem áll korlátlanul rendelkezésre. A gazdasági összefüggések felett tehát ott vannak a társadalmi esélyek is, melyek mérlegelése a megújuló közgazdaságtudományt is

terheli. Hétköznapi példával élve: az erőforrás-korlátozott tevékenységek még akkor is racionálisak lehetnek, ha drágábbak, mert az erőforrások korlátlan kihasználása veszélyes.

A közgazdaságtan tehát társadalomtudomány marad, de fókuszában nem a gazdasági viszonyok állnak, hanem a társadalmi továbbélés általános feltételei, beleértve a gazdasági összefüggéseket is.

2. A közgazdaságtudomány egyszerre igyekszik hű képet adni a gazdasági élet természetéről és egyben felhasználható is akar lenni a gazdaság szereplői számára. Ezek a nemes törekvések természetesen csak korlátozottan érvényesülnek. Fel tehetjük a kérdést: változatlanul azt kell követni, hogy igyekezzünk minél hűségesebb képet adni és minél használhatóbb recepteket gyártani, vagy van más közelítés is. A válasz az, hogy új szerepekkel találkozhatunk. A megmagyarázni és megváltoztatni típusú törekvések helyébe a megismerni és megérteni tolakszik. Ez a folyamat ősrégi, már Arisztotelész és Plátón felfogásbeli különbsége is hordozta ezeket az elemeket. Mostanában a modern és posztmodern ütközéseként lehet hasonló közelítésekkel találkozni. Anélkül, hogy belemerednénk a tudományelmélet néha túlcizellált részleteibe megállapítható, hogy a közgazdaságtanban ismét felütötte fejét ez a régi-új áramlat.

A dolog lényege az, hogy a közgazdák egyre inkább felismerik és elismerik, hogy valóságismeretük csak részleges. A tényleges gazdaság jelenségek nagyon sokféleképpen értelmezhetők. Valószínű, hogy annál tökéletesebb ismeretet lehet birtokolni, minél többféle közelítés és magyarázat áll rendelkezésre. Ez természetesen azt is okozza, hogy a tudós elbizonytalanodik, amikor állást kell foglalnia olyan ügyekben, ami cselekvést készít elő mondjuk egy bankvezérnél vagy egy vállalkozónál. A sokféle lehetséges összefüggés megismerése alapján egyre több és több megoldásról lehet azt állítani, hogy hasznos lehet. A döntéshozók ezt a sokszínűséget azonban egyszerűen bizonytalanságnak élik meg. Lassacskán kialakul az a helyzet, hogy a közgazdaságtudomány kettéválik, de nem makro-és mikro-szintre, vagy ágazati és funkcionista irányokba, hanem konkrétan hasznosítható, mondjuk így:

üzleti tudományra és egy a valóság mély megismerése felé irányuló, a társadalom gazdasági jellegzetességeit vizsgáló, de nem operatív tudományra. Mintha a közgazdaságtan kitermelte volna azt, amit nem akart: a saját maga alapkutatását, a nem operacionalizálható közgazdaságtant. Az inflációelméletek pl. olyan sokféleségűek, hogy nehéz lenne egy ország központi bankjának biztos kézzel kiemelni azt, ami éppen ott és akkor biztosan hasznos útmutatást ad. A közgazdaságtannak a nem üzleti tudományokat képviselő ága a gondolkodást, a megértést fontosabbnak tartja, mint a megoldást.

Ez utóbbit az általam üzleti tudományoknak nevezett /nemcsak a közvetlen üzleti életben, hanem akár a politikai döntéshozatalban is használható/ vonulat képviseli.

3. Nagyjából elfogadott az a nézet, hogy a fejlődés fenntartható és a közgazdaságtan egyik feladata az, hogy ennek feltételeit vizsgálja a gazdaságban. A fejlődés jobb híján mint a jólét növekedése is értelmezhető, bár egyesek szerint már az is fejlődés, ha a növekvő népességet el lehet látni. Érdemes ezeket a megfontolásokat is értelmezni az új közgazdasági gondolkodás szemszögéből.

Mindenekelőtt meg kell különböztetni a növekedést és a fejlődést. Akik ma-napság fejlődésről beszélnek, azok gyakorta növekedést értenek alatta, pl. egy főre jutó GDP, vagy egységnyi befektetés hozama növekedését. Akik a fejlődést mérik, azok gyakorta a növekedést tekintik fejlődésnek. A fejlődés azonban inkább minőségi változást jelent, amely nem feltétlenül jelent növekedést. Ezt a banalitást azért kell leírnom, mert a gyakorlat az, hogy a változásokat akkor értékeli /elsősorban a közvélemény/ pozitívan, ha az mérhető növekedés. A gazdaság, a verseny hüvelykujj /pontosabban: ököl/ szabályának is szokták nevezni a növekedési kényszert. Nem vitatva ennek igazságát meg kell jegyezni, hogy ha a növekedés nem jár együtt fejlődéssel, akkor torzulás lesz a vége, mint ahogyan azt a Római Klub első és második jelentése előre is vetítette. Úgy tűnik, van értelme viszont a növekedés nélküli fejlődésről beszélni.

Mindazonáltal a fenntartható fejlődés elmélete maga is átértelmezésre szorul. Nem tűnik a gazdasági fejlődés önmagában reális társadalmi célnak, de még stratégiának is gyengécske. Nagyon hasznos és elkerülhetetlen eleme a jövőképeknek, de nem egyedülálló és végképp nem magábalaváló. Ezt úgy értem, hogy a fenntartható fejlődést mint harmóniát lehet értelmezni, éspedig az erőforrások és felhasználásuk harmóniáját. Ennek megfelelően a társadalmi cél nem egyszerűen a fenntartható fejlődés és forrásainak megteremtése, hanem magának a fenntartható fejlődésnek is a befolyásolása, esetleg növekedése visszafogása. Az ma már elég világos pl. hogy a világ villamos energia igényét bőségesen ki lehetne elégíteni nagyon hosszú távon is nukleáris forrásokból, de ezt az erőforrást valószínű, hogy más változatok, esetleg még ki sem fejlesztett megoldások fogják részben helyettesíteni még akkor is, ha drágábbak lesznek. A kérdés nem az, hogy biztonságos lehet-e egy atomreaktor, mert erre előbb vagy utóbb igen lesz a felelet. A dolognak az a természete, hogy gazdaságon kívüli, technikai összefüggésekkel nem magyarázható okokból hiába oldható meg a nukleáris villamos-energiatermelés, arra mégsem kerülhet sor mindig, hiába is lenne gazdaságos. Nagyjából hasonló a helyzet az élelmiszeriparral is, amelyik bőségesen képes lenne a világ lakosságát kielégítően ellátni, de erre mégsem kerülhet sor. A tejtermelés növelésének nem technikai gátjai vannak, nem is a piac korlátozott /bár a fizetőképesség persze akadály, de hát sokkal több pénzt pocsékolnak el a kormányok pl. fegyverekre/, hanem a társadalmi viszonyok korlátozzák a növekedést, amin a gazdaság csak nagyon lassan tud felülkerekedni.

A közgazdaságtan tehát túlnőtt azon, hogy a fenntartható fejlődés feltételeit igyekezzék feltárni és megteremtteni. Sokkalta inkább magának a fejlődésnek a befolyásolása az a szerep, amin belül a feltételek harmonizálása sikeresebb vállalkozás, mint azok anyagi vagy műszaki megvalósítása. Feltételteremtés helyett tehát pontosabb, ha összhangteremtésről esik szó. Ezzel a közgazdaságtan túlnő jelenlegi saját korlátain, ha úgy tetszik a nem gazdasági természetű erőforrásokkal is számolnia kell, mint pl. a népek érzékenysége, a vallási meggyőződések, a spirituális és mentálhigiéniai befogadóképességek korlátai és más hasonlók.

4. A fentiekből következik, hogy az erőforrások újratermelése, mint tudományági szerep csak korlátozott szerep lehet. Kivált így van ez, ha az erőforrásokat, mint a jólét feltételét értelmezzük, de legalábbis mint a mind magasabbfokú szükséglet-kielégítés feltételét. Az erőforrások újratermelését, bővítését alárendelik a fejlődés szabályozásának és éppen sággal egyre gyakoribb, hogy erőforrásokat nem bővítenek, hanem korlátoznak a fenntartható fejlődés érdekében. Mi a helyzet azonban a jóléti törekvésekkel, a magasabbfokú szükséglet-kielégítéssel?

Az nagyjából világos, hogy a jóléti társadalom eszményképe nem azonos a fogyasztói társadalommal. A szükségletek rafinált megteremtése majd ezt követően ádá versengés a kielégítés érdekében - ez a társadalomkép lassacskán elhalványul. Szinte természetes, hogy a fogyasztás minden határon túli, pazarló növelése válsághoz, katasztrófához vezet. Ennek számtalan jele és példája riogatja a legfejlettebb országokat, ahol a fogyasztás korlátozást puritán eszmék köntösében egyre erősebben szorgalmazzák. Mintha a civil /világi és egyházi/ hatalmak szembe szállnának a gazdaság mindent elárasztó teljesítményével abbéli félelmükben, hogy a felfokozott fogyasztás önpusztításba csap át.

Másoldalról maga a fogyasztás kiteljesedése is megváltoztatja a társadalmat. Az informatizált társadalom másmilyen, mint volt éppen a mérhetetlen információfogyasztás révén. A telekommunikációs fogyasztás is hatalmasan megnőtt és megváltoztatta a társadalmat. A világ átalakulása egyre kevésbé a hagyományos hatalmi erőkkel történik, ily módon egyre kevésbé lehet a szokásos politikai eszközökkel koordinálni. A fogyasztás és a fogyaszthatóság irtóztató kiterjedése új világot hoz létre, melyben a kölcsönös függőségek, a kiszolgáltatottság és ezzel az együttműködési kényszerek is hatalmasak. De vajon nevezhető-e ez jólétnek?

A jólét anyagi feltételei a fogyasztás kiterjedésével növekednek. A jólét azonban nemcsak vagyonosságot, ellátottságot, hiánytalanságot jelent, hanem jóérzést, harmóniát, elégedettséget, stabilitásérzetet is. Ez pedig a kölcsönös és mind áttekinthetlenebb függések viszonyai közt csak

nem akar erősödni. A szükséglet-kielégítés fokozása az anyagi jólét mellé a fokozott függőségeket teremti, ami a jólét emberi értelmezésében nem csak pozitív, de igen erősen negatív hatású is. Azt kell tapasztalni, hogy a jólét a felfokozott szükséglet-kielégítéssel legfeljebb anyagilag nő, mint életérzés aligha.

Mindezek alapján a közgazdaság új szerepei közé indokolt az is felvenni, hogy a jólét megteremtésének ne csak gazdasági, előállítási, fogyasztási oldalait vizsgálja, hanem magát a jólétet, mint emberi érzést kezelje. Ha a szükségletek mind intenzívebb kielégítése egyre frusztráltabb jólétet teremthet - és úgy tűnik, ez a veszély reális - akkor a szükségletnövelő és az azt kielégítő törekvés végül is egyre inkább alá kell, hogy rendeltetődjék a jólétet szélesebben értelmező felfogásoknak. Az embereket sújtó stresszek döntő többsége civilizációs eredetű, a stressz nem a természeti népek sajátja.

A civilizáció legnagyobb pusztítója maga a civilizáció. A háborúk, a civilizációs ártalmak, az előítéletek és meggyőződések pusztító hatásának a társadalmak nem képesek ellenállni. Úgy tűnik ebbe a sorba belép a túlfogyasztás is, mint az ego egyik tragédiája. Az a szakadatlan igyekezet, hogy az emberiség valahogy legyőzze a természetet arra alakul át, hogy le kell győzni az ember okozta károkat. Egyre több és több energiát igényel a világból a maga okozta károk helyrehozatala. Úgy tűnik lassan azzal kell foglalkozni, hogy e helyrehozatalokhoz szükséges erőforrások újra és újra történő előállítás mellett miképp lehet megelőzni, elkerülni ezek felmerülésének szükségességét. Valószínű tehát, hogy a szükséglet-kielégítés erőforrásigényeinek növekedése mellett a szükségletkorlátozás és ezzel az erőforrás-korlátozás is bekerül a közgazdászok feladatgyűjteményébe.

Nem ismeretlen ez a szerep egyébként, de eddig inkább csak mint politikai nyomás vagy konkrét és átmeneti hiány jelentkezett. A hetvenes években az olajkrízisek idején - egy átmeneti erőforráshiány okán - igen eredményesen foglalkoztak szükségletkorlátozással. Ennek a módja a fogyasztáskorlátozás adminisztratív ellenőrzése volt, de az ezt kísérő

fejlesztési hullám pl. elsöpörte a benzinfaló autócsodákat és csak mostanában, húsz év hallgatása után dugják ki orrukat újra az utakra de már úgy, hogy a közlekedők többsége energiatakarékos autók híve. Hasonló pályát futott be pl. a sebességkorlátozás a közutakon és más fogyasztáskorlátozó tapasztalatok is vannak. Biztosak lehetünk abban, hogy a jövőben a közgazdaságtan egyre aktívabban fog nemcsak a szükséglet-kielégítéssel, hanem a fogyasztáskorlátozással is foglalkozni.

5. A jelenlegi általános közgazdasági nézetek szerint a tudományág egyik feladata a nagyobb hatékonyság, a jobb erőforrás-kihasználás támogatása. Ez a helyzet nyilvánvalóan arra alapul, hogy az általános felfogás szerint a nagyobb erőforrás-kihasználás, a nagyobb hatékonyság jobb, mintha pl. az erőforrásokat nem teljesen használjuk fel vagy nem növeljük a hatékonyságot. Ugyanakkor tapasztalni kell, hogy a természet nagy rendszerei többnyire önszabályozó módon nem így működnek. Érdeemes végiggondolni, hogy vajon a gazdaságnak, az emberalkotta természetnek nem lenne tanulnivalója az élő természettől.

Az erőforrások túlzott kihasználásának - azaz teljes kihasználásának - problémáiról és veszélyeiről már szoltam. Most essék szó a hatékonyság egy új értelmezéséről, az egyensúlyt teremtő hatékonyságról. Az egyenszilárdságú rendszerekre, mint pl. a természet az a jellemző, hogy szabályozó rendszereik megakadályozzák, hogy egyik vagy több komponensük más hatásfokkal működjék, mint a rendszer egésze. Ha pl. egy állatfajta túlszaporodik egy élettérben, akkor ez kárt okoz, sőt katasztrófát, ami ellen a természet igyekszik védekezni. Ha fordítva, egy területről eltűnnek az életfeltételek, akkor a természet úgy reagál, hogy vagy az élet is visszaszorul - ilyen pl. a sivatagosodás - vagy az új életkörülményekhez igazodnak a szervezetek. Nem így van ez a gazdaságban.

A hatékonyság folyamatos növelése elsősorban a termelésben és a szolgáltatásokban olyan többletkapacitást teremtettek, amelyek igazából feleslegesek, jelentősen meghaladják a fogyaszthatóságot. A hatékonyságnövekedés gyakorlatilag pazarláshoz vezet, torzult létformákat eredményez. Most nem arra a feszültségre gondolok, ami Észak és Dél, Kelet

és Nyugat, a fejlődők és a fejletlenek közt van, mert ez éppenséggel igényelné a hatékonyság kiterjesztését. A feszültség a legfejlettebb gazdaságokban van, ahol a hatékonyság fizikailag azonosítható pazarlást vált ki. Ez a természetben rendszeregyensúly megbomlást és katasztrófát vált ki. A gazdaság is átél ilyeneket, pl. válságokat, csődöket, stb. Úgy tűnik, a vállalkozók tönkremenetele az az önszabályozás, amivel a gazdaság kivédi az egyensúlytalanságot. A kérdés az, hogy nem más módon kellene vagy lehetne ezt az önszabályozást megoldani, nem ennyire pazarló módon. A csőd a verseny elengedhetetlen kelléke a vesztes díja. Az ár, amit fizetni kell érte azonban végül is pazarló, mint egy túltermelési válság. A felesleges kapacitások konverziója tűnik olyan törekvésnek, amelyik mentén a gazdaság önszabályozása kialakul.

A kapacitáskonverzió egyik közismert módja a kapacitásokkal nem rendelkező gazdaságokba történő áttelepítés. Ezt szolgálja a tőkeexport és tőkeimport, a technológiai transzfer, az elavult kapacitások áttelepítése, amely jelenségek mögött a fejletlenebbek esélyeinek növelése is érzékelhető. Magyarország számára gazdasági boom egy autó-összeszerelő üzem telepítése, noha annak színvonala csak követő megoldása a piacvezetőének. Mexikó számára áldás a nagy északi szomszédból lassan kiutált ipar befogadása. India felvirágoztatásában hatalmas szerepe volt a kolonializálóknak. Ezek a konverziók megnövelték, sőt akár meg is alapozták azoknak az országoknak a fejlődési esélyét, amelyek hozzájutottak a feleslegessé vált erőforrásokhoz. A jelenség azonban újfajta társadalmi feszültségeket, gazdasági függőségeket is teremt, amelyeket a világgazdaság globalizálódásának keretében szoktak emlegetni. A tranzakciós költségek elméletének alkalmazói azt is kimutatták, hogy milyen esélyeket és hátrányokat váltanak ki ezek a konverziók, mennyiben rendezik át - elsősorban pénzügyileg értékelhető módon - a társadalmak egymáshoz és önmagukhoz mért viszonyait.

6. A mai közgazdaságtanban elterjedt felfogás szerint a gazdasági fellendülés a jólét alapja. Ezt kivált azok a tapasztalatok támasztják alá, melyek a szegény országok történelmére építve igazolják, hogy a jólét pozitívan korrelál a gazdaság teljesítményeivel.

Ha a legfejlettebb gazdaságú országok közállapotait vizsgáljuk, akkor két jelenségre érdemes felfigyelni. Az egyik az, hogy a jólét nem terjed ki mindenkire, mindenütt vannak elesettek, kívül rekedtek, támogatásra szorulóknak. A másik jelenség szerint a jólét maga is kitermeli a maga áldozatait, betegeit. Nem lehet tehát a gazdasági fellendülést minden tekintetben a jólét alapjának tekinteni, ennek korlátai is vannak. Az erre vonatkozó erkölcsi tanítások sok ezer évesek, de a közgazdaságtan az erkölcsi közelítésekkel csak korlátozottan képes bánni. Érdemes azonban megvizsgálni, hogy mennyire igaz a gazdaságjólétet megalapozó szerepe.

Mindenekelőtt ki lehet jelteni, hogy a gazdasági teljesítmények és a jólét között szinergia áll fenn. Ha a kérdést a pozitív gondolkodás szabályai szerint úgy fordítjuk meg, hogy azt vizsgáljuk, mennyiben függ a jólét a gazdasági helyzettől, akkor nagyon sok tényezőös választ kapunk. A jólét mint társadalmi cél nagyon sok gazdaságon kívüli elemet hordoz. A kérdés csak az, hogy lehet-e domináns tényezőnek tartani a jólét kialakulásában a gazdasági helyzetet. Ha megvizsgáljuk, hogy milyen alapvető tényezők hatnak a gazdaságon kívül a jólétre, akkor mindenestre kétségeink támadhatnak. Ilyen tényezők pl. a szabadság, az önkifejezés lehetősége, a beleszólás, az érdekérvényesítés, az esélyegyenlőség, a kulturálódás, a kiszolgáltatottságtól való védelem, stb. Az üzleti életben már rég túljutottak azon a mítoszon, hogy a vállalkozás célja kizárólag a profitteremtés. Valószínű, hogy az általános közgazdaság-elméletnek is meg kell barátkoznia azzal, hogy amit hirdetett, azaz a jólét megalapozása a gazdaság teljesítményeivel, nos az csak részben igaz és önmagában nem is igaz. A gazdaság, mint ahogy a gazdagság is csak az egyik forrása a jólétnek, de nem kizárólagos feltétele.

7. A közgazdaságtan kedveli az egzakt módszereket, a társadalom leírását törvényekkel, törvényszerűségekkel közelíti. A gazdaság belső összefüggéseit - gyakran mennyiségi viszonyként, - modellekbe és függvényekbe sűríti. Kivált érvényes ez az üzleti tudományokra, ahol egyre több és több jelenséget fordítanak le a pénz, azaz a mennyiség nyelvére.

A szépséget, a jóságot, a megbízhatóságot ugyan úgy pénzben lehet kifejezni, mint a ráfordítást vagy a hozamot. A közgazdák szívesen gondolkodnak pénzben és ha nem tudják nézeteik hatását pénzben kifejezni, akkor gyakorta bizonytalannak érzik magukat.

Megfigyelhető azonban egy másik vonulat is a közgazdászok körében. Noha fontos a gazdasági összefüggések számszerű megalapozása, mégis egyre szélesebb körben terjednek a korábban spekulatívnek nevezett elemzések. Ezek a mi lenne, ha. . . típusú gondolatok sok helyen kiszorították a ha. . . akkor. . . típusú közelítéseket. A legáltalánosabb megjelenésük a társadalmi szinopszisok, a forgatókönyv elképzelések. Korábban a politikusok használták előszeretettel ezeket a módszereket, ma azonban a közgazdászok is kidolgoznak szinopszisokat. Kiderült ugyanis, hogy a számszerűsíthető összefüggések bizonyossága annál kisebb, minél nagyobb, bonyolultabb és szélesebb folyamatról van szó. A történelmi vagy társadalmi méretű összefüggések pedig legfeljebb modellezhetők, de nehezen kvantifikálhatók. A számszerűsített világmodellek megbízhatósága többnyire gyatra, mint ahogy az óriásvállalkozások kalkulációi is hihetetlen tévedéseket hordoznak. Még egy egyszerű költségvetés is gyakran tartalmaz több száz százalékos hibákat, noha az egy jól formázott és algoritmizált számítás. A hiba elemzések alapján azonban arra lehet figyelni, hogy a probléma nem az algoritmusokban van, hanem a különféle eredetű torzító, voluntarista akaratok érvényesülésében.

Talán a hibalehetőségek felismerése is újra rangot adott a spekulatív, soktényezős meggondolások előtérbe kerülésének. Azt jószerint minden üzleti vállalkozó tudja, hogy olyan fejlesztést alig lehet találni, amelyik az ígért biztos hozamot úgy realizálná, ahogy azt elképzelték. A vállalkozók megérzései egyre fontosabb tényezői a döntéshozatalnak, mint a számítások. A közgazdaságtan kezd ismét közelíteni szülőatyjához, az általános társadalomelméletekhez azzal is, hogy az egzakt módszerek mellett teret és rangot enged a szofisztikáltabb, holisztikus gondolkodásnak is. Az ideológiák reneszánszukat élik a társadalomalakításban és ez rányomja bélyegét a közgazdasági gondolkodásra is.

A kvantifikálhatóság hiányának iskolapéldája az emberi erőforrásokról alkotott nézet. A mai közgazdasági gondolkodás egyre erőteljesebben elismeri az emberi erőforrások jelentőségét. Ugyanakkor a vállalati mérlegek az emberi tőkét nem kezelik, az emberekbe való befektetéseknek nincs reális hozamszámításuk, az oktatási költségeket a társadalmak egy jelentős része nem is tekinti befektetésnek, hanem esetleg éppen fogyasztásnak, stb. A kvantitatív közgazdaságtan tulajdonképpen nem sokat tud kezdeni az emberi tőkével, legfeljebb a munkaerő költségeit kezeli szakszerűen. Másoldalról fennáll az a felismerés, hogy az ember az üzleti élet számára erőforrás, a kvalifikálásnak hozama van, a tehetség érték, stb.

Hasonló példa az értékképzés, az értékalkotás. A klasszikus közgazdasági gondolkodás érték alatt pénzt, árut, árat, javakat, tárgyasultságot értett. Ma értéknek tekintik a goodwillt, a kreativitást, az innovációt, a tradíciót, stb. még akkor is, ha ezeket csak laza üzletértékelések mérik. Az árfolyamok alakítása sokszorta véletlenszerű, varázslat jellegű, spekulatív, még a tőzsdeguruk sem mehetnek mindig biztosra, számításaik szubjektív elemekkel tarkított.

Ezek és hasonló példák azok, amelyek rámutatnak az egzakt módszerek mellett a soktényezős elmélkedések létjogosultságára.

8. Végezetül a közgazdászok egy törekvésének megváltozásáról szólok. A társadalom, kivált az üzleti közösségek azt várják a közgazdáktól, hogy cselekvési normákat adjanak. Ugyanakkor, mint a korábbiakban rámutattam, ezek gyakran esetlegesek, bizonytalanok, sokkalta inkább választási alternatívák, mintsem magatartási vagy eljárási elképzelések.

Ezt a megállapítást tapasztalatok alapján lehet tenni. Jószerint mindenféle üzleti vagy nemzetgazdasági konfliktus megoldására számtalan javaslattal állnak elő a tudós koponyák. Korunkban éljük át, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba vezető átmenet /ahogy ezt becézik/ vezénylésére milyen sokféle közgazdasági nézetet vonultattak fel. Hasonlóan színes kavalkád övezi a privatizációt vagy az eladósodási válságo-

kat. A politika persze igyekszik kiragadni egy megoldást és azt képviselni, azonban már csak a sok ellenvélemény hallatán is gyanakodni lehetne, hogy nem mindig az a változatot ragadják meg, amit a szakma támogatna, ha egyáltalán lenne azonosítható szakmai közvélemény.

Mi várható akkor a közgazdáktól, ha egy értelmű megoldások aligha. Ezt a dilemmát úgy is nevezik, mint az előírni vagy leírni típusú kérdést, azaz egy tudomány, jelen esetben a közgazdaságtudomány szerepe vajon az, hogy előírjon magatartási szabályokat, vagy ezzel ellentétben leírjon, bemutasson jelenségeket, összefüggéseket. Az emberek hajlamosak arra, hogy előírásokat várjanak, azaz tanácsokat arra, hogy mit kell csinálni. Ezt az elvárást, várakozást csak alátámasztják azok, akik szívesen fogalmazznak meg ilyen tanácsokat. Ezzel azt a látszatot keltik, hogy ez is hozzátartozik a tudományos szerepkörhöz. Ezek a szakértők többnyire a politika szolgálatába sodródnak, mert a tapasztalatok szerint csak ritka kivételeknek sikerül függetlennek maradniuk. A tanácsokat megfogalmazó közgazdák többnyire kormányzati vagy politikai irányzatok szóvivői vagy képviselői lesznek, nem ritkán akár apologetikusai. Így pl. elegendő egy párt nevét kiejteni, és a közélet ismerői már tudják, hogy a képviselőtében megszólaló közgazdák nagyjából milyen állásponton vannak. Lehet persze az is, hogy a közgazdák hasonló véleményt valló csoportjai formálják a pártpolitikákat, de hát végül is ez is azonos helyzetet teremt, mintha fordítva lenne.

Közgazdák más csoportjai nem akarnak tanácsokat adni, munkájuk arra koncentrál, hogy feltárják: valamely intézkedésnek melyek lesznek a hatásai. Személyes véleményem az, hogy noha ezek az elemzések is befolyásoltak lehetnek a politikától, de mégis függetlenebb, objektívebb véleményalkotást tesznek lehetővé. A közgazdász társadalomban lassan elterjed az a gyakorlat, hogy a valós világ jelenségeinek elemzésében a hatásvizsgálatokra, az összefüggések bemutatására törekednek és a szakma elitje nem kötődik konkrét kormányzati vagy politikai szerepekhez. A szorosan vett üzleti problémákkal foglalkozó szakemberek pedig a politikai és más társadalmi befolyásokat kalkulációs tényezőként igyekeznek számításba venni.

Jelen írás bevezetőjében említettem, hogy a közgazdaságtan mintha két-felé vált volna: az elméleti tudósok vették át az alapkutatók szerepét, az üzleti világ szakemberei viszont konkrét beavatkozási technikákat fejlesztettek ki. A közgazdaságelmélet fejlődésében ez azt is eredményezte, hogy az elméleti szakértők vállalják a gazdaság leírását, elemzését, boncolgatását, a gyakorlati alkalmazók pedig cselekvési ajánlásokat és azok hatásvizsgálatait részesítik előnyben. Az alapkutatások és az alkalmazott kutatások érzékelhetően távolodnak egymástól. Ugyanakkor az igazán tekintélyes közgazdák még mindig képesek alapvető megállapításait, kutatási eredményeiket és felismeréseiket a gazdasági élet számára akár közvetlenül is hasznosíthatóvá tenni.

6. Összefoglalás

Írásomban megkíséreltem áttekinteni azokat a változásokat, melyek a közgazdaságtanban olyan méreteket öltöttek, hogy bátran beszélhetünk e tudomány megváltozásáról, új paradigmájáról. A legfontosabbnak tallált elmozdulásokat a következőkben foglalom össze:

JELLEMZŐK	MAI ÁLTALÁNOS FELFOGÁS	ÚJ ÉRTELMEZÉS
Tudomány jellege	Társadalomtudomány, mely az emberek közti gazdasági viszonyokat tanulmányozza	Társadalomtudomány, mely a társadalom és a gazdaság viszonyát tanulmányozza
Hatás a gazdaság természetére	Megmagyarázni megváltoztatni	Megismerni, megérteni
A fenntartható fejlődés értelmezése	A feltételeket kell megteremteni	A hatások összhangját, harmóniáját kell elérni
Magasokú szükségletek kielégítése	Növekvő fogyasztás	Fogyasztás és más szükséglet kielégítések összehangolása
Jobb erőforrás kihasználás	Felesleges kapacitások felszámolása	Felesleges kapacitások konverziója
A gazdaság és a jólét viszonya	A jólét alapja a gazdasági fellendülés	A gazdaság a jólétnek egy forrása
Kutatási módszerek	Egzaktság, kvantifikálhatóság	Holisztikus értelmezés, kvalitatív minősítés
A közgazdák hasznossága	Normatív ajánlásokat tesznek	Hatásokat mutatnak be

A közgazdaságtudomány új társadalmi szerepet kapott az elmúlt időkben. Alap kutatásai az egész társadalom működési mechanizmusait segítenek megérteni, túllépnek a gazdaság szűk határain. Ez mintegy elismerése annak, hogy a gazdaság alapvető, meghatározó szerepe a társadalomformálás, nem indokolt azt csak a jólétre, a fogyasztásra vagy a növekedésre korlátozva értelmezni. A közgazdaságtan alkalmazott kutatásai és praxisa ugyancsak túllép a szűkebb gazdaságirányítási vagy üzletiéleti problémákon, kiterjeszti hatását a környezet, a fejlődés, a kultúra, az etika, a család és egy sor más olyan területre, ahol korábban a közgazdák nem sokat kerestek, sőt sokan úgy vélték, nincs is ott keresni valójuk. Hát ez is megváltozott.

Dr. Lentner Csaba

Postabank és ami mögötte van

A magyar kormány Postabank irányába megnyilvánuló segítőkész-sége az elmúlt hónapokban számos talányra adott okot a hazai és külföldi pénzügyi elemzők körében. Vajon milyen szándékok húzódnak meg az MSZP vezette hatalmi koalíció adófizető állampolgárok pénztárcájából fizetett sorozatos segítségnyújtásai mögött?

Amennyiben a magyar kereskedelmi bankrendszer elmúlt évtizedben végbement változásait akarjuk elemezni, legátfogóbb jellemzőként írhatjuk azt, hogy a kereskedelmi pénzintézetek működésében és tulajdonlásában is beteljesedett az a tőkeerős pénzügyi csoportok által irányított szabad piaci üzleti filozófia, ami a fejlett piacgazdaságok pénz-és tőkepiacait már hosszú évtizedek óta jellemzi. Ez rövidre fogva, „magyarra fordítva” annyit jelent, hogy az 1990-es évek elejéig döntő mértékben a magyar állam által irányított és birtokolt kereskedelmi bankok javarésze 1997. év közepére magánkezekbe, de legfőképp külföldi tulajdonosokhoz került. Az ország gazdaságának liberalizálásával párhuzamosan a pénzügyi piacok kinyílása, továbbá a határokon átnyúló pénzügyi szolgáltatások és az ezeket elősegítő pénzügyi és deviza jogszabályok határozott megjelenése is tetten érhető. A fenti folyamatok hatásaként a magyar pénzügyi szolgáltatóipar így 1997. derekára, legkevesebb 80%-ban külföldi multinacionális nagybankok birtokába került. A jelenlegi banki palettán így sajátos helyet foglal el a Postabank és Takarékpénztár Rt, noha tulajdonosai között kisebb részarányban vannak külföldiek is, ám meghatározó, befolyásoló részesedéssel; - még ha az állami intézményeken keresztül, úgynevezett közvetett jellegű is-mégiscsak a magyar állam rendelkezik, illetve annak államháztartási alapintézményei. A jegyzett tőke 25%-ában tulajdonos az „állami” Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat, 10%-ban az Egészségbiztosítási Önkormányzat, de meghatározó részesedése van a Bankban a Magyar Posta Rt-nek és az ugyancsak államháztartási körbe tartozó Százhalombattai Önkormányzatnak.

A pénzügyi elemzők részéről feszegetett kérdések egyrészt azok, hogyha a magyar államnak nincs közvetlen tulajdoni hányada a Postabankban akkor miért segíti egyvégtében a pénzügyi válságából kilábalni a bankot. Másrészt, a „fél magán”, vagy „fél állami” jellegű bank megsegítésében milyen nagyon is valós állami érdekek húzódnak meg ?

Az eléggé összetett kérdések megválaszolása keretében feltétlenül utalni kell arra a külföldi tulajdonszerzési folyamatra, illetve a külföldi pénzintézetek "behonosításának" folyamatára, ami az elmúlt években végbement. A Postabankon kívüli „banki millió”, ami végső soron a belső hazai bankvilágunkat meghatározza, nagyon komoly pénzügy politikai üzenetértékkel, és gazdasági befolyásoló képességgel rendelkezik még egy olyan pénzintézetre is, amely, noha közvetett módon, de mégiscsak állami intézmények tulajdonában van javarészt. De körül írható a Postabankos helyzetkép úgyis, hogy tulajdonosi szerkezetében a multinacionális bankok nem szereztek olyan mértékű befolyásoló részesedést, hogy a bankot közvetlen befolyásolási övezetükké nyilváníthatták volna. Vagy talán mégis.?

A magyar nagybankok privatizációja 1995: decemberében a Budapest Bankkal kezdődött. Még 1993-ban a kormány kezdeményezte a Budapest Bank privatizációját, azonban 1995. őszére minden privatizációs remény szertefoszlani látszott. Végül is, az azóta elhíresült - Bokros Lajos szerint sikeres - privatizációban a Budapest Bankot és leányvállalatait (Lásd. Polgári Bank) 60%-os mértékben a General Electric Capital Corporation, - amely a General Electric Capital Services Inc. egyik leányvállalata - és az Európai Ujjáépítési és Fejlesztési Bank alkotta konzorcium vásárolta meg. A GE Capital a világ legnagyobb vállalatának - az amerikai General Electric Company-nak - a pénzügyi szolgáltató ágazata. Pénzügyi eszközeinek értéke 227 milliárd USA dollárt tesz ki. Az új Budapest Banki tulajdonos tőke erejéhez így semmi kétség nem férhet.

Egy évvel később, 1996. december 18-án írták alá a második magyar nagybank - a Magyar Hitelbank Rt. - privatizációs szerződését. A vevő

az ABN Amro Bank lett. Az ABN Amro pénzügyi intézmény 1991-ben jött létre az A Gemene Bank Nederlanden és az Amsterdam Rotterdam Bank egyesülésével. 384,3 milliárd dolláros mérleg fő összegével a világon a 14, míg a Európában az 5, legnagyobb bank. A származási országában Hollandiában - ezen hatalmas tőke méreténél fogva a legnagyobb pénzügyi intézet.

A 3. magyar nagybanknak ő az elmúlt napokban írták alá. A privatizációs tender nyertese a belga-ír Kredict Bank-Irish Life alkotta konzorcium. A Kreditbank a világ 69. legnagyobb bankja, a Bank of Ireland és a Belgium második legnagyobb bankját jelentő Credit Bank, a tulajdonában lévő Irish Life életbiztosító társasággal eddig nem képviseltette magát Magyarországon és a térségben sem dolgozik. Ám a Credit Banknak van két bankja Lengyelországban, egy pedig Szlovákiában. A belga bank üzleti stratégiájában az OKHB megszerzését egyfajta hídfő-állás kialakításának is tekinti, hiszen szeretne tovább terjeszkedni Közép-Európában.

A magyar nagybankok privatizációs körülményeinek alakulását a Postabankkal kellene folytatnom, azonban itt az eddigi felsorolást, - a kakukktójas jelenség felmerülése miatt - meg is kell szakítanom. A Postabankot ugyanis nem privatizálták a Magyar Hitel Bank, a Budapest Bank, vagy a Kereskedelmi és Hitelbank új tulajdonosaihoz hasonló tőke erejű, nemzetközi pénzügyi hatalmat megtestesítő pénzügyi befektetők.

Felmerül a kérdés: mi a közös az MHB, az OKHB és a BB új tulajdonosaiban ?

↳ az új tulajdonosok a világ élvonalába tartozó, akár a magyar államot is tőkeerőben többszörösen felülmúló nemzetközi bankbirodalmak soraiból kerülnek ki

↳ a magyar kereskedelmi bankok tulajdonba vételével a külföldi befektetők egy újabb, kiegészítő jellegűnek nevezhető profitgyűjtő tevékenységre és területi körre tesznek szert. A magyarországi működésük az anyavállalat bankjának fiókszintjén folytatódik.

↳ Az állam és az új banktulajdonosok kapcsolatának minőségét mélyebben és konkrétan elemezve elmondható az is, hogy a magyar kormánynek érdemi beleszólási lehetősége nincs a multinacionális pénzügyi intézetek magyarországi tevékenységére és hitelezési politikájára.

A „Postabank jelenség” megértéséhez tartozik az a nemzetközi pénzügyi körülmény ismerete is, hogy az Európai Közösség egy-egy tagállamában 5-6 nagybank uralja a bankpiacot. A pénzügyi intézményeknél végbemenő egyesülési-összeolvadási folyamatokat egy-egy EU tagállam keretein belül az adott ország gazdaságpolitikája is támogatja, hiszen az erős "nemzeti" bankcsoportok kialakulásával olyan pénzügyi aggregátumok jöhetnek létre, amelyek tőkeerőben is fel tudják venni a versenyt az idegen országokból érkező - általában idegen érdekeket is hordozó - pénzügyi befektetési piacokat kereső bankcsoportokkal szemben. A hazai bank mégiscsak nagyobb valószínűséggel folytat olyan üzleti politikát, amely megfelel az adott ország társadalmának és gazdasági szereplőinek, mint egy betelepülő amerikai bankház. Az adott ország számára további előny, hogy egy "nemzeti" bankcsoport, tőkeerős pénzügyi intézet, az ország gazdaságpolitikájának érdekeit is hatékonyabb eszközökkel és akarattal tudja szolgálni, mint egy külföldi, betelepült pénzügyi intézet.

1987. évet követően, a kétszintű bankrendszer hazai kialakulásának évtizedében a magyar állami bankokra költött állami támogatások, garanciák, és konszolidációs milliárdok, akár több ezer milliárd Ft tőkeerővel rendelkező, állami bankhatalom kialakulásával majd megszilárdulásával is járhattak volna. Az elvi lehetőségek egy következetesebb állami ellenőrzési és egy felelősségteljesebb banki hitelezési módozat kialakulásával minden további nélkül a gyakorlatban is kialakulhattak volna. A magyar bankvilág az „európaizálódást” azonban a felelőtlen hitelezési gyakorlata révén a leépült, leértékelődött pénzügyi intézeteivel érte meg. A magyar bankok a nemzetközi pénzügyi piac szakmai és pénzügyi befektetői számára nem egyenrangú partnerekként maradtak fenn,

hanem kiszolgáltatott, a privatizáció révén mindössze egyszerű túlélésükben reménykedő, stratégiai koncepciók nélküli intézményekként. A magyar adófizetőknek több ezer milliárd Ft-jába került, illetve kerül, hogy az egykori magyar állami tulajdonban lévő pénzüintézeteket a privatizációs várakozó listákra felvegyék, továbbá az új tulajdonosoknak hozományként beígért garanciákat, és konszolidációs kötvény kamatokat kifizesse.

A kereskedelmi bankok külföldiek részére történő átadása után értelemszerűen lecsökkent az állam bankokban is megtettesülő gazdasági ereje, továbbá mind a pénzügyi, mind a reálszektor értékalkotó folyamataira történő ráhatási szerepe.

A magyarországi bankok privatizáció utáni működési folyamataikban így a külföldi multinacionális pénzüintézetek anyavállalatainak alárendelt üzleti stratégia szerint végzik a tevékenységüket. Míáltal a bankok, és vele együtt járóan a bankokban lévő pénz hatalom gazdasági folyamatokat, társadalmi pozíciókat, politikai érdekeket befolyásoló és újra leosztó szerepe már nem az állami tulajdon mögött lévő politika és gazdaság befolyásoló szerep alakítására hivatott magyar államot illeti, így a kormányzat kénytelen tudomásul venni a gazdasági folyamatok, sőt ami ennél több, - de csak az előbbin keresztül megvalósítható, politikai és társadalmi viszonyokat befolyásoló érdemi szerepvesztését is.

A közgazdaság-elmélet történet határhaszon elmélete szerint, véges fogyasztási javaknál mindig az a jószág a legértékesebb, ami az adott fogyasztási skálán legutoljára marad. A bérből és fizetésből élő gyári alkalmazott számára is a soron következő fizetést megelőzően az utolsó fizetésből megmaradt 1000 Ft-os és annak vásárlóértéke a legértékesebb, a leghasznosabb. A magyar állam Postabank megmentése iránti küzdelmében is nem kis mértékben szerepet kaphatott, egy hasznos jószág - egy gazdaságot, politikát, társadalmat befolyásolni képes pénzügyi intézményrendszer - utolsó egységének elvesztésével járó kényszerképzet. Megmenteni az utolsó állami tulajdon - ha közvetett is. - és befolyás alatt lévő év múlva pedig önkormányzati választások lesznek az

országban. A választási kampányok, a választási programok pedig elég pénzigényesek, továbbá csak és kizárólag a pénzügyi hatalom közbeiktatásával megvalósítható gazdasági programok léteznek. A kisvállalkozások beruházási hitelezését pártprogramba beépíteni ugyan lehetséges, de az nyilvánvaló, hogy egy CIB, vagy egy General Electric Capital nem fogja a győztes párt választási ígéreteiben szereplő nagy kockázatú - az érintett vállalkozóknak egyúttal felemelkedést, tovább élést jelentő - kisvállalkozói hiteleket folyósítani. Ez pedig pártpolitikai oldalról egyenlő a bukással, ami a hazugság kiderülése után azonnal hat.

Az állam a Postabankban meglévő pozícióinak görcsös védelmére további magyarázatként szolgálhat a fejlett piacgazdaságok tapasztalatainak felhasználásával az a minden bizonnyal Magyarországra is érvényes középtávú prognózis, miszerint a méreteiben folyamatosan növekvő és egységesebbé váló bankpiac egyre erőteljesebb versenyt fog kiváltani. A verseny okozta veszteségek, kieső nyereségek elkerülése érdekében újabb bankkegyesülésekre fog sor kerülni, amelyek a pénzügyi piacot egy-egy „multi” számára tartósan és kiszámítható módon kezelhetővé teszik. Mértéktartó előrejelzések szerint 2000-re mintegy 15 globális nagybank fogja uralni a világ bankpiacát. A globalizálódásnak ezen pénzügyi folyamatai a magyar bankpiacot is érinteni fogják. 1997-ben még lehetséges a harcot megvívni egy állami-színezetű bankért, de 2000-re, 2005-re hol lesz már az állami akarat, és legfőképp az az állami költségvetési pénzösszeg, amiből a multikkal való piaci verseny során folyton keletkező veszteséget konszolidálni lehet? Végző soron az elmúlt 10 év felelőtlen bankpolitikájának következménye az, hogy a Postabankra kiadott újabb konszolidációs milliárdok veszteségként, soha meg nem térülő befektetéseként jelentkeznek. Az a cél, amelyet a jelenlegi kormányzat a maga elé tűzött csak egy olyan rövid távú érdekharc, a realitásokat mellőző fixa idea, aminek hosszabb távon realitása, és eredménye nem lesz.

A Postabank pénzügyi stabilizációját segítő állami-költségvetési szándékok és konkrét magatartások annak a kormányzati sikerpropa-

gandának a célélérési eszközrendszerét jelentik, amelyek azt akarják elhíttetni az ország lakosságával, hogy az MSZP vezette hatalmi koalíció képes a magyar gazdaság stabilizációjára és az általunk tapasztalt káosszal és gazdasági értékvesztéssel szemben képes a gazdasági növekedés feltételeinek tartós biztosítására. A néhány hónappal ezelőtt bekövetkezett betétes roham azonban nyilvánvalóan nem csak - és legfőképpen - a Postabank elleni bizalomvesztés jele volt. Annál lényegesen több. A lakosság - a választók - nem hisznek a kormány sikerpropagandájának. Féltik a pénzüket, még ha azt a kormány garantálja is. A Postabank előtt sorban állók nyilvánvaló bizalomvesztése így valójában a koalíciós kormánynak szólt. A Postabank állami pénzügyi konszolidációja ezért lényegesen több, mint egy bank megrendült pénzügyi pozícióinak rendezése. Valójában az 1998. évi választásokra készülő szociál-liberális kormány választási kampányának megfinanszírozásáról van szó, mert ugyan milyen választói kép alakulhatna ki egy olyan hatalmi koalícióról, amelynek a működése alatt még a lakossági és vállalkozói pénzügyi piac összeomlása is bekövetkezett? Az elemzésem korábbi részében vázolt ún. „utolsó állami bankhoz” fűződő érzelmi kötődés koncepciója eltölpül a választási-politikai győzelemért vívott szocialista törekvések mellett. Noha az érzelmi kötődés sem leértékelhető jelenség, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a Postabankhoz az MSZMP és a szakszervezeti vagyon, a vele együtt járó MSZP-s politikai érzelmek és érdekek is jelentős mértékben kötődnek.

Számos pénzügyi elemző olyan leegyszerűsítő, de ugyanakkor lényegre törő megállapításra ragadtatta el magát, hogy a „Postabank az MSZP bankja”, mármint érdeksatornáit tekintve. Nos, ha ez így van, ráadásul a közvetett állami tulajdon mögött egy koldusszegény állami egészségbiztosítási pénztár és egy nyugdíjbiztosítási pénztár van - amelyek 1996-ban 73 milliárd Ft veszteséggel gazdálkodtak, de 1997 első 7 hónapjában is már az előző évi teljes veszteség mértékéhez hasonló pénzügyi hiánnyal bírnak - ugyan miért ne lehetne az állami biztosítási önkormányzatok postabanki tulajdonrészeit eladni? Végére is az állami biztosítási önkormányzatok tevékenységeit illetően is rövidesen

megtörténik a privatizáció, ugyanis az Országgyűlés által a közelmúltban elfogadott törvény szerint a magánbiztosító pénztárak megalakítása előtt zöld utat kapott. Megtört az állami biztosítók monopóliuma, várhatóan tevékenységük, gazdálkodásuk, az egészség- és nyugdíjbiztosítás területén betöltött szerepük is töredékére esik vissza rövidesen. A kérdés mindössze csak az, hogy a Postabankban megtestesülő jelenlegi pénzügyi- és az ezen keresztül vezető politikai hatalom a privatizáció révén kihez kerülne. A bölcsek követ nyilván nem tartja a zsebében egy pénzügyes közgazdász sem - a jövő jóslatát hivatott elismert „diplomaként”, ám az biztos állítható, hogy a Postabankon keresztül elérhető hatalom a jelenleg még „nyerő” pozíciókban lévő MSZP-től elkerülne. Ha figyelembe vesszük azt a korántsem elhanyagolható körülményt, hogy Princ Gábor Postabank vezérigazgató már fél éve a bankja pénzügyi tönkretételére irányuló szervezett támadásokról beszél, úgy nem kizárt, hogy a Postabank ellen az MSZP-n kívüli - hatalmi pozícióban lévő - politikai erők, de pénzügyi hatalmak üzentek hadat. Így minden bizonnyal a Postabank pénzügyi konszolidációjára hivatott költségvetési milliárdok a hatalmi pozícióban lévő politikai erők közötti belháború megfinanszírozására kerülnek felhasználásra. Az MSZP politikai tőkét tud kovácsolni 1998-ra. Az adófizetők pénzéből... 1998 tavasza, túl közeli időpont, túl jelentős tőkeerővel rendelkező pénzintézet a Postabank. A szintén MSZP befolyás alatt lévő nyugdíj- és egészségbiztosítótól a Postabanki tulajdonrészeket irányító pakettet jelentő részvényeket szinte lehetetlen fél év alatt „elprivatizálni”. Amennyiben a jövő évi országgyűlési választásokon is - ne adj Isten - a jelenlegi hatalmi összetétel maradna, úgy a Postabank tulajdonlásának sorsa rövid időn belül megpecsételődhet. Az MSZP jelenlegi szándékaival ellentétben. A bank tulajdonlását megtestesítő részvények árfolyama, amennyiben egy újabb betétkivonási roham indulna a bank ellen, úgy azok rohamosan leértékelődhetnek, ami a bank megszerzését kisebb pénzügyösszegeből is lehetővé teszi. A pénzügyi konszolidáció sikertelensége - ami mögött azért más is meghúzódik - szintén a banki részvény árfolyamok zuhanásához vezethet, ezentúl a bank pénzügyi ellehetetlenülése is bármikor bekövetkezhet. A Postabank tönkretételére, majd pénzügyi konszolidációjára irá-

nyuló törekvések hátterében egy olyan hatalmi, politikai harc dűl, - vég-ső soron a bank és vele együtt járó gazdasági hatalom megszerzéséért, amiből a Postabank szerényebb mértékű részvénypakettel rendelkező osztrák tulajdonosa - az Österreichische Postsparkasse - mindez ideig sikeresen távol tartotta magát, azaz nem hozott áldozatokat a bank - és mások - pénzügyi pozícióinak megerősítéséért. Ez a körülmény is azt igazolja, hogy a Postabank konszolidációja nem csupán egy banküzem-tan szempontjából történő pénzügyi-szakmai segítségnyújtás, hanem a politikai-hatalmi harc, egy a korábbinál sokkal árnyaltabb, de úgymond hatékonyabb fajtája. A Postabank megszerzésében rejlő tét nagy. Ennek nagyságához mérten a bank birtoklásáért irányuló pénzügyi lépések, amelyeket a következőkben tárgyalok.

A Postabank RT a Magyarországon működő banki palettán - a már privatizáltakat is figyelembe véve - a második legnagyobb pénzüintézet, a számviteli mérleg főösszegét tekintve. 3200 postahivatalban és több tu-cat Postabank fiókban történik a bank tevékenységére legjellemzőbb la-kossági betétgyűjtés. E téren a hazai pénzpiacon egyedülálló monopol-pozíciókkal rendelkezik. Hasonlót, vagy a Postabank betétgyűjtési rend-szerét meghaladó szervezeti konstrukciót kiépíteni szinte lehetetlen. A bank a betéteit vállalkozási hitelezésekre, egy hatalmas médiabirodalom kiépítésére, továbbá az állami költségvetés növekvő hiánya által kivál-tott állampapírok vásárlására fordítja. Vitathatatlan az is, hogy az el-múlt években a Postabankot is „megcsapta” a piacgazdaság és a hazai gyakorlatban ezzel szorosán együtt járó liberálisabb bankhitelezési gya-korlat szele. A beragadt hiteleinek kompenzálására állami bankkonszo-lidációban is részesült a bank még 1993-1995 időszakában, noha azt is el kell mondani, hogy a közel 20 milliárdos állami segítségnyújtás mér-teke nem jelentett dobogós helyet az állami segítség folyósításának 350 milliárdos nagyságrendjében. Tény az, hogy az állam és az adófizetők számára nem a legnagyobb éhségű konszolidációs pénznyelőként műkö-dött a Postabank 1997-ig. A hangya szorgalommal begyűjtött lakossági és vállalati betétek gyenge, nullszaldós nyereségtartalmú továbbforgatá-sában merült ki a jobbára banki üzemvitel hatékonyságának titka. A

banki eredményeket a beragadt vállalászási hitelek és a banki tevékenységi körhöz eléggé szokatlan jellegű médiabirodalom fenntartásának veszteségei rontották le.

Nem feltétlenül a bankon múló negatív körülményként említhető az sem, hogy a pénzintézet - vélhetően a befolyásoló mértékű „állami” tulajdonrész és a mögötte lévő közvetlen kormányzati befolyásolási szándékok hatására - jelentős részt vállalt a Teve utcai rendőrségi objektum felépítésében. A Postabank 6,8 milliárd Ft értékű hitellel finanszírozta meg a rendőrségi objektum felépítését úgy, hogy a rendőrség csak az új épület üzembe helyezésekor köteles fizetni, ráadásul nem bankszámlapénzzel, hanem az általa az új épület aktivitásáig használt 12 db budapesti ingatlannal törleszt. Bankári minősítése szerint a Postabank vélhetően nem a legjobb üzletet csinálta a rendőrséggel, hiszen a 6,8 milliárd Ft likvid pénzeszköz rendelkezésre bocsátásáért lelakott ingatlanokkal fizet a bűnügyi hatóság. Még ha értékben lefedi is az érintett ingatlanok köre a bank által nyújtott hitelt, plusz annak kamatait, akkor is kérdéses, hogy a jelenleg telített ingatlanpiacon a hitel visszafizetésének fejében átadott ingatlan mikor tehető pénzzé, vagy más likvid forrássá, hiszen a banknak a nála elhelyezett betéteket javarészt pénzforrásokkal kell lefedni, nem pedig ingatlanokkal. Ezen állítás legékesebb bizonyítéka, hogy a pénzintézetet előzőnlő betétes roham érintettjeit sem lehetett ingatlanokkal kifizetni. Az érintettek a pénzüket követelték. Annak ellenére, hogy nem minősíthető a rendőrségi székház építés meghitelezése a banknak üzemgazdasági oldalról bombasztikus üzletnek, elviekben mégis úgy ítéltető meg, hogy a banki pénzügyi források egy társadalmilag hasznos objektum megépítésére lettek rendelkezésre bocsátva. A konstrukció ékes bizonyítéka lehet(ne) annak, hogyha kormányzati oldalról egy társadalmilag szükséges feladat megoldására az állami gazdaságpolitika, az állam tulajdonosi mivolta alapján, bonyolító szervezetet és pénzügyi eszközöket kíván rendelkezésre bocsátani, úgy a leg-
hatékonyabban teheti ezt, egy a befolyásoló részesedése alatt lévő pénzügyi szolgáltató intézménnyel. Egy szó mint száz, rendőrségi székházakat, csődbe ment CM Magánklinikákat, remetehegyi villákat egyaránt

meg lehet hitelezetni egy állami befolyás alatt lévő bankkal. Minél nagyobb a baj, vagy akár a szükség, annál fontosabb szerepet tölt be a pénzügyi forrásokkal rendelkező bank.

Am az a tény, hogy a Postabanktól 1997 tavaszán néhány nap alatt kivont 25 milliárd Ft értékű betétállomány elvesztése nem kedvezett a pénzügyintézetnek. Még jóval a betétkivonási roham előtt napvilágot láttak olyan információk, amelyek a bank pénzügyi pozícióinak legyengüléséről, a banki részvények tőzsdei árfolyamvesztéséről, a banki üzletvitelben megszokott bankközi hitellehetőségek limitálásáról számoltak be. Ezen pénzügyi információk alapján a bank elleni támadás már jóval a botrány kirobbanása előtt kézzelfogható volt, mindössze az időpont volt még bizonytalan a pénzügyi elemzők számára. Nem sokáig. A néhány nap alatt kivont 25 milliárd Ft hatására a bank pénzügyi pozíciói tovább romlottak. Végül is a pénzügyintézet által a lakosságtól begyűjtött betétek a kihelyezett hitelállományokban, félig kész rendőrségi szákházban, és a Postabank által felvásárolt újságkiadóknál testesültek meg. A betétkivonási hullámra a bank a Nemzeti Banknál lévő tartalékait mobilizálta, majd később a jegybank engedményeként mentesítést kapott a kötelező tartalékráta képzése és elhelyezése alól, ami a normál banki üzletvitelben a betétesek biztonságát szavatolja. A tartalékok képzése alóli mentesítés több tíz milliárd forint könnyítést jelentett a banknak. A potenciálisan jelenlévő banki csődveszély helyzetének kockázatát így teljes mértékben a kormány vállalta. A kártyajátékok világával összehasonlítva az esetet, itt egy olyan helyzet alakult ki, mint amikor a huszonegyezésbe, a tizenkilencre még lapot kér a játékos. Ha több - kevesebb nem lehet - úgy veszített a játékos. A kártyacsatához nagyon is hasonló Postabank ügynek azonban még nincs vége... A pakliból kihúzott kártyalap számérték figuráját még nem láttuk...

A pénzügyi tartalékképzési kötelezettség alóli felmentéssel a Postabank fizetési problémái nem oldódtak meg. A bank pénzügyi egyensúlyának helyreállítására első körben az alárendelt kölcsöntőke biztosításának lehetősége merült fel. Az 5 évre szóló állami kölcsöntőke folyó-

sítása azonban a bankkonszolidációs pénzügyi technikáknak egy nagyon is nyilvánvaló módozata lett volna. Az 1993-1995 években végbement közel 400 milliárd Ft értékű konszolidációs eljárásnak, és az eltelt négy évben ugyancsak 400 milliárd forint értékű konszolidációs kötvénykamat kifizetésének nagyon is negatív és egyre többek által felismert nemzeti sorstragédia jellege miatt a kormányzat nem mert vállalkozni az állami konszolidáció ezen formájára. Az alárendelt kölcsöntőke nyújtása helyett így a kormányzat egy körmönfontabb, de ugyancsak állami bankkonszolidációs eljárásnak megfelelő pénzügyi megsegítést vállalt fel. A hitelintézet behajthatatlan hiteleinek 12 milliárd Ft-os keretösszegére vállalt garanciát a kormány a költségvetés terhére.

Természetesen a garancia pénz lehívása nem sokáig váratott magára, hiszen már július elején a Postabank 5,6 milliárd Ft értékű garancia pénz lehívására - azaz 5,6 milliárd forint állami költségvetési pénz kifizetésére - már be is nyújtotta az igényét. Az az állami garancia biztosítékául, vagy viszont garanciájaként állított feltétel, miszerint az állam által garantált és ki is fizetendő 12 milliárd forintra a Postabank tulajdonosai is garanciát vállaltak - leszámítva a politikai-pénzügyi hatalom megszerzésében szerepet vállalni nem hajlandó külföldi osztrák Postabank Ag-t - mondva csinált követelmény állítás, hiszen az Egészségbiztosítási Önkormányzat, mint a viszont garanciát vállalt banktulajdonosok egyike a pénzügyi tárcától már egyéves halasztást kért és kapott is a ráeső tőkerész megfizetésére. Mindössze, a fizetési kötelezettsége teljesítéséig a jegybanki alapkamat 50%-os mértékéig felszámított késedelmi jellegű kamatot fizet a központi költségvetésnek. Az egészségügyi járulékot fizető lakosság és a vállalkozók pénzéből valójában a Postabakért zajló pénzügyi-hatalmi harc megfinanszírozására... A Postabank pénzügyi összeomlását elkerülni hivatott ötletek sorában felmerült a bank alaptőke emelésének a lehetősége is. Az első megközelítésben a bank jegyzett tőkéjét a jelenlegi 16,5 milliárd forintról 30 milliárdra kívánták fölemelni. A közel 14 milliárd forintos pénztőke rendelkezésre bocsátása lényegesen javíthatott volna a bank pozícióin. A potenciális szakmai befektetők közül azonban csodák-csodája, elég sokan távol maradtak az

alaptőke juttatás és a vele együtt járó tulajdonrész szerzés lehetőségétől. A MÁV, a MOL Rt., a Globex Holding, a Konzum Rt., a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat, mind-mind nem kívántak a Postabank „közelébe” férkőzni. Részint szűkös anyagi helyzetükre hivatkozva, ami például a Nyugdíjbiztosítónál érthető, de többen indokolni sem kívánták nemleges döntésüket. Pedig a megcélzott, de távol maradó szervezetek belépésével a Postabankban a közvetett jellegű állami tulajdon befolyásoló részesedése emelkedhetett volna. Lehet, hogy a távolmaradók is már az osztrák Postabank AG metodikája szerint gondolkodnak? Végül is a Postabankban látva a nem túl nagy érdeklődést a tulajdonszerzés tekintetében, az eredetileg tervezett 13,5 milliárd forintos tőkeemelési igényt leszámították 10 milliárd Ft-ra, majd a részvényjegyzés jelenlegi állása szerint beérték 7,1 milliárd Forinttal. Bár az elég kétséges, hogy az Egészségbiztosítási Önkormányzat által újjólag lejegyzett 2,5 milliárd Ft teljesítésre kerül-e, hiszen mint korábban utaltam rá az önkormányzat szűkös anyagi helyzetére hivatkozva az előző megsegítési hullámban a viszont garancia kötelezettségét sem tudta teljesíteni. Végül is a 21,3 milliárd Ft-ban összeálló majdani új tőkenagyságból 17,6%-kal részesedne az Egészségbiztosítási Önkormányzat, 17,5%-kal a Nyugdíjbiztosító, 8,5%-kal a Magyar Villamos Művek és 5,73%-kal a Magyar Posta, hogy csak a fontosabbakat említsük. Az osztrák Postabank Rt részaránya, mivel ebben a tőkemegsegítési folyamatban sem venne részt, 7,26%-ra csökkenne. Nyugdíj- és Egészségbiztosítási Önkormányzatok 15%-ot meghaladó tulajdonrészeinek megjelenésekor azonban újabb problémaként vetődik fel, hogy az 1997. január 1-től hatályos, panelintézettről és pénzügyi vállalkozásokról szóló törvény szerint a bankokban egy tulajdonos közvetlen vagy közvetett tulajdoni hányada sem haladhatja meg a jegyzett tőke 15%-át. Az Állami Pénz és Tőkepiaci Felügyelet vagy eltekint a merev törvényi szabályozás betartásától, vagy pedig a 15% feletti tulajdonrészek további „csipegetésével” a Postabank tulajdonosi struktúrája tovább formálódik a bankért hatalmi harcot vívó politikai és pénzügyi érdekeltek között.

A Postabank megsegítésére indított akciók sorában a jelen időpontban a legutolsó az a pénzintézet és az Állami Privatizációs Vagyonkezelő Rt között elindított vagyonszere, aminek az értéke mintegy 18 milliárd Ft. Mint korábban utaltam rá, a Postabank számos olyan ingatlannak is a tulajdonosa, ami a banki üzemvitel szempontjából úgymond nem feltétlenül szükséges a számára. Részint a korábbi beragadt hitelek fejében átvett ingatlanokról, részint a rendőrségi székház építés-szerű konstrukciókból származó ingatlanokkal történő hiteltörlesztések származékairól van ebben a körben szó. A Postabank tavasszal a szóban forgó 18 milliárd értékű ingatlanvagyonát szeretne volna értékesíteni, hogy a befolyó likvid árbevétel a banki üzemvitel érdekében felhasználja, betétesek követelését kiegyenlítse, tartalékolási kötelezettségét rendezze. Az elmúlt fél év során a bank próbálkozásai sikerre nem vezettek, így az állami megítélés újabb folyamatként létrejött egy olyan konstrukció, amelyben a bank átadja az ingatlanait, az ÁPV Rt pedig az ingatlanoknál könnyebb értékesíthető részvénycsomagot bocsát a rendelkezésre. A 18 milliárd forintos ingatlancsomag értéke időközben már leapadt 11 milliárd forintra tekintve, hogy a KPMG és a Deloitte Touche könyvvizsgáló cégek kölcsönösen ennyiben határozták meg a bank által felkínált vagyon tényleges árfolyamértékét. Az állami segítség lanyhulásának újabb jeleként értékelhető, hogy az ÁPV Rt. által adandó vállalati részvénycsomagból a tőzsdén jegyzett, szinte azonnal pénzzé tehető vállalati részvényeket kivették. A MOL Rt. és a TVK Rt. kapós részvényei helyett, így a bank kisebb piaci értékű, értékesítés szempontjából nehézkesebb vagyontömeget kapott. Az ezen megsegítési körben megnyilvánuló állami segítség így is átlagon felülinek minősül, amiben a politikai motivációké és nem pedig az üzleti érdekeké most az elsődleges szerep, ellentétben az ÁPV elnökének állításával. Ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy azon ingatlanok, amelyek a Postabank fél évig nem tudott túladni, vajon miért sikerülne üzletlikviditási veszteségek nélkül az ÁPV Rt-nek?

A banki hitelezési ügyekben járatos személyek valamennyien tudják, hogy egy válságban lévő gazdálkodó csődtől való megmentését nemcsak

a gazdálkodónál hitellel, tulajdonosi részarányjal érdekeltnek kell akarni, hanem magának a válságban lévő szervezetnek is. Legfőképp ez utóbbinak, de teljes energiával. Nos, a Postabank esetében számba vet-tük azokat a megsegítési formákat, amelyeket a kormány már bevetett. Nyilván maga Princz Gábor is szeretné a csődöt elkerülni, ám érdekes, hogy a bank portfóliójában lévő újság szerkesztőségek, kiadók, mint a banki üzletvitelhez nem éppen szükséges kellékek miért nem kerülnek értékesítésre. Országos lapokról van szó, noha nem a legolvasottabb új-ságok. A banknak is veszteséges volt ez idáig a fenntartásuk. A kérdés háttérben nyilván az áll, hogy a sajtó, főleg annak birtoklása jelenleg a pénzügyi hatalomnál is nagyobb hatalmat, politikai tőkét jelent. Ha fi-gyelembe vesszük az 1-2 hónap múlva induló választási kampányokat, majd önkormányzati választásokat, ezen banki tulajdonban lévő újságok lényegét nem az az állapot határozza meg, hogy veszteségesek, hanem az, hogy célirányos felhasználásukkal politikai tőkét lehet kovácsolni, mint 1 év múlva akár pénzügyi tőkére is át lehet váltani. A kormányzat és főleg az MSZP postabanki „ragaszkodásának” háttérben ez a nem egészen mellékes körülmény is szerepet játszhat.

Dr. Gazdag László

Termelőszövetkezet és/vagy farmergazdaság?

„...és Magyarországon a mezőgazdaságban az élők munkája termelékenysége magasabb, mint Franciaországban”. Wassily Leontyeff véleménye az 1980-as évek elején „1968-1983 közötti másfél évtizedben Magyarország növelte a leggyorsabban az egy főre jutó élelmiszertermelését a világon”. Idézet a Világbank egy statisztikai jelentéséből.

1. Összefoglaló

A tudomány termelőerő, és ez a társadalomtudományokra is igaz. Ha a rendszerváltás lázában élő Magyarország felelős politikusai kellő elméleti, tudományos ismeretekkel rendelkeztek volna a magyar termelőszövetkezeti modell lényegéről, akkor nem követték volna el azokat a súlyos hibákat, amelyek a potenciális exportlehetőségek elmaradásán keresztül hovatovább az egész nemzetgazdaságot sodorták a pénzügyi szakadék szélére.

Érdemes megvizsgálni a magyar szövetkezeti modell kialakulását, működését, egészen a történetfilozófiai mélységig, szembeállítva a sztálini kolhozmodell immanens meghatározottságával, ideértve a harmadik világ hasonló struktúráit is.

Ezek után pedig elemeznünk kell a nyugati farmergazdaság fejlődését, mechanizmusait, illetve az ottani szövetkezeti szektor szerepét, s főként piacszabályozó funkcióit. Megérthetjük, hogy hol, miben tévesztett utat a rendszerváltás utáni magyar agrárpolitika és hogy milyen irányba kellene haladnunk a jövőben.

2. Módszertani elvek

Szövetkezetelméleti tanulmány írásakor nehéz helyzetben volt a kutató 1995-ben. A közelmúlt ilyen tárgyú forrásmunkái alapos kritikai felülvizsgálat után használhatók, s ez nem annyira a szerzők hibája, mint inkább a felgyorsult idő következménye. Ha valaki egy 1986-ban megjelent szövetkezetelméleti könyvében hosszasan foglalkozik a lenini szövetkezeti elvekkel, vagy a szovjet „szövetkezetek” különböző típusaival, még nem biztos, hogy rossz művet írt, szemléletében viszont aligha használhatót.

Ezért teljesen új megközelítést kellett alkalmaznom. Eltértem a szokásos szerkesztési alapelvektől, melyek lényege, hogy a szerző elkezd a nyugati szövetkezeti mozgalom kialakulásával, a „rochdale”-i elvekkel stb., majd folytatja a magyarországi szövetkezetek históriájával a II. világháborúig, hogy azután áttérjen a „szocialista szövetkezetekre”, a rendszerváltás problémájára stb.

Abból indultam ki, hogy mi az, amit ma a volt „szocialista világrendszer” meghalad, kinkeserves vajúdas közepette. Ezért a sztálini kolhoz kialakulásával kezdtem tanulmányaimat, igyekezve bemutatni a kolhozosítás igazi mozgatórugóit, retrográd jellegét.

Megvizsgáltam a „szocialista világrendszer” és a III. világ nem állami szektorba tartozó kollektív termelési struktúráit és ezekből vontam le következtetéseket.

Tartottam magam mindig a hegeli alapelvhez: minden dolog egyenlő önmaga történetével. Vagyis történetiségében érthetjük meg mindazokat a folyamatokat, az azok eredményeként kialakult struktúrákat, amelyek jellemzik a szövetkezeti, vagy éppen álszövetkezeti szektort bárhol, bármikor a világon.

Metodológiai kérdés, hogy elfogadja-e a kutató az elődök megállapításait, vagy igyekszik újraértékelni, újragondolni a triviálisnak tűnő, már meggyökeresedett nézeteket, következtetéseket. A „tabula rasa” el-

vet választottam, vagyis semmit nem fogadtam el kritika nélkül mindabból, amit évtizedek alatt a különböző szerzők a szövetkezet témakörében leírtak.

Ugyancsak módszertani továbblépésnek tartom, hogy az Elbától keletre eső térség és a III. világ kollektív termelési struktúráinak vizsgálatkor az eddig megszokottnál mélyebbre, a történetfilozófia rétegeibe hatoltam, meggyőződve arról, hogy csak így érthető meg a szovjet kolhoz, a kínai kommuna, az etióp kebele, a tanzániai ujáama immanens meghatározottsága.

A magyar szövetkezeti szektor lényege is csak fejlődésében mondható meg, és ez már nem csupán elvont elméleti probléma, hanem nagyon is konkrét praxeológiai következményei vannak. Az 1991-94 között eltelt időszak történései igazolják, hogy milyen veszélyes negatív gyakorlati politikai következményei lehetnek az elméleti problémák tisztázatlanságának, a rossz módszertani kiinduló pontnak, itt nevezetesen annak, hogy a politika elhitte, hogy a rendszerváltás után Magyarországon is a kolhozot kell meghaladni, akár a volt Szovjetunióban. Súlyos tévedés volt, hatalmas károkat okozott a szövetkezeti szektornak, a hazai élelmiszergazdaságnak, az egész nemzetgazdaságnak!

Ezért nem légüres térben mozog az ember, amikor szövetkezetelméleti kutatásokat végez, és elvontnak hitt elméleti problémák megoldásához igyekszik hozzájárulni.

A tudomány ma „termelőerő”, ez ismert közhely, de azonnal megértjük, ha látjuk, hogy a nyugati agrármodell működésének pontos ismerete, a felszín mögé hatoló elemzés: valamint a hazai agrárszektor és szövetkezeti modell történetének, mai működésének kellő ismerete tragikus tévedések elkerülését tette volna lehetővé a politika számára, melynek eredménye dollár százmilliókban, vagy milliárdokban mérhető. A károk, amelyeket az elhibázott agrárpolitika okozott az elmúlt négy évben, ilyen nagyságrendűek ugyanis!

3. Következtetések a sztálini kolhozmodell immanens lényegéről

Ha összefüggéseiből kiragadva vizsgáljuk, akkor az 1929-35 között végbement kollektivizálást a Szovjetunióban egyfajta „szövetkezeti” rendszer kialakulásaként értelmezzük, ahol „csupán” a módszerekkel volt probléma, a szocialista korszak történetírása szerint. De a módszerekkel is csak azért, mert Sztálinék eltértek valamiféle önmagukban helyes „lenini elvektől”.

Ha összefüggéseibe ágyazva vizsgáljuk, akkor nem szövetkezetek jöttek létre, hanem a parasztság iszonyatos lágerei, egy második röghöz kötött jobbágyság, ahogy Szolzsenyicin fogalmazott, s a cél nem valamiféle paraszti szövetkezés volt az erőforrások egyesítése érdekében, hanem a parasztság karámba kényszerítése és fölládozása a nehézipar szent tehenének oltárán. A „lenini szövetkezeti elvek” pedig elintézhetők annyiban, hogy közönséges taktikai fogásként értelmezhetők, hiszen alkotójuk is tudta, hogy a szép elvek gyökeresen ellentétesek a bolsevizmus immanens lényegével, céljaival.

Karl Marx Grundrisséjéhez visszanyúlva, Tőkei Ferenc kutatásaira is támaszkodva (lásd: I/R.) kimutatható, hogy még az állítólagos szellemi ős történetfilozófiai rendszerében is retrográd képződmény a sztálini kolhoz: lévén egészen konkrétan a marxi „ázsiai termelési mód” reinkarnációja, ha az ő terminológiáját használjuk.

Világtörténelmi szemszögből nézve, az egyén és közösség viszonyának alakulása mint döntő folyamat szempontjából, mely során az egyed leválik egy természet adta, majd később történelmileg tételezett közösség köldökzsinórjáról és egyedből egyénné, individummá válik; a XX. századi „szocializmus” tragikus zsákutca, atavisztikus visszafejlődés, degeneráció. Ez fokozottan igaz itt a minden önállóságát elvesztő parasztságra, hiszen a kolhoz az ó ázsiai faluközösség reinkarnációja.

Ezért a sztálini kolhoz nem tekinthető szövetkezetnek. Először is azt kell megérteni, hogy egyáltalán elindulhassunk. A kolhoz burkolt állami tulajdon, amelynek fő funkciója a parasztság politikai ellenőrzése, kiszákmányolásának folyamatos, „hatékony” biztosítása. (Lásd: I/10.)

Sztálinék erőltetett iparosítást akartak, mégpedig Lenin hibás újra-termelési sémájára alapozva. Ehhez külső forrás politikai okokból nem állt rendelkezésre, így két forrásra lehetett támaszkodni: az egyéni fogyasztás drasztikus korlátozására, a beruházási ráta irreális fölemelésére, valamint az agrárszektor kiszipolyozására. Lenin ezzel nagyon is tisztában volt az 1920-as évek elején, ezért kell a „lenini szövetkezetesítési elveket” cinikus taktikai forrásnak minősíteni.

4. Kollektív formák a III. világban

A fejlődő országokban, főként a gyarmati függés alóli felszabadulás után előtérbe került a „fejlődés nem kapitalista útja”, amelyhez sok illúzió tapadt. Följújítták a prekapitalista faluközösségi formákat, amelyek lényege azonban nem a szuverén magánszemélyek szövetkezése, hanem ezeknek az archaikus közösségeknek a rátelepedése az egyénre; gyakran naturál termelésre, önellátásra alapozva, a piaci mechanizmusokat kiiktatva.

A kínai kommuna ennek egy mesterségesen fölgyorsított, földuzasztott formája volt, gazdasági, politikai, közigazgatási alapegység.

Sajátos képződmény az izraeli kibuc, amely vallási elemekkel átszőtt kommunisztikus szövetkezeti közösség, de eltérően a III. világ hasonló struktúrájától, modern eszközöket, technológiát alkalmaz, tőkeerős, hatékony szervezet.

A fejlődő országok „szövetkezetei” többnyire nem modern értelemben vett szövetkezetek, nem a piacgazdaság felé történő fejlődés állomásai, hanem önmagukat konzerváló struktúrák.

5. A „zöld forradalom”, mint alternatíva

A különböző kollektív formákkal szemben a Nyugat a saját modelljét, a családi farmgazdaságot ajánlotta a III. világnak. Bizonyítható, hogy kifejezetten a kommunizmus előretörésének a megakadályozására indították el azokat a fejlesztési programokat, amelyek azután a „zöld forradalom” álltak össze. Alapjában véve sikeres volt, hiszen olyan országok mezőgazdaságát fejlesztették fel az élelmiszer önellátás szintjére, mint India, Pakisztán, Mexikó, vagy Thaiföld. A nyugati modell alapja azonban az olcsó energia és nyersanyag, mint input volt, viszont ez a korszak zárult le az 1970-es évek közepén az általános anyag- és energiaválság kirobbanásával. A fejlődő országok adósságválsággá konzerválták az energiaválságot és az élelmiszerválságot. Ahol időben kiépítették a saját kemikália és eszközgyártó kapacitásokat, mint pl. Indiában, ott a „zöld forradalom” eredményei nem enyésztek el.

Súlyos kudarccal végződött a program Afrikában, ahol nem számoltak a helyi ökológiai viszonyokkal, szokásokkal, értékrenddel. A mezőgazdasági árutermelésre ösztönzött lakosság földuzzasztotta az állattalományt, amely lelegette a kevés fűvet, a talaj takaró nélkül maradt és lepusztult. A Szahel-övezetben százezrek haltak éhen több hullámban az 1970-es, 80-as években.

Fölmerül a kérdés, hogy vajon a nyugati családi farm modellje alkalmas-e a III. világ élelmiszerválságának megoldására? Eszköz és tőkeigényes, sőt pazarló modelltől van ugyan is szó. Talán ehelyett és az anarchikus faluközösségi formák helyett lehetne valamilyen harmadik megoldást találni, és ez éppen a modern, XX. századi termelősövetkezet, melynek mintáját Magyarország kínálhatná!

Dél-Afrikában Fényes Tamás, a pretóriai egyetem professzora eredményesen próbálkozott a magyar szövetkezeti modellel a néger lakosság körében.

6. Magyarország: távolodás a kolhozmodelltől

Kelet-Európában a sztálini kolhoz vált uralkodóvá. Kivétel Jugoszlávia és Lengyelország, ahol a családi parasztgazdaság maradt az agrártermelés alapja. E két példa is mutatja, hogy önmagában a családi magántulajdon nem jelent garanciát a megfelelő fejlődésre, ahhoz a mezőgazdaság környezetét, feltételrendszerét is „agrárbaráttá” kell alakítani.

Magyarország négy kollektivizálási hullámot élt át a XX. században és ezzel egyedül áll a az egész világon. Itt jóval a szovjet kolhozosítás előtt, már 1919-ben megtörtént a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”.

A II. világháború után, az 1950-es években három kísérlet folyt ilyen „átszervezés” céljával. Az első 1950-1953 között, a második 1955-1956-ban, a harmadik pedig 1958-1961 között. Az első kettő a durva, erőszakos módszerek ellenére tulajdonképpen kudarccal végződött, hiszen a termőföld egyötödét sikerült mindössze kolhozosítani.

A harmadik nekirugaszkodás viszont nem várt gyorsasággal és eredményességgel zárult le, 1961-re. Ennek okai sokrétűek. Részben a parasztság belefásult a küzdelembe, részint a Kádár-rezsim okos taktikát alkalmazott. Betakarítástól vetésig „szerveztek”, vetéstől betakarításig leálltak. Jelentős anyagi erőforrásokat csoportosítottak át a szövetkezetek támogatására. Ugyanakkor már a kollektivizálás idején olyan irányba mozdult el a magyar szövetkezeti és agrárszektor, amely magában hordozta a kolhozforma meghaladásának csíráit.

A beszolgáltatást fölvaltotta a fölvásárlás gyakorlata, az agrárszektor kiemelték a bürokratikus, tervlebontható, direktutasításos rendszerből, vagyis erre a szférára már az 1960-as évek elejétől az a mechanizmus volt jellemző, amely a többi ágazatra csak az 1968-as reform után. Megszűnt a profilkötöttség kényszere, a szövetkezetek nem kaptak kötelező természetes és pénzügyi tervbemutatókat.

A magyar szövetkezeti szektor és a mezőgazdaság 10 éves jól elkülönülő fejlődési szakaszokat élt át a kollektivizálás lezárulása után. Az 1960-as évek volt a mezőgazdaság eredeti iparosodásának korszaka, az 1970-es évek pedig a robbanásszerű fejlődés évtizede.

Felfogásom szerint az élelmiszergazdaság, a szövetkezeti szektor olyan mértékben ért el eredményeket, amilyen mértékben képes volt eltávolodni a sztálini kolhozformától. A világhírű magyar mezőgazdaság, a világszínvonalú nagyüzemi gazdálkodás a pártállammal vívott harcban született, a rendszer ellenére, azt tagadva. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a sztálini kolhozforma bizonyos maradványaitól egészen a rendszerváltás pillanatáig nem sikerült a szövetkezeti szektornak megszabadulnia. (Nagy adminisztratív vízfej, elidegenítő bérszabályozás, alapok következő fölosztása, kilépés akadályai stb.).

Az 1960-as évek a „nehéz emberek” színrelépésének időszaka, valamint a vállalkozói attitűd kialakulásáé.

A „közös” burkában virágzásnak indult az egyéni vállalkozás, vagyis az árutermelő, specializált háztáji gazdálkodás, integrálva a nagyüzembe, szimbiózisban fejlődve azzal. A 60-as évek végén megindult vidéken a parasztpolgárosodás folyamata.

Ugyancsak fontos vállalkozási terület volt a melléküzemági tevékenység, amely versenyt támasztott a hagyományos iparral szemben.

7. A szövetkezetek szövetkezetei: a termelési rendszerek

A nagy horizontális agrárintegrációk szerepét, jelentőségét is csak akkor érthetjük meg, ha kialakulásukat, működésüket a tágabb nemzetgazdasági, sőt politikai összefüggésekbe ágyazzuk. Az agrárágazat, a szövetkezeti szektor önvédelmi reflexei léptek működésbe, akkor társulni kezdtek az üzemek, és megszülettek alulról jövő kezdeményezések a termelési rendszerek.

Értékérvényesítő funkciókat töltöttek be kezdettől fogva, valamint a termelés biztonságos szolgáltató-ellátó háttérét képezték, megtörve monopóliumát. Kiemelkedő a szolgáltatások komplexitása, amely lefedte a termelés minden területét és valóban rendszerszerűen funkcionált.

Mindezekon kívül azonban a legfontosabb oldala a termelési rendszereknek az innovációs központ szerepének fölvállalása volt, vagyis az, hogy az agrárszektorban lett az innovációnak gazdája.

A magyar mezőgazdaságba az 1970-es években beáramlott a rendszereken keresztül a legmodernebb nyugati technika és technológia, melynek révén sok területen az ágazat elérte a termelési mutatók terén a világszínvonalat. (Lásd: III/2.)

8. A reform elleni támadás

Az 1970-es évek elején kibontakozott a reformfolyamat elleni támadás a konzervatív pártoligarchia részéről. Az agrárágazat és azon belül is a szövetkezeti szektor lett a fő célpont. Határozott meggyőződés, hogy ekkor a szövetkezeti szektor falán tört meg ez a támadás, vagyis a magyar termelőszövetkezetek mentették meg a társadalmat a teljes visszarendeződéstől, az 1968 előtti direktutasításos, tervlebontásos rendszerhez való visszatéréstől. A ma mindig pejoratív éllel emlegetett „agrárlobby” akkor kétségtelenül progresszív szerepet töltött be.

Nagyon fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az agrárértelmiség, az agrármenedzser réteg a földművelők mellé állt és nem volt hajlandó a pártállami oligarchia akaratának végrehajtójává süllyedni. Ez döntő jelentőségű a küzdelem akkori kimenetele szempontjából.

Ezért volt súlyos hiba a politika részéről, amikor a rendszerváltás után ezt az agrárértelmiséget és menedzser réteget ellenségként, visszahúzó erőként kezelte, nem támaszkodott fölhalmozott szaktudásra, politikai tapasztalatára, jelzőket aggatott rá. (Zöld bárók stb.)

9. A hatékonyság kérdése

Az agrártermelés hatékonyságának mérése egy olyan téma, olyan terület, amelyre nem kellő tudással fölverteztten tévedne a kutató súlyos hibákat követhet el, egyben félrevezetve a döntéshozó politikai szférát is.

Ma már szakmai berkekben szerencsére igen triviális tévedésként könyvelik el, ha valaki elkezd világgpiaci árakon számolni és kimutatja, hogy a magyar élelmiszergazdaság hatékonysága milyen alacsony fokú, micsoda támogatást igényel az export. (Lásd pl. II/17.)

Mégis, még mindig sok a meggyökeresedett sztereotípiá, a téves következtetés. Meg kell határozni a reális összemérés helyes metodikáját, tehát, hogy mit mérhetünk mihez. Ennek alapján lehet és kell a hazai nagyüzemi szektor és a nyugati családi farmok hatékonyságát objektív alapon összehasonlítani. Kétségtelen tény, hogy az eszközhatékonyság terén például a hazai üzemek sokszoros előnyben, fölényben vannak a nyugati farmokkal szemben, 4-6-szor nagyobb éves futamteljesítménnyel. A napi teljesítménye is nagyobb ezeknek a gépeknek a hazai szántóföldeken, az itt kialakult táblaszerkezet miatt. (60-120 hektáros, tömbösített táblák, kevesebb holtidő, forduló, új táblára vonulás stb.)

Gyakori hiba, hogy sokan összekeverik az éves kihasználtság és az élettartam kérdését. Nem az a baj véleményem szerint, hogy magas az éves kihasználtság foka, hanem az, hogy ezt előregedett, leamortizált eszközparkkal produkálják.

Az élőmunka termelékenységre vonatkozó összehasonlító vizsgálatok nem támasztják alá a hazai élőmunka alacsony hatékonyságára vonatkozó sztereotíp elképzeléseket. Sem a szántóföldi növénytermesztésben, sem a szakosított állattenyésztő telepeken a mi mutatóink nem rosszabbak, mint a nyugati országok farmjain. (Lásd: II/17., II/4.)

Az adminisztratív és irányítási költségek terén valóban lenne mit lefaragni, főként a figyelmet arra, hogy egy négyezer hektáros, sok lábon álló, szerteágazó tevékenységi körrel foglalkozó magyar nagyüzem adminisztrációs igénye más, mint egy 20 hektáros német farmeré!

Természetesen vannak szűk keresztmetszetek is a magyar mezőgazdaságban, rossz a fajlagos anyagfelhasználás, nagy a gépszervíz költség. Rossz műtrágyákat használunk, leamortizálódott a géppark, elmaradtak a szükséges rekonstrukciók az állattenyésztő telepeken, valamint az ültetvényeken.

Összességében mégis megállapíthatjuk, hogy a magyar agrárszövetkezeti szektor állta a versenyt a legutóbbi időkig a tömegáru termelés hatékonysága terén a legutóbbi időkig a tömegtermelés hatékonysága terén a nyugati farmergazdasággal.

Cáfolom azt a hiedelmet is, miszerint a mezőgazdaság támogatott ágazat lett volna a múltban, vagy lenne ma. (Lásd: I/13., II/4.)

Tévesnek tartom a hazai agrárszektor szubvencionáltságáról időnként fölroppenő különböző adatokat, ugyanis a statisztika nem veszi figyelembe az árdiszparitást, márpedig ez az elvonás fő csatornája és nem a közvetlen költségvetési bérfizetések. A Lajtán túl fele, harmadnegyednyi gabonába kerül egy traktor, egy kombájn, mint a Lajtán innen. Ez az igazi jövedelemszivattyú tehát, amelyik a költségvetés újraelosztó funkciójának a kiiktatásával, közvetlenül végzi el az ágazatok közti átcsoportosítást.

10. Az 1980-as évek: megtorpanás, hanyatlás

Az 1980-as évek első felében megtorpan az ágazat és a szövetkezeti szektor dinamikus fejlődése. Okainak föltárásával a szakirodalom a mai napig adós maradt. Két fő tényezőt emelek itt ki. Az egyik az agrárvilágpiac kedvezőtlen megváltozása. Az 1970-es években konjunktúra volt az élelmiszerek világpiacán, az 1980-as évekre viszont jelentős fe-

lesleges termelő kapacitások alakultak ki Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Egy elhúzódó globális agrártermelési válság alakult ki, amely napjainkig tart. 1990-ben kb. dupla annyi terméket vittünk ki ugyanannyi dollárbevételért, mint 1980-ban.

A hitelkamatlábak felszökése, az ország eladósodása miatt lezárult a külföldi erőforrásra alapozott modernizáció lehetősége a hazai agrárágazatban is.

A másik fő ok a kommunista rezsim általános válsága, erőforrásainak végső kimerülése. A hatalom kétségbeesetten igyekezett központosítani a jövedelmeket, amelyek a termelőágazatokban egyre csökkentek, s végül a mezőgazdaság maradt az egyetlen, ahonnan még fokozni lehetett az elvonást.

Az 1980-as évek második felében már végbement az erőforrások fölélése a szövetkezeti szektorban. A bajokat elfedte az a tény, hogy közben még mindig nem csökkent a termelés volumene.

11. Az 1990-es évek: súlyos, mélyülő válság

A rendszerváltás közben és után a magyar agrárszektor és szövetkezeti szféra súlyos válságba került. Azonban hangsúlyozom, hogy ennek oka nem a rendszerváltás volt, hanem kifejezetten egy konkrét kormányzati politika baklövésai, amelyek fölerősítették a kedvezőtlen külső változásokat. Összeomlott a keleti piac, 1989-1992 között kb. egyharmadával zsugorodott a hazai belső piac is, ami még fontosabb tényező volt a keleti piac elvesztésénél. Ekkora érvágást egyetlen ország agrártermelése sem tudna ma elviselni. (Lásd: pl. II/26.)

Sajnos a politikát megint megtévesztette az, hogy közben nem csökkent, hanem nőtt a konvertibilis devizabevétel az élelmiszerexportból. Igaz, hogy csökkent már a termelés 1989-1993 között egyharmadával, azonban a belső és a keleti piac szűkülése következtében főlzabadult árumennyiséget sikerült átterelni a nyugati piacokra. Ezt nem értette meg a politika, ezért hirdette, hogy „nincs itt agrárválság, hiszen nő az agrárexport”.

12. Miben látom Magyarországnak első demokratikusan választott kormányának és parlamentjének hibáit?

Először is tévedés volt a kárpótlás és a tulajdonrendezés összekapcsolása, hiszen ezzel a gazdasági racionalitás helyett az érzelmi, politikai szempontok kerültek előtérbe. A tulajdonviszonyokat nem rendeztük, hanem alaposan összekuszáltuk. Túlságosan nagy méretekben elvált egymástól a tulajdonos és a földhasználó. Egyáltalán hiba volt a szövetkezetet a kolhozal azonosítani. 1990-1991-ben még adott lett volna egy organikus fejlődés útja, amely révén a válságot el lehetett volna kerülni, a lecsúszást meg lehetett volna állítani. (Lásd: II/14.)

Súlyos felelőtlenség volt a hazai élelmiszeripar és kereskedelem színe-javának elkapkodott külföldi kézbe juttatása a gyors privatizációs bevételek reményében. Itt volt a történelmi lehetőség, hogy végre megteremtjük; éppen nyugati mintára; a termelés-feldolgozás-forgalmazás szférájának integrációját, a termelők jövedelmének örökös átcsoportosítását. Ezt a történelmi lehetőséget a politika elszalasztotta. A lényeg elsikkadt, a lényegtelen felnagyítódott, az ágazat törvényszerűen csúszott válságba. (Lásd: III/9., III/12.)

1994-ben ezért az agrár- és vidékpolitikáért fizetett a kormánykoalíció a súlyos választási vereséggel.

13. Szövetkezetek a fejlett nyugati régióban

Igencsak felszínes, hiányos az a kép, amely Magyarországon a közvéleményben él a nyugati farmer mezőgazdaságról. Ez még nem lenne baj, de sajnos a politikacsinálók elképzelése sem tanúskodik mélyebb ismeretekről. A megnyilvánulások időnként egészen elképesztőek, kifejezetten tudatlanságról tanúskodnak.

Igen fontos először is kiemelni, hogy a nyugati közgazdászok, agrárszakemberek, politikusok egyáltalán nem tartják egészségesnek, haté-

konynak az ott kialakult agrárstruktúrát. A 20-40 hektáros, erősen specializált, egy lábon álló farm képtelen a drága technika megfelelő kihasználására, és jelentős állami támogatással tartható csak fenn. Észak-Amerikában, Nyugat-Európában és Japánban, vagyis a mai fejlett világban évente kb. 300 milliárd dollárnyi szubvenciót kapnak a földművelők központi kereteből. Az USA-ban minden nem mezőgazdasági kereső 1400 dollárral támogatja évente a farmereket.

Ugyanakkor Magyarországon az agrárágazat nettó költségvetési befizető, amit tovább fokoz a már említett közvetlen ágazatközi jövedelemátcsoportosítás az árdiszparitás révén.

A közvélemény szintén keveset tud arról, hogy Nyugaton milyen óriási szerepük van a szövetkezeteknek, főként a feldolgozás és a forgalom szférájában. (Lásd pl.: II/15.)

Történelmileg nézve megfigyelhető, hogy az első szövetkezetek a múlt században az iparban jöttek létre, azonban ott később eltűntek, átadva helyüket a kifejezetten profitorientált kollektív tőkeformának, főként a részvénytársaságoknak. A szövetkezeti mozgalom „átvándorolt” az agrárszférába, de nem a közvetlen alapanyag termelésbe, hanem a feldolgozás és a forgalom területére.

Abból kell kiindulni, hogy minden erőforrás egyesítés valamilyen relatív tőkehiányt old föl, ezért a szövetkezeti kérdést is meg kell szabaddítani a rátelepült ideológiai koloncoktól. A részvénytársaság a személytelen tőkék egyesítése, a szövetkezetek pedig a szuverén magán-személyek szövetsége valamilyen konkrét gazdasági feladatra. Az utóbbi esetében nem csak a tőke egyesül, hanem a tagok munkaejeje, szak tudása is. A munkamegosztás, a kooperáció a szövetkezés fontos eleme.

Nyugaton a II. világháború után sokan „temették” az önálló farmeréletet, abból kiindulva, hogy a farmerek hamarosan a nagy élelmiszeripari multik bérmunkásai, illetve a finánc-tőke, a bankok függelékei lesznek. Hogy ez a sötét jóslat nem vált be, abban nagy szerepe volt a far-

merek szövetkezésének. Az élelmiszeripar és a kereskedelem nagy része a szövetkezetek ellenőrzése alá került, egyes termékeknél több országban a piacra kerülő mennyiség közel száz százaléka e szervezeteken keresztül jut el a fogyasztókhoz.

Eközben Magyarországon a földtulajdon elaprózódásával, az élelmiszeripar és kereskedelem alapanyag termeléstől történő elszakításával a nemzetközileg érvényes trendekkel ellentétes folyamatok mentek végbe az élelmiszergazdaságban, 1991-1994 között.

Nyugaton egy farmer 5-10 szövetségnek, terméktanácsnak stb.-nek a tagja. Ezek a szervezetek látják el érdekvédelmét, szabályozzák a termelést, az árakat. A kvótákat személyre szólóan lebontják.

14.A piacgazdaság hatóköre

A piaci mechanizmusok a nyugati országok élelmiszergazdaságában, a közhiedelemmel ellentétben, igen korlátozottak. Nem a piac szabályozza a termelés volumenét, az árak alakulását, és nem differenciálja a termelőket valamiféle „természetes” szelekció módjára.

A piac törvényei nem szűk mezsgyén érvényesülnek, de ott aztán vaskövetkezetességgel. A megbízhatóság, a pontosság, a minőség alapvető követelmény, ez az amit a piac könyörtelenül kikényszerít. A játékszabályok ellen gyeszer lehet véteni, többször nem.

A hazai agrárközgazdász berkekben ismert már a nagybani agrártermék piac működési mechanizmusa Hollandiában, ami teljesen kizárja az árfelhajtó lánckereskedelem kialakulását. (Lásd: II/9.) Lett volna mit átvenni a rendszerváltás után. Sajnos azt vettük át, amit nem kellett volna és azt nem, amit át kellett volna vennünk.

15.A farmergazdaság előzményei Magyarországon

Ismerünk három történelmi lehetőséget, amelyet a magyar társadalom különböző okokból elszalasztott a szabad paraszti ártermelés kialakulása és a farmergazdaság kifejlődése szempontjából.

Az első nagy lehetőség a török kiűzése utáni árutermelő családi gazdálkodás megjelenése nagy méretekben az Alföldön és a Dél-Dunántúlon. Az elnépesedett területre betelepülők szürke marha tenyésztésbe kezdtek, legeltetésre alapozva és akkor vált legfőbb exportcikkünké az élő marha. Sajnos ez a forma már annyira feszegette a hűbéri függés kereteit az ország más részein is (szökdöstek a jobbágyok), hogy az államhatalom, föllépett ellene, megtiltva a marhaexportot, illetve visszaállítva a török előtti birtokviszonyokat. (III. Károly Habsburg uralkodó 1715-ös törvényei.)

Magyarországon ezzel előállt a fejlődés útjának kérdése, konkrétan az, hogy ránk is az Elbától keletre eső térség törvényszerűségei lesznek a meghatározók. Kialakult a robotra alapozott földesúri árutermelés, vagyis a „második jobbágyság” rendszere. Nyugat-Európában pont ellentétes mozgást figyelhetünk ekkor meg, vagyis a paraszt válik önálló árutermelővé és a földesúr visszahúzódik majorsági birtokára, naturál-termelésre, önellátásra berendezkedve. Ezt az ottani agrártechnika fejlődése tette lehetővé, ami által a feudális nagybirtokos képes volt a házkörüli cselédségével a közvetlen kezelésébe tartozó majorsági birtokot kellő termelékenységgel megműveltetni, jobbágysai robotmunkájának igénybevétele nélkül is.

Ezután a következő lehetőség 1848-ban lett volna, de a forradalom hozzá sem nyúlt a birtokstruktúrához. 1920-ban a nagyatádi Szabó István által benyújtott, igen progresszív földreform tervezet az összes földterület 30 százalékát hagyta volna meg a nagybirtok kezén. Sajnos a koncepció nem valósult meg, a reform mindössze 734 ezer hektárt érintett, és a tényleges nagybirtok terület 10 százalékára terjedt csupán ki. Fönmaradt a két világháború között egy önmagát konzerváló, fejlődésre képtelen agrárstruktúra.

Az 1945-47 közötti földreform 642 ezer parasztcsaládot érintett. Sajnos ekkor sem a gazdasági racionalitás, hanem (az akkor egyébként érthető) érzelmi, politikai szempontok döntöttek, a föld túlságosan elaprozódott. Egy organikus fejlődés igen vontatott földkoncentrációt eredményezett volna, 1948 után viszont lezárult a szerves fejlődése lehetősége.

A módszerekkel, a törvényteleniségekkel nem lehet egyetérteni, azonban látni kell, hogy az 1950-es, 60-as években az agrárnépesség főleg távozott el a faluról, amelynek előbb-utóbb mindenképpen el kellett volna onnan távoznia a fejlődés érdekében.

16.A farmergazdálkodás esélyei és az organikus fejlődés

1990 után igen óvatosnak kell még mindig lennünk a hazai mezőgazdaság családi farmra, mint fundamentumra való alapozását illetően.

Először is számolnunk kell az ökológiai viszonyokkal. Az Atlanti-partvidéken egy farmer megteheti azt, hogy 20 hektáros birtokán egyetlen növényt termel, egy lábbon áll, végletekig specializálódik. Magyarországon viszont ökológiai viszonyok kényszerítik ki a több lábbon állást, ebből következően a nagyobb üzemméretet. Ismert, ha a búza nem jön be, akkor még ott a kukorica, ha ez nem, akkor kihúzhatja a termelőt a bajból a napraforgó stb.

Főként a csapadékviszonyok jelentenek nálunk kemény korlátokat, igen sebezhetővé téve a túlzott üzemi specializációt.

Ezenkívül számolni kell a közgazdasági feltételrendszerrel is. Nyugaton másfél évszázad alatt halmozódtak föl a családok kezén a szükséges tőkék, Magyarországon nem volt ilyen fölhalmozódás. A Lajtától és az Elbától nyugatra jelentős állami szubvenciókat kapnak a termelők évtizedek óta, nálunk nem volt és nincs ilyen támogatás.

„Odaát” az árrendszer is sokkal jobban kedvez a mezőgazdasági jövedelem képződésnek, mint nálunk.

Mindezeket számba véve kimondhatjuk, hogy Magyarországon az agrártermelésnek a nyugati modell szerinti családi farmra történő alapozása irreális elképzelés, egyelőre legalábbis. Ha a későbbiekben egy organikus fejlődés révén mégis ebbe az irányba haladnánk, akkor is az üzemméret alsó határát valahol 100 hektár körül kellene meghúzni. Egyelőre a törvényhozás inkább a felső határ meghúzásával van elfoglalva.

A legfontosabb konklúzió az, hogy Magyarországon a rendszerváltás után adottságként, kiindulópontként kellett volna kezelni a szövetkezeti szektort, amelyre lehet alapozni, természetesen megszabadítva a kolhoz-reform minden maradványától, szabad, szuverén termelők teljesen önkéntes szövetkezésévé alakítva őket, lehetővé téve a kiválást, az önálló gazdálkodást azoknak, akik ezt igénylik. Ehelyett megkezdődött a szövetkezeti szektor szétverése.

A tulajdonviszonyok alakulását egy organikus, szabad fejlődésre kellett volna bízni, a tulajdonformák sokszínűségével, dinamikus változásával mindig az életképes forma kialakulásával, ideológiai és politikai erőszakoltság nélkül.

Az 1970-es években a magyar mezőgazdaság „három lábra” állt: - termelőszövetkezet, mint nagyüzem:

- ↳ háztáji gazdálkodás, mint egyéni vállalkozás,
- ↳ a termelési rendszer, mint az üzemek integrációja.

Most eljött az idő ahhoz, hogy „négy lábra” állítsuk agrártermelésünket, vagyis az előző „három láb” mellé (és nem helyébe!) fölfejlesztjük az életképes családi farmokat. A lényeg, hogy ne valamit valami ellen, hanem egymást kiegészítve! A jól működő, tőkeerős, megfelelő nagyságú (100 hektár fölötti) családi farm megfér a szövetkezet mellett, sőt, együtt is működhet azzal!

Abban viszont bizonyos vagyok, hogy a magyar agrárszektor fő te-
herviselője, fejlődésének legfőbb mozgatórugója továbbra is a nagy-
üzem, a termelőszövetkezet lesz, belátható időtávlaton belül, persze
csak ha végképp tönkre nem tesszük.

Mindenképpen el kell érni a termelés-földolgozás- forgalmazás integ-
rációját, mégpedig a termelők dominanciájával, a tulajdoni keretek
megteremtésével. Konkrétan az élelmiszeripart, és kereskedelmet a ter-
melők szövetségeinek tulajdonába kell adni. Ez véget vetne az árfelhajtó
közvetítő lánckereskedelemnek, nagyobb haszon maradna a termelő
zsebében.

Ugyancsak ki kellene építeni az Agro-bankok hálózatát, amelyek nem
a klasszikus pénzüzetek módjára üzemelnének, hanem nyugati mintá-
ra, alacsonyabb kamatokat szedve, hosszabb távra hiteleket nyújtva,
állami garanciákkal stb. (Lásd pl.: II/30.)

Az is meggyőződésem, hogy az agrártermelői árak jelentős emelkedé-
se elkerülhetetlen, azonban ennek nem okvetlenül kell magával vonnia a
fogyasztói árak hasonló ütemű emelkedését, föltéve, hogy a termelés-
feldolgozás-forgalmazás általam már többször említett integrációja
megvalósul. Ekkor ugyanis az árresek jelentős szűkülését is el lehet érni.

Az agrárszektor rendbetétele, jövedelemtermelő képességének helyre-
állítására túlmutat ezen ágazatnak a nemzetgazdaságon belül elfoglalt
részarányán, annál jóval nagyobb horderejű kérdés. A mezőgazdaság a
DGP 10-12 százalékát adja számításaim szerint, viszont az élelmiszer-
gazdaság és az idegenforgalom (amely utóbbi bevételeinek jelentős része
a turisták itt elfogyasztott ételme és itala) együtt már a GDP közel 40
százalékát teszi. Ugyanakkor a mezőgazdaság stabilizálása nagyjából
azonos a szövetkezeti szektor stabilizálásával. Ebből következik viszont
az, hogy a szövetkezetek destabilizálása viszont az egész magyar élel-
miszergazdaság megrendülését eredményezi, vagyis igen felelőtlen poli-
tikai játék!

Nyugaton a munkaképes korú lakosság 2-5 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, kb. egyharmada az iparban, a többi 62-65 százaléka pedig a szolgáltatások, az infrastruktúra és az államigazgatás területén. A 2-5 százaléknyi agrárnépességnek nyújtott 300 milliárd dollárnyi éves szubvenció hatása kumulálódik, tovagyűrűzik, hiszen az agrár biznissz területén már a munkaképes lakosság 30-40 százaléka érintett! (30 százalék az USA-ban, 40 százalék Nyugat-Európában.) Vagyis az a 2-5 százaléknyi agrárnépesség a lakosság egyharmadát közvetlenül érintő gazdasági szférát hordozza a vállán.

Emellett a farmereknek adott szubvenciók célja még a vidék, a termőföld kultúr-állapotban tartása, a falusi turizmus segítése stb. A falusi turizmus bevételei adótöbbletet jelentenek, vagyis állami bevételt.

E támogatások eredménye, hogy bármely faluban van telefon, gáz, víz stb., hogy a vidéki lakosság élvezheti a város komfortját, hogy nem veri föl gaz a földeket.

Felhasznált irodalom

I. Könyvek, tanulmányok

1. Al-Khafagi A.S.: A nemzetközi mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom tapasztalataiból levonható tanulságok a fejlődő országok számára. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1989.
2. Benet Iván: Mezőgazdaság, élelmiszergazdaság, agráripari komplexum. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1979.
3. Benet Iván: Az agráripari egyesülések útkeresése. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1985.
4. Benet Iván: A japán mezőgazdaság és a piacgazdaság. Vitaanyag, kézirat. 1990.
5. Benet Iván: A magyar termelészövetkezeti modell továbbfejlesztése. Kézirat. Budapest 1990.
6. Burgerné Gimes Anna: Az élelmiszertermelés gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1980.
7. Csizmadia Ernő - Nagy Sándor - Zsarnóczai Sándor: Az egységes szövetkezeti parasztosztály kialakulása. 1966. Kossuth Kiadó Budapest.
8. Csizmadia Ernő - Vági Ferenc: A mezőgazdaság az ágazati kapcsolatok rendszerében. Mezőgazdasági Kiadó, 1977.
9. Fekete Ferenc - Szénai László - Tomka József: Költség és jövedelemviszonyok a korszerű mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1984.
10. Herich György: A szovjetutas agrárfejlődési modell. Kandidátusi értekezés. JPTE Pécs, 1991.
11. Juhász János: Szövetkezeti modellek a magyar mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988.
12. Laczó Ferenc: Közgazdasági árpolitika a fejlett tőkés országokban. Akadémia Kiadó. Budapest, 1976.
13. Németi László: A magyar élelmiszertermelés és a piacgazdaság. Közgazdasági Kiadó. Budapest, 1991.

14. Petsching Mária Zita: A pénz értékvesztése a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1983.
15. Sántha Attila: Környezetgazdálkodás. Általános rész. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.
16. Sántha Attila: Környezetgazdálkodás. Részletes rész. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1993.
17. Sántha Attila: Agrártermelés és környezetvédelem. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.
18. Sípos Aladár - Halmai Péter: Válaszúton az agrárpolitika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.
19. Szabó Gábor: A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
20. Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? Magvető Kiadó 1980.
21. Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth Kiadó. Budapest 1975.
22. Zsarnóczai Sándor: Szövetkezeti fejlődés a változó világban. Szerkesztett anyag. Szövetkezeti Kutatóintézet Budapest 1979.
23. Zsarnóczai Sándor: Mezőgazdasági termelészövetkezetek a tudományos-technikai forradalom korában. Akadémiai nagydoktori értekezés. Akadémiai Könyvtár 1993.

II. Cikk

1. Alvincz József: Az élelmiszeripar privatizációjáról. Gazdálkodás 1993/9.
2. Burgerné Gimes Anna: A mezőgazdasági privatizáció és átalakulás a közép-kelet-európai országokban, különös tekintettel Magyarországra. Gazdálkodás 1993/11.
3. Csete László: A termelészövetkezetek és az állami gazdaságok fejlődése 1976-85. Gazdálkodás 1987/4.
4. Dimény Imre: A műszaki fejlesztés ökonómiai összefüggései a mezőgazdaságban Gazdálkodás 1991/2.
5. Enyedi György: A magyar falu - nyertes, vesztes? Társadalmi Szemle 1992/8-9.

6. Fekete Ferenc: A Szamosmenti Állami Gazdaságról - közgazda szemmel. Gazdálkodás 1992/1.
7. Halmi Péter: Árdiszparitás és az árukapcsolatok fejlesztése. Gazdálkodás 1986/8.
8. Hantó Zsuzsa: A mezőgazdasági privatizáció társadalmi következményei. Gazdálkodás 1994/1.
9. Hunya Gábor: Mezőgazdasági szövetkezetek Hollandiában. Gazdálkodás 1985/3.
10. Irina és Chikoff: Farmerharc Oroszországban. Le Figaro 1993. V.12.
11. Juhász János - Sipos Aladár - Zsarnóczai Sándor: A szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztése. Szövetkezés 1988/1.
12. Karalyos Zsolt: A szövetkezet - egy humánus alternatíva. Gazdálkodás 1993/2.
13. Karalyos Zsolt: Az átalakulás ütközőzónája a szövetkezet. Gazdálkodás 1994/1.
14. Keserű János: Rendszerváltás az agrárágazatban. Társadalmi Szemle 1993/3.
15. Laczó Jenő: Farmerszövetkezetek az amerikai gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1993/6.
16. Laczó Ferenc: Korszerű-e mezőgazdasági árrendszerünk? Közgazdasági Szemle 1977/3.
17. Mentényi Miklós: Még egyszer a magyar mezőgazdaság versenyképességéről. Közgazdasági Szemle 1985/9.
18. Módos Gyula: Mezőgazdaság és piac. Egyetemi Szemle 1988/1.
19. Németi László: Hatékonyság és reform a mezőgazdaságban. Gazdálkodás 1989/12.
20. Németi László: Ki termeli az aktívumot? Magyar Mezőgazdaság 1991/12.
21. Pálovics Béláné: Az EK agrárpolitikájának reformja. Gazdálkodás 1993/1.
22. Romány Pál: Új agrármodell a láthatáron? Gazdálkodás 1993/8.
23. Sántha Attila: Napjaink agrárvitáiról. Közgazdasági Szemle 1989/9.

24. Sántha Attila: Agrártermelésünk vitatott kérdései. Gazdálkodás 1989/11.
25. Sebestyén Katalin: Az agrárpiac-szabályozás mechanizmusai és intézményei Angliában. Gazdálkodás 1991/2.
26. Sípos Aladár - Szabó Gábor: Az agrárgazdaság válsága, leküzdésének következményei. Gazdálkodás 1993/9.
27. Szabó Gábor: A mezőgazdasági termőföld pénzbeli értékelése. Közgazdasági Szemle 1971/6.
28. Szabó Gábor - Szabóné G. Margit - Szép Katalin: A mezőgazdasági termelés jövedelmességének mikro- és makro ökonómiai aspektusai. Közgazdasági Szemle 1989/6.
29. Széles Gyula: Az állattenyésztés feszültségpontjai gazdasági megközelítésben. Gazdálkodás 1993/5.
30. Szűcs István: A jelzáloghitelezés intézményrendszere. Gazdálkodás 1993/5.
31. Tóth Antal Ernő: Akart-e versenyhelyzetet az állami élelmiszeripar? Gazdálkodás 1993/6.
32. Varga Gyula: A magyar mezőgazdaság átalakulása. Gazdálkodás 1993/6.
33. Vági Ferenc: A farmstruktúra és a hazai megvalósulás esélye. Gazdálkodás 1993/7.
34. Zsarnóczai Sándor: A szövetkezetek gazdálkodásának külső feltételrendszere. Szövetkezés 1986/2.
35. Zsarnóczai Sándor: Szövetkezeti elvek, sajátosságok és érvényesítésük lehetőségei. Szövetkezés 1988/2.

III. A szerző néhány saját cikke a témakörben:

1. Gazdag László - Csinger Péter: Iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle 1981/1.
2. Gazdag László: Termelési rendszerek és a megújuló mezőgazdaság. Közgazdasági Szemle 1993/4.
3. Gazdag László: Termelési rendszerek a mezőgazdaságban. Társadalmi Szemle 1984/4.

4. Gazdag László: Versenyképes-e a magyar mezőgazdaság?
Társadalmi Szemle 1988/5.
5. Gazdag László: Rettegett Ivántól Sztálinig.
Világtörténet. 1991 őszi-téli szám.
6. Gazdag László: A tagsági elidegenedés okairól.
Gazdálkodás 1985/2.
7. Gazdag László: Olaszországi tapasztalatok. Gazdálkodás 1986/2.
8. Gazdag László: Rendszerváltás és termelési rendszer.
Gazdálkodás 1992/4.
9. Gazdag László: Kitörési pontok és zsákutcák.
Gazdálkodás 1992/12.
10. Gazdag László: Az organikus mezőgazdaság felé.
Gazdálkodás 1993/2.
11. Gazdag László: Az agrárfejlődés lehetséges zsákutcai.
Gazdálkodás 1993/1.
12. Gazdag László: Az agrárválság természetrajza.
Gazdálkodás 1993/5.
13. Gazdag László: A tulajdon problémája.
Gazdálkodás 1994/1.

Kovács Teréz

A mezőgazdaság tulajdonosi és üzemszerkezetének átalakulása¹

A tanulmányban három – Baranya, Somogy és Tolna – megye mezőgazdaságának átalakulásáról lesz szó. E három megye összességében az ország földterületének 14,5%-át foglalja magába. Baranya, Somogy és Tolna megyékben a földterületek művelési áganként, illetve a földek minősége tekintetében egymás között is különbségek vannak, és az országos adatokhoz képest is kimutathatók az eltérések.

1. táblázat

A földterületek művelési ágak szerinti megoszlása és a szántóterületek átlag aranykorona-értéke

Művelési ágak	Baranya megye		Somogy megye		Tolna megye		Magyarország	
	1000 ha	%	1000 ha	%	1000 ha	%	1000 ha	%
Szántó	231,4	51,9	263,4	46,4	215,7	62,4	471,4	50,7
Kert	2,0	0,4	2,1	0,4	1,3	0,3	35,0	0,4
Gyümölcsös	1,8	0,4	3,9	0,7	1,4	0,4	92,7	1,0
Szőlő	4,9	1,2	6,0	1,0	6,2	1,8	131,9	1,4
Gyep	36,0	8,1	57,0	10,0	31,0	9,0	1148,0	12,3
Erdő	103,7	23,3	166,7	29,4	52,6	15,2	1766,5	15,0
Nádas	0,6	0,1	3,3	0,6	1,1	0,3	40,8	0,4
Halastó	1,3	0,3	3,1	0,4	1,7	0,5	27,2	0,3
Művelés alól kivett terület	64,4	14,4	63,2	11,1	35,0	10,1	7956,5	14,5
Összes földterület	446,0	100,0	568,9	100,0	345,7	100,0	9303,0	100,0
1 ha szántó átlag aranykorona-értéke	20,4		17,9		26,3		20,9	

Forrás: *Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1994. pp. 140–141.*

¹ A tanulmány az OTKA T 017843 sz. kutatás keretén belül készült.

A gyümölcsös és a gyepek aránya mindhárom megyében az országos átlag alatt van. Az erdők Baranyában és főleg Somogyban az országos átlag felett, míg Tolna megyében alatta találhatók. A szántók aránya – összhangban az átlag aranykorona-értékkel – Tolna megyében messze az országos átlag felett, Somogyban pedig az alatt helyezkednek el. Ki kell emelni, hogy a szántók átlag aranykorona-értéke tekintetében a megyék rangsorában Tolna megye országos viszonylatban a második helyen áll. A szántók és az erdők arányai az országos tendenciákkal összhangban fordított arányt mutatnak. Vagyis, Somogyban a legnagyobb, Tolna megyében a legkisebb az erdők aránya. Somogy a harmadik legerdősültebb megye az országban. Tolna megyében még a szőlőterületek aránya múlja felül az országos átlagot.

A rendszerváltás előtt mindhárom megyében a bruttó termelési értékben belül a melléktevékenységek lényegesen alatta, míg a növénytermesztés felette volt az országos átlagnak. Az állattartás bruttó termelési értéke tekintetében Baranya és Tolna is az országos átlag felett, de Somogy alatta volt. A termőföld minősége és még egyéb mutatók alapján állítható, hogy a rendszerváltáshoz az országos átlaghoz képest Baranya és Tolna megye mezőgazdasága jobb, Somogy megye pedig rosszabb adottságokkal érkezett. A helyzeti előnyök, illetve hátrányok maradéktalanul továbböröklődtek, helyenként elmélyültek a mezőgazdaság privatizációja során.

A három megye 16 mezőgazdasági tájkörzetet foglal magában. A megyéken belül az egyes tájkörzetek termőhelyi adottságai között nagy különbségek vannak. A legtagoltabb Baranya megye, ahol megtalálható az ország második legjobb termőhelyi adottsággal bíró tájkörzete, a Baranyai-lőszsziget (32,0 Ak/ha), és a legrosszabb termőhelyi adottságú kategóriába sorolható a Mecsek-Zselic Hegyhát (13,5 Ak/ha) is. A földminőség tekintetében az Ormánságban (16,9 Ak/ha) sem sokkal jobb a helyzet. Egész Tolna megyében, de különösen a Tolnádombvidéken (28,4 Ak/ha) kiváló szántóföldek vannak. Somogyban csak a Mezőföld megyéhez tartozó kis részében található kiváló termő-

föld (28,1 Ak/ha), a megye többi része, elsősorban a Somogyi-homokvidék (13,8 Ak/ha), a Zselic (15,3 Ak/ha) és a Tabi-dombvidék (15,5 Ak/ha) gyenge termőhelyi adottságokkal rendelkezik. A termőhelyi adottságok közötti különbségek a mezőgazdaság egész jövedelmezőségére döntő kihatással vannak.

1. A nagyüzemek privatizációja

1.1. Állami gazdaságok

A rendszerváltás előtt Baranyában 5, Somogyban 10, Tolna megyében 7 állami gazdaság működött. Ezek közül kettő, a Bólyi Állami Gazdaság és Kombinát, valamint a Lábod – MAVAD Állami Gazdaság miután részvénytársasággá alakultak, jogutódaik többségi tartós állami tulajdonban maradtak. A többi 20 állami gazdaság döntő része is részvénytársasággá alakult és rendszerint kisebb egységeként eladták vagy felszámolták őket. A volt állami gazdaságok földterületein számtalan pusztá, illetve major működött, amelyeket még az uradalmak idején építettek a cselédeknek. A rendszerváltás előtt a pusztán lakó családok közül legalább egy fő az állami gazdaság alkalmazottja volt. A privatizáció során a lakók viszonylag olcsón (50–150 ezer Ft-ért), fizetési kedvezménnyel megvették azokat az állami gazdasági lakásokat, amelyekben laktak. Ennek a privatizációnak számukra nagy ára volt, mert a lakásokkal együtt a nyakukba szakadt minden járulékos költség is: a teljesen előregedett víz- és elektromos hálózat, a szennyvízelvezetés, a szeméttárolás és szállítás költsége. A puszták közműveinek jogi, műszaki, pénzügyi háttere bonyolult és tisztázatlan, „átadásuk” az önkormányzatoknak nem történt meg. Az ott lakók szociális helyzete a rendszerváltással rohamosan romlott. Elvesztették egyetlen jövedelmi forrásukat, a munkahelyüket és munkanélküliként vagy jövedelemptőlásból tengetik életüket. A mezőgazdaság privatizációjának első számú vesztesei a puszták lakói.

1.2. Termelőszövetkezetek

A tsz-ek privatizációja 1992-ben kezdődött, de szervezeti átalakulások még napjainkban is vannak, és várható, hogy a jövőben is folytatódni fognak.

A privatizáció a földalapok kijelölésével és a kárpótlási árverések elindításával vette kezdetét. 1995. június 30-ig a kárpótolt területek aránya az egyes tájörzetekben eltérően alakult. A kárpótlások iránti igény nem a legjobb földek esetében, hanem a megyeszékhelyek (Kaposvár, Pécs, Szekszárd) és nagyobb városok környékén volt a legnagyobb.

2. táblázat

A kárpótolt területek összes, művelés alatt álló területen belüli aránya (1995. június 30.)

Tájörzetek, megyék	Kárpótolt föld	
	ha	%
Drávavölgy a Pécsi-medencével	25 100	23,3
Ormánság	12 125	21,8
Baranyai-lőszsziget	12 400	17,5
Mecsek-Zselic Hegyhát	20 195	17,2
Baranyai-Geresdi-dombság	6 846	12,5
Baranya	76 668	20,1
Mezőföld	3 751	13,6
Tabi-dombvidék	13 615	17,7
Kapos-völgye	13 598	19,5
Marcali-hát és környéke	9 770	12,7
Somogyi-homokvidék	30 060	19,2
Zselicség	3 208	8,4
Dráva melléke és Csurgó környéke	8 025	11,2
Somogy	82 028	15,8
Mezőföld	25 442	33,7
Sárbköz	26 398	33,6
Tolnai-dombság	25 632	23,6
Völgység Hegyhát	27 774	36,7
Tolna	105 246	31,9

Forrás: Megyei Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalok adatai alapján egyéni számítás.

A tsz-földeknek Baranyában 25,8, Somogyban 24,2 és Tolna megyében 40,2%-a lett kijelölve kárpótlásra.

A művelés alatt álló összes területeknek – hektárban számítva – Baranyában 23,4, Somogyban 25,7 és Tolna megyében 27,1%-át kapták meg a részarány-tulajdonosok. A tsz-földeknek viszont jóval nagyobb, 35,0, 39,5 és 36,4%-a került a részarány-tulajdonosok kezébe. A földtulajdonnal egykor nem rendelkező tagok és alkalmazottak megkapták a 20–30 aranykoronájukat. Ennek során ők Baranyában a tsz-vagyon 13,4, Somogyban 13,7 és Tolnában 11,3%-át mondhatták magukénak. A tsz-földeknek a dél-dunántúli régióban 1,1–4,5%-a volt állami tulajdonban, ennek egyik része bekerült a második kárpótlási alapba, a másik része még most is állami tulajdonban és szövetkezeti használatban van. Végül a tsz-földek fennmaradó 7,7–21,2%-a a kárpótlás során gazdára nem talált földekkel együtt a vagyonnevesítésben résztvevő tsz-tagok között lett szétosztva. Gyakran a 20–30 aranykoronával rendelkező aktív tsz-tagok és az idős részarány-tulajdonosok jelentős része 1992-ben eladta a földet rendszerint a szövetkezeten belüli érdeklődőknek. Ezek a földek nagyon alacsony áron, 500 Ft/Ak keltek el. A kárpótlási jegyek egy része még korábban gazdát cserélt. Jellemző, hogy ezeknek az adásvételeknek földkoncentráció lett az eredménye. A szövetkezetek által egykor művelt föld helyén minden faluban létrejött egy több száz hektáros, vagy valahány több tíz (esetleg száz hektáros is) tulajdonoscsoporthoz, illetve mindkettő együtt is előfordul. A legnagyobb tulajdonosok egyaránt kikerültek a tsz-menedzsmenti körből, az egykori tulajdonosok ma városban lakó leszármazottaiból, csoportos vállalkozókból (általában kft.-kből) és helyi vagy helyben letelepült ambiciózus egyéni vállalkozókból. Az egyéni gazdák között van, aki gépesített és maga műveli a földet, van, aki szolgáltatást vesz igénybe (szövetkezettől vagy egyéni gazdától) és van, aki bérbe adja a földjét. A volt tsz-ek megüresedett állattartó épületeinek egyéni gazdálkodók általi hasznosítása elenyésző.

A földön kívüli egyéb tsz-vagyon (gépek, épületek, állatok) privatizációjára is sor került 1992-ben. A Dél-Dunántúlon Baranyában, de főleg Tolna megyében a egy főre eső felosztható tsz-vagyon nagysága messze meghaladta az országos átlagot, míg Somogyban alatta volt. Baranyában ráadásul az aktív tagok az összvagyon 55,7%-át megszerezték. Ennek a vagyonnak egy nem elhanyagolható része gazdát cserélt a tsz-en belül, rendkívül alacsony áron, a névérték 15–20%-áért.

3. táblázat

A szövetkezetek vagyonának 1992. évi felosztása

Megyék	Aktív szövetkezeti tag + alkalmazott		Nyugdíjas szövetkezeti tag		Kivülálló		Átlagosan/összesen	
	1000 Ft/fő	%	1000 Ft/fő	%	1000 Ft/fő	%	1000 Ft/fő	%
Baranya	334,4	55,7	308,3	28,3	139,7	16,0	268,2	100,0
Somogy	274,6	32,2	241,1	45,4	107,7	22,0	195,5	100,0
Tolna	535,4	40,4	427,1	40,5	124,7	19,1	303,3	100,0
Magyaro.	214,5	41,5	272,8	38,7	101,1	19,8	216,3	100,0

Forrás: Megyei FM-hivatalok adatai alapján egyéni számítás.

A tsz-ből való kiválások nemigen jellemezték a térséget. Településenkénti szétválások gyakrabban előfordultak.

1992-ben a tsz-ek döntő része termelő és szolgáltató szövetkezetté „alakult át”. Később gyakori volt a mezőgazdasági szövetkezeti név felvétele, de a részvénytársaságtól a holdingon és a kft.-n keresztül a legkülönbözőbb utódszervezetek alakultak. Általános jelenség, hogy ma mindhárom megyében több szövetkezet van, mint a rendszerváltás előtt, mindannak ellenére, hogy jó néhány szövetkezetet felszámoltak. A szövetkezetek számának gyarapodása az elaprózódások eredményeként kö-

vetkezett be. Legtöbb szövetkezetet Somogyban, legkevesebbet pedig Tolna megyében számoltak fel (1. ábra). Jellemző, hogy főleg a rossz termőhelyi adottságok közepette gazdálkodó tsz-ek mentek tönkre (Baranyában az Ormánságban és a Mecsek–Zselic Hegyháton, Somogyban a Somogyi-homokvidéken és a Zselicben). A felszámolt szövetkezetek helyén a helyi, az első vagy a másodvonalbeli menedzsment vezetésével kft.-k alakultak, amelyek kisebb létszámmal, de továbbvitték a termelést. Ha ezek a szervezetek sem bizonyultak életképesnek, akkor rendszerint egyrészt az egyéni gazdálkodás honosodott meg, másrészt a szomszédos szövetkezet bérlő, illetve Somogyban a külföldiek (osztrákok, németek) bérlők a földek és a gépek, épületek egy részét. Előfordul az az abszurd helyzet is, hogy napjainkban egy-egy szövetkezet nagyobb területen gazdálkodik, mint a rendszerváltás előtt. Ha ugyanis egy térségben valamelyik szövetkezet magasabb földhasználati bért tud fizetni, akkor a tulajdonosok a szomszédos községből is „odaviszik” a földjeiket.

Gyakori, hogy a szövetkezeti menedzsment egy magántulajdonban lévő gazdaságot is működtet a közös mellett, és helyenként csoportos vállalkozás formában egyéb vagyontárgyakat (gépeket, szárítókat, malmokot, épületek) is megvásároltak és azokat is üzemeltetik. Az eladott vagyontárgyak mindenütt alacsony áron keltek el.

Megállapítható, hogy a régióban a szövetkezetek jelentős része túlélte a politikailag kikényszerített átalakulást. Ezek a szövetkezetek azonban már sokban különböznek az egykori tsz-ektől. Elsősorban piaci alapon működnek, az állam részéről nekik nyújtott támogatások lecsökkentek, a szövetkezetek részéről pedig a tagjaikkal szembeni szociális gondoskodás csökkent, esetleg szűnt meg, és a falvak infrastrukturális fejlesztéséből is kivonultak. A ma működő szövetkezeteknek Somogyban egyharmada, Baranyában és Tolna megyében kétharmada eredményesen gazdálkodik, de még ezeknél a gazdálkodó szervezeteknél is a felsőfokú végzettségű szakemberek száma nagyon lecsökkent. Gyakran az elnökön kívül alig található egyetlen végzett ember a szövetkezetben. Még

ettől is súlyosabb problémának tartom a friss, fiatal agrár szakemberek teljes hiányát a mai szövetkezeteknél. Ugyanis az történt, hogy az 1980-as évek közepén egy nagy generációváltás volt a tsz-vezetésben, és az akkori megválasztottak vezetik most is a szövetkezeteket. Ők a mai néhez helyzetben elsődleges feladatuknak tartják azt, hogy már a régebbiről ott dolgozóknak biztosítsák a foglalkoztatását. Ha viszont ez a most ötvenes éveiben járó vezetőség eléri a nyugdíjkorhatárt, akkor nem lesz kiknek átadni a vezetést. Várható, hogy 6–10 év múlva a meglévő szövetkezetek ismét átalakulnak. Ami azután következik, az a további magánosítás irányába fog hatni. A farmergazdaságok mellett a mezőgazdasági csoportos vállalkozások általánossá fognak válni. A mezőgazdasági csoportos vállalkozások aránya évtizedekig náluk nagyobb lesz, mint az EU mostani országaiban.

1.3. Erdőgazdaságok

A régióban működő erdő- és fafeldolgozó gazdaságok az elmúlt évek során részvénytársasággá alakultak. Így Baranyában létrejött a Mecseki Erdészeti Részvénytársaság, amely 11 erdészetben fejti ki tevékenységét. Somogyban a Somogyi Erdészeti és Faipari Részvénytársaság 10 erdészetben szerveződött meg. Tolna megye egy részén a Baja székhelyű Gemenci Erdő- és Vadgazdaság Rt. három erdészettel működik. A megye másik részén, 21 ezer ha területen a Tamási székhelyű Gyulaj Erdészeti és Vadászati Rt. négy erdészete kezeli az erdőket. Az erdőgazdaságok kezelésében lévő egykori erdők jelentéktelen része kárpótlásra került, a többi területre pedig a mostani rt.-k a Kincstári Vagyongazgatósággal kötnek szerződést abból a célból, hogy kezeljék a rájuk bízott területeket. Az erdők döntő többsége köztulajdonban, ezen belül szinte kizárólag állami tulajdonban vannak. Az állami tulajdonban lévő termőterületek döntő része ma erdőként hasznosított terület. Az erdőterületek vélhetően 30–40%-a kimondottan magántulajdonban van. Az egy főre vetített magán erdőtulajdon 1,4–1,8 ha. Az erdőtulajdonosok lassan erdőbirtokosságot, szövetkezetet és egyéb szerveződést hoznak létre az erdők kezelése céljából.

A régióban a vadászterületek kialakítása a vadásztörvény értelmében megtörtént.

A vadgazdálkodás jövedelmező ágazat. Különösen Somogy, de a másik két megye egy-egy része is *vadászparadicsomnak* számít. A gímszarvas, a vaddisznó, az őz, a dámszarvas vadászati lehetősége, sok külföldi vadászt csalogat Dél-Dunántúlra. Ugyanakkor a vadkárrok elszaporodása is tapasztalható, ezért a mező-, erdő- és vadgazdálkodás egyensúlyának megteremtése még várat magára.

2. Egyéni gazdálkodás

A puszták és majorok nagy száma alapján is elmondható, hogy ezt a régiót a múltban elsősorban a nagybirtok jellemezte. Az árutermelő középirtokosok pedig számarányukhoz képest nagyobb mértékben kerültek ki az itt élő német nemzetiségű lakosok közül, akik – a közismert körülmények között – a háború után elhagyni kényszerültek az országot. A szocializmus ideje alatt önellátásra termelő háztáji gazdaságok, illetve a nagyüzemekkel szoros integrációban lévő kisgazdaságok működtek. Ez alól kivételt a szekszárdi és villányi bortermelők, az ormánsági dinnyézők valahány állattartó, illetve zöldségtermelő gazdaság képezett. Napjainkra az egyéni gazdaságok a termelés volumenét illetően differenciálódnak. A legtöbb gazdaság az egyéni szükségletre és kizárólag csekély jövedelem kiegészítés, illetve egyfajta kikapcsolódás (hobbikertek) céljából működik. Az elmúlt szocialista rendszerben hosszú ideig csupán ilyenek működtetése volt kívánatos, ezért nagyon sokan erre rendezkedtek be, most meg sajnálnak tőle megválni. Ezek még részidős gazdaságoknak sem nevezhetők a szó igazi értelmében. A gazdaságok egy másik csoportja leginkább a hagyományos paraszti gazdaságok jellemvonásaival bír. Ebben az esetben a cél a több területen való önellátás. Emellett megtalálhatók még főleg a növénytermesztés terén működő részidős gazdaságok. Tulajdonosaik a rendszerváltás után jutottak földhöz. Azokat az állattartást folytató gazdaságokat tekinthetjük részidős gazdaságoknak, amelyek az állattartás révén jelentős jövedelem kiegészítésre

tesznek szert. Végül, legkevesebben a farmergazdaságok, illetve a közbirtokosok vannak. A termelés volumenének legnagyobb részét az egyéni gazdaságokon belül azonban egyre inkább ők adják.

A Egyéni gazdaságok 1994-es összeírásakor a régióban az alábbi gazdaságok voltak:

4. táblázat

Egyéni gazdálkodók főbb adatai

Megnevezés	Baranya megye	Somogy megye	Tolna megye	Magyarország
Főfoglalkozásban irányított gazdaság	1 200	1 056	1 419	50 910
Nem főfoglalkozásban irányított gazdaság	50 978	74 889	54 328	1 623 629
Gazdasághoz tartozók száma, fő	156 465	221 724	160 079	4 759 387
A gazdaságban munkát végez, fő	100 828	149 496	101 850	3 064 639
A gazdaságban állandó alkalmazásban áll, fő	450	348	379	12 156
A gazdaságban időszakosan alkalmazottak száma, fő	626	1 203	885	23 162

Forrás: Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban 1994. KSH, Bp., 1995. pp. 150–166.

Mint köztudott, az összeírás a városoknak csak arra a területére terjedt ki, ahol engedélyezett az állattartás. Tehát a városok központi részein lévő földtulajdonosok kimaradtak ebből az összeírásból, pedig a tapasztalatok szerint a városok belterületén lakók rendelkeznek a legnagyobb földterületekkel. A gazdaságok kétharmada földterülettel és állatállománnyal is rendelkezik. Somogyban 20,7, Baranyában 18,8 és Tolnában 16,3%-a a gazdaságoknak csak földterülettel bír. Ez az arány, ami bizonyára jóval nagyobb lenne, ha a város belterületén lakó földtulajdonosokra is kiterjedt volna az összeírás. 5–10%-ot tesz ki azoknak a gazdaságoknak a száma, amelyek csak állattartással foglalkoznak.

Az egyéni gazdaságok a földterület alapján köztudottan nagyon differenciálódnak. Az 1994-es statisztika egyaránt számol a 0,04–0,19 ha kategóriájától a 10 ha feletti – amely akár 300 ha is lehet – gazdaságokkal. Legtöbb egyéni gazdaság az országos átlaghoz hasonlóan Dél-Dunántúlon is a kis, mindössze 0,20–0,49 ha közötti kategóriába tartozik. (Vélhetően ezek kevés kivételtől eltekintve az említett hobbikertek.) A legnagyobb – 10 ha feletti – földterületek aránya viszont mindhárom megyében az országos átlag (11,0%) felett van. Különösen Tolna megyében magas (20,9%), ezeknek a gazdaságoknak az aránya. Tolna megyében a 10 ha-nál nagyobb szántóterületének aránya az összterület 56,4%, Baranyában 50,3, Somogyban pedig az országos átlaghoz legközelebb állóan, 41,2%-ot tesz ki. Tolna megyében a 10 ha-nál nagyobb szőlőterülettel bíró gazdák az összes szőlőterület 20,7%-át művelik.

Az egyéni gazdálkodók állattartásáról megbízhatóbb képet nyújt az 1994-es statisztika, mert az összeírás kiterjed mindazokra a területekre, ahol engedélyezett az állattartás. Az 1000 db számosállat-állomány alapján az Alföld minden egyes megyéje megelőzi a Dunántúlt, de főleg Észak-Magyarországot. Dunántúlon belül Győr-Moson-Sopron megye egyéni gazdái tartják a legtöbb számosállatot, de utána Baranya (34,5 ezer db), majd Somogy (33,3 ezer db), illetve Tolna megye (32,1 ezer darab) következik. A 100 háztartásra jutó számosállat tekintetében Baranyában 66,2, Tolna megyében 57,7 és Somogyban 43,8 darabot jegyeztek, az országos átlag 48,0 darabot tett ki. Következésként Tolna és Baranya megyében jelentős egyéni gazdálkodás folyik. E két megyében a mezőgazdaság és a ráépülő élelmiszeripar nemzetgazdasági szerepe az országos átlag felett van. Somogy megye csak az erdő- és vadgazdálkodás tekintetében előzi meg az országos átlagot.

3. A mezőgazdaság szervezeti felépítése

A mezőgazdaság privatizációjának egyik fontos eleme, hogy a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban működő szervezetek száma 1990 óta évről évre nő. Ez alól a Dél-dunántúli régió sem kivétel.

5. táblázat

Gazdasági szervezetek száma a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban¹

Megnevezés	Baranya megye			Somogy megye			Tolna megye		
	1990	1992	1994	1990	1992	1994	1990	1992	1994
Jogi személyiségű gazdasági szervezetek	92	158	259	117	168	272	84	129	191
Ebből: vállalatok	6	7	3	16	12	2	7	6	–
gazdasági társaságok	18	6	65	14	64	140	19	57	114
ebből: korlátolt felelősségű társaságok	17	72	159	10	60	128	11	54	105
szövetkezetek	68	75	89	80	92	110	63	66	77
ebből: mezőgazdasági termelőszövetkezetek	59	48	15	77	72	11	61	58	26
Nem jogi személyiségű gazdasági szervezetek	68	39	115	26	72	133	21	21	71
Egyéni vállalkozások	–	347	1109	–	322	965	–	129	1137

¹ 1992 jan. 1-jétől „Mezőgazdaság, vadgazdaság és erdőgazdálkodás” és halászat értendő.

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek, 1994.

A vállalatok azonosak az átalakult állami gazdaságokkal. A gazdasági társaságok legnagyobb része kft., a nem jogi személyiségű gazdasági szervezetek között a legtöbb esetben bt. található. A szövetkezetek közül azokat, amelyek nevükben is hordoznak mezőgazdasági elnevezést – mint a táblázatból is kiténik –, külön kezeli a statisztika. Egyébként köztük és a többi szövetkezet között gyakran csak az elnevezésben van eltérés.

Fontos még kitérni a jogi személyiségű gazdasági szervezetek létszámának alakulására is. A privatizáció során ugyanis nemcsak a gazdasági szervezetek száma nőtt, hanem megszűntek a nagyobb létszámú és elterjedtek a kisebb létszámú szervezetek. A legtöbb szövetkezet 51–300 főt alkalmaz, de már a második helyen a 20 fő alatti létszámú szövetkezetek állnak, és a többi mezőgazdasági szervezet legtöbbször ugyancsak 20 fő alatti létszámmal működik.

Végezetül elmondható, hogy a Dél-Dunántúl három megyéje mezőgazdaságának privatizációja az országos tendenciákkal összhangban zajlott le, ami általánosságban véve a nagyobb üzemek, gazdaságok több kisebb üzemre való felaprózódását hozta. E folyamatban gazdaságok sora szűnt meg, illetve alakult át, aminek révén megszűnt a kisüzem – nagyüzem dichotómiája, és a kettő közé beékelődött a középüzem. Ez utóbbiakat egyéni vagy csoportos vállalkozásban működtetik. A privatizáció kezdetén megálmodott farmergazdaságok megjelentek ugyan, de csak elvétve. Tömegesebb elterjedésük egy évtized múlva várható.

Legnagyobb és legegységesebb átalakulás az állami gazdaságok terén volt. Az állami gazdaságok részvénytársaságokká alakultak, és jelentős részük felszámolásra került, jogutódai általában kft.-k formájában jöttek létre.

A tsz-ek átalakulása során három tendencia érvényesült. A legtöbb tsz új típusú szövetkezetté alakult. A tsz-ek egy másik csoportja egyéb gazdasági szervezetté változott át, pl. holdinggá, rt.-vé, kft.-vé. Míg a tsz-ek egy harmadik csoportja megszűnt. A megszűnt tsz-ek nyomában alakult a legtöbb kis- vagy nagyobb egyéni gazdaság. Ezeknek egy része kényszervállalkozás, de egyre gyakoribb az eredményesen gazdálkodó egyéni gazdák megjelenése is.

A három vizsgált dél-dunántúli megye közül egyedül Somogy jellemző, hogy jelentős mennyiségű földterületet megvásároltak az oszt-

rások. A másik két megyében elvétve fordul elő a külföldiek földvásárlása.

A korábbi erdőgazdaságok is részvénytársasággá alakultak. Nagyobb területű magántulajdonú erdőterületek is létrejöttek, esetükben általában erdő birtokossági formában gondoskodnak az erdőkről.

A mezőgazdaság privatizációja során tehát az új tulajdonosi formákkal egyidejűleg új üzemformák is megjelentek.

Irodalom

1. Baranya, Somogy, Tolna megye statisztikai évkönyvei.
2. Csete L. (1995): A magyarországi állami gazdaságok privatizációja és átalakítása. – *Gazdálkodás*, 5. pp. 20–35.
3. Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban, 1994. Bp., KSH, 1995.
4. Kovács T. (1995): A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. falukonferencia. MTA RKK, Pécs.
5. Kovácsné Varga I.–Szijjártó A. (1995): „Kicsik” és „nagyok”. (A mezőgazdasági magántermelők két rétegéről.) – *Gazdálkodás*, 5. pp. 15–21.
6. Laczó F. (1994): A tulajdonszerkezet változása a mezőgazdaságban. – *Gazdálkodás*, 3. pp. 1–12.
7. Magyarország állatállománya 1994. szeptember 30-án. Bp., KSH, 1995.
8. Megyei FM-hivatalok adatai.
9. Megyei Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalok adatai.
10. Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv. KSH, 1994.
11. Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. – *Társadalomstatisztikai füzetek 11.*, KSH, 1996.
12. Varga Gy. (1993): A mezőgazdaság és a szövetkezetek átalakulása. – *Társadalmi Szemle*, 4. pp. 32–41.

Laczkó András

Az agrárpolitikai modellek változtatásának igénye az amerikai szakirodalomban

ÖSSZEFOGLALÁS

A világgazdaságban egyfelől mindinkább szerves egységet alkotnak a fejlettség, a hatékonyság és a globalizálódás, másfelől fokozódik az elkülönülés. Az általános folyamatokba beágyazódik (azzal együtt változik) az agrárágazat és az igényeit visszatükrözni hivatott agrárpolitika. Fejlett nemzetgazdaságokban az agrárágazat gyors integrálódása a gazdaság többi ágával olyan helyzetet teremt, hogy ezekben az országokban már az sem egyértelmű, hogy hol lehet megvonni a mezőgazdasági termelés határait. Jellemző tünet, hogy a mezőgazdaságban tovább folytatódik a munkaerő arányának csökkenése; ez az arány több fejlett országban kisebb, mint a munkanélkülieké. Markáns vonása a folyamatnak az is, hogy azok akik megmaradtak a mezőgazdaságban, jövedelmük nagyobbik részét gyakorta nem mezőgazdasági forrásokból szerzik meg; a fejlett ipari országokban a részidős gazdálkodó családmodell figyelmet érdemlő életmód-változás hordozója lett.

A változás kényszerét, illetve annak igényét tükrözi vissza az agrárökonómiát művelő kutatók szemlélet-változása, amit e rövid elemzés az USA agrárközgazdászainak példáján keresztül kísérel meg bemutatni. A szemléletváltozás leginkább megalapozottnak minősíthető okaiként az USA-ban a következők említendők: változott a mezőgazdaság konkrét helyzete, és az arra vonatkozó ismeretek: változások mentek végbe a közgazdákknak a gazdasági rendszerek és árupiacok gazdasági magatartásáról alkotott felfogásában és expektációiban (megnyilvánulásaiban); a közgazdasági elmélet fejlődése segített az agrárgazdaságtan tanításainak a megértésében és abban, hogy jobb alapokra helyeződjön az agrárpolitika; fejlődtek a kormányok tevékenységeire

vonatkozó ismeretek, változtak a kormányzati és vállalati tanácsadók objektív érdekeltségét és érvényesülési motivációit befolyásoló tényezők. (13)

Az első négy jelenség-változás elsősorban az ún. pozitív leíró közgazdaságtanban tükröződik vissza, ahol egyre inkább az önérdékről és a normatív változásokról szóló fejtegetések kapnak helyet.

1. A termékekre vonatkozó agrárpolitikai álláspontok változásai az USA-ban¹

Az agrár marketing-politikai ajánlások rendszere már az 1920-as években kialakult az Egyesült Államokban és voltaképpen a mai napig *a következő alaptételekből* strukturálódik: a be nem avatkozás elve; a farmereknek (gazdáknak) adott *ártámogatások*; a kísérletek az ártámogatások *kívánatos következményeinek elérésére és a lehető legtöbb kedvezőtlen hatás kivédésére*.

Az agrárökonómiát művelő *kutatók szemléletváltozása* azonban napjainkban a változékényszerét, a változás igényét tükrözi. *A második világháborút* követő időszakban az agrárközgazdászok nagy többsége még *a fejlett piacgazdaságokban is szinte azonos szemlélettel* tekintett az agrárgazdaságra. Az élelmiszertermelést egyik *versenyző ágazatnak* tekintették, ahol a foglalkoztatottak száma feltartóztathatatlanul csökken, és a termelési tényezők piacain az alkalmazkodás nehézkes. Ezt a felfogást az érvényesülő árak, *a jövedelem meglehetősen bizonytalansága*

---

¹ Az szerző a GATE Társadalom és Gazdaságtudományi Karának ösztöndíjas Ph. D hallgatója, aki a kutatási témát alapozó angol nyelvű szakirodalom tanulmányozása során elemezte és rendszerezte a fő címben megjelölt agrár közgazdasági ismereteket. A tanulmány történeti jellegű áttekintés. *Egyfelől* azonban nem tarthat igényt a teljes körűsre, *másfelől* arra koncentrált, hogy a világgazdaságban, azon belül is elsősorban az USA-ban megnyilvánuló változások, illetve az azokat kifejező agrárpolitikák időben hogyan módosulnak, milyen *karakterisztikus jegyeket* hordoznak, azok a hazai agrárpolitikában (rövidebb és hosszabb) időtávon miként adaptálhatóak.

erősítette, valamint az, hogy az ágazat relatíve összemérhető helyzete lényegesen hosszabb ideig tudott változatlan maradni mint más nemzetgazdasági ágaké.

A helyzet azonban napjainkra *számtottevően változott*. Az agrárpolitikai² modellek kérdéskörében *eltérő nézeteket tükröző viták* folynak; a közgazdászok véleménye megoszlik a jelenségek megítélésében és a lehetséges *alternatívák alkalmazhatóságában*. Amint az *Pope és Hallam* álláspontjában is kifejezésre jut: szembetűnően „*hiányzik az egységes álláspont még az Amerikai Agrárgazdák Szövetségének tagjai között is*”. (12)

A *fő kérdésfelvetés* így hangzik: a gabonára, a gyapotra, a tejre és a dohányra vonatkozó be nem avatkozási elv és a meglévő szabályozás közül melyik részesüljön előnyben, vagyis, hogy *a be nem avatkozás* előnyben részesíthető-e az állami irányítással szemben?

Az agrárközgazdák között folyó vita *egyik centruma* tehát, hogy az állam *beavatkozzon-e vagy sem*, avagy milyen mértékben a gazdaságba. Az egyik amerikai felmérés szerint: a be nem avatkozást csekély többség részesíti előnyben pl. a tej esetében, gyapot tekintetében pedig a vélemények 50-50%-ban megoszlanak. Az állami *be nem avatkozásra* vonatkozó *általános kérdésre* a közgazdászok 58%-a adott igenlő választ, míg az állami beavatkozást a megkérdezettek 38%-a helyeselte.

---

² Lindert Peter *néhány olyan általános elvet* vázol fel, amelyek alapján csoportosíthatjuk a világon ma alkalmazott agrárpolitikai modelleket:

- Minél fejlettebb egy nemzet, a Kormány annál jobban védi és támogatja a mezőgazdaságot.
- A harmadik világ országaiban a városi lakosság iránti elfogultság hatására a Kormány nyomást gyakorol a mezőgazdaságra, hogy olcsó élelmiszerhez jussanak a városok.
- *A kormányok kereskedelem-ellenes politikára hajlanak*, amely az exportorientált mezőgazdasági termékek megadóztatását és az *import érzékeny agrártermékek védelmét* hivatott szolgálni. (14)

Mindemellett akár *meghökkenítőnek* is nevezhető, hogy az USA-ban az agrárpolitikai témákban publikáló közgazdák jelenleg mennyire nem lelkesednek az olyan agrárpolitikáért, amely a farmerek termékekhez kötött árainak a támogatására összpontosul. Az I 985-ös és 1990-es *gazdatörvényekkel* foglalkozó kongresszusi meghallgatásokon *több alkalommal jelentek meg* nem államigazgatáshoz tartozó agrárközgazdák. Közülük azonban nagyon kevesen szálltak³ síkra az ártámogatás növeléséért, sőt a legtöbben óvást emeltek a támogatások ellen. Ez különös élességgel 1985-ben mutatkozott meg, amikor az USA-ban a mezőgazdaság helyzetét általában válságosnak minősítették.

Legkedvezőbb véleményt a kormányzat ártámogatási tevékenységéről közvetlenül *az első világháború után*, a mezőgazdasági árak zuhanása idején képviselték az agrárközgazdák. Pl. 1922-ben az akkori mezőgazdasági miniszter által összehívott *Országos Mezőgazdasági Tanácskozás*on az egyetemeken és az államigazgatásban dolgozó agrárközgazdák *hatékony támogatási* ajánlatokat tettek. Az „árkiigazítás” témájában *arra a következtetésre jutottak*, hogy a mezőgazdasági termékek árai messze a termelési költségek alatt vannak, „*mégpedig olyannyira alattuk*”, hogy ezek az árak viszonylag a legalacsonyabbak az országban. Ezért ajánlásuk szerint - az Egyesült Államok Kongresszusának és elnökének *olyan lépéseket kellene tenni*, amelyek kétsédelem nélkül visszaállítják a gazdaságok termékeinek *tisztességes csereértékét* a többi árucikkéhez hasonlóan.(3)

---

³ Ami a lakossági véleményeket illeti „a *nosztalgia* elmélet „képviselői körében a nem mezőgazdasági szavazóknak a mezőgazdasági életviszonyok iránti tisztelete elég ahhoz, hogy a *lakosság többsége elfogadja* a piaci intervenciókat és állami támogatásokat a mezőgazdaságban. Mások azonban *kritikusan megjegyzik*, hogy a gazdaságban nem csak farmerek léteznek és már nem érdemelnek különleges elbánást a gazdaság egyéb dolgozóihoz viszonyítva. Nagyon sokan azonban, akik kétségbe vonják, hogy a farm-programok elérik céljukat, mégis *számos egyéb támogatásra érdemesnek véltprogrammal hozakodnak elő*:

A második világháborút közvetlenül követő időszakban az USA-ban ismét számtalan olyan szakértői bizottságot hívtak létre, amelyek tanácsok adására vállalkoztak, főleg a mezőgazdasági árpolitika témakörében. Ez időszakban az agrárközgazdák nézetét *leginkább* az Amerikai Agrárközgazdák Szövetsége, Olvasmányok az agrárpolitikai köréből, című kiadványának mondanivalója tükrözte. A kiadvány szerint a szerzők *egyöntetű rosszállással* minősítették a kereslet és a kínálat egyensúlyi szintje érdekében létrehozott ártámogatást; a fontos termékek áru piacain beavatkozásokat javasoltak. Ilyenjellemző ajánlásuk volt a következő: „... azért, hogy a gazdákat a helyes termelési arányok felé orientálják és ösztönözzék, s biztonságot teremthessenek a specifikus termékekből származó bevételeik drasztikus csökkenésével szemben, a Kormánynak előre be kell jelentenie az ártámogatások tételes jegyzékét minden mezőgazdasági termékre vonatkozóan. A támogatási tételeket minden évben az a adott termék megelőző 3-5 éves *átlagárának 71-90%-os sávjában kell rögzíteni*, mégpedig a gazdák megélhetéséhez és termeléséhez szükséges áruk árindexeinek a változásaihoz igazítva.”(1)

A szóban forgó ajánlások különben *nagyon hasonlóak* T.W. Schultz és D.G. Johnson elképzeléseihez, amelynek legteljesebb kifejtése Johnsonnak a „Forward Pricves for Agriculture” (Előremutató mezőgazdasági árak) c. már 1947-ben megjelent művében található. Itt Johnson már akkor árbefolyásoló politikát javasol valamennyi fontos agrártermék esetében. Javaslatát azzal indokolja, hogy az ilyen intézkedéseknek a következő gazdasági évben olyan árszintet kell teremteni, amelynek kapcsán a kínálata előreláthatólag egyenlő lesz a kereslettel. Vagyis: ha a piaci árak mélyen az ilyen *ösztönző árak* alá *esnek*, akkor azokhoz az államnak kiegészítő támogatást kell nyújtani a farmerek (gazdák) javára. (22)

A tárgyalt időszakban az agrárközgazdák *három feltétel* teljesülését tartották szükségesnek az ösztönző árpolitika sikeréhez.

Először: a gazdáknak fogadó készeknek kell lenniük a közvetlen és közvetett támogatásokra.

Másodszor: létre kell jönnie egy, az egészséges közszellemtől áthatott és szakmailag kompetens szervezetnek (ügynökségnek) az árakra vonatkozó elvárások felmérésére és az ösztönző árrendszer működtetésének irányítására.

Harmadszor: a Kongresszusnak meg kell állapítania az áralakítás működőképességének általános elveit, és azt követően szabad kezet kell adni a már utalt adminisztratív ügynökség ténykedéséhez.

D.G. Johnson úgy vélte, hogy ezeknek a feltételeknek a teljesülése esetén „az ösztönző árképzés rendszere árak kifizetésével kiegészítve eredményesen működhet a pangás időszakaiban”.(4)

Johnson későbbi munkájában: Zűrzavarban a világ mezőgazdasága, c. munkájában a fejlett ipari országokra vonatkoztatva az agrárpolitika következő általános keretét fogalmazta meg.

Először: szükség van a „falusi fiatalság olyan hozzájuttatására” az oktatáshoz mint amilyen a városi körzetekben megvalósul.

Másodszor: sokoldalú intézkedések szükségesek a munkaerő farmon kívüli mobilitásának és elvándorlásának a megkönnyítésére.

Harmadszor, kiegészítő, jövedelem-kifizetésekkel” kell segíteni azokat az alacsony jövedelmű gazdacsaládokat, amelyek elvándorlás, vagy munkahely-változtatás következtében nem számíthatnak jövedelmük növelésére.

Negyedszer: mezőgazdasági ártámogatások és szubvenciók fokozatos leépítése indokolt addig a szintig, amíg a gazdaságok el nem érik a mezőgazdaság védelmének valamilyen nemzetközi - megegyezéssel - színvonalát” (5)

A szerző hivatkozott könyvének *átdolgozott változatában később* a sikeres agrárpolitika feltételeként ugyanezt a négy elemet sorolja fel azal a kivétellel, hogy a támogatások rendszerét nem célszerű összekapcsolni a mindenkori és előrelátható mezőgazdasági outputokkal. A Johnson könyvének e változatában egy *átmeneti mechanizmus* létrehozását javasolja minden farm számára csakúgy, mint az 1983-ban kijelölt alkalmazkodásra képtelen (immobil) farmok részére. *Az ártámogatások leépítésére* vonatkozó ajánlás új megfogalmazásban: „Az ártámogatások és a hozamot érintő *szubvenciók következetes és fokozatos leépítése egy olyan szintre*, amely megközelíti a szabad világkereskedelmi rendszerben érvényesülő árakat.” (4)

A termékértékesítési politikától távolodó szakmai vélemények tipikus példáját képviselik Willard Cochrane és Luther Tween írásai. Cochrane *egyik munkájában* „saját gondolkodásának megváltozását” tárgyalja. Az ártámogatás ajánlásából kiindulva *addig a „nézetig jutott el”*; hogy ki kell küszöbölni az ár- és jövedelemtámogatás elemeit a termékprogramokból, „amilyen gyorsan csak lehet”.(2)

Luther Tween, D.G. Johnson és T.W. Shultz a szóban forgó támogatásokat „*hagyományos méretekre kombinálták*” E.O. Headynak, a földalapítványi egyetemekre (Land Grant Colleges) alapozó irányzatával. Tween „A farmpolitika alapjai” című művében egy addig *legnagyobb terjedelmű összegzését* adja az 1960-as és 1980-as években kialakult nézeteknek, *szembesítve azokat az 1970-es évek vidéki fejlődésének és tökemozgásának tényleges „eredmény-mérlegével.”* (15)

796/100
 Tween meglehetősen *óvatos összegző értékelése*: „... a reális politika kialakításához helyes felismerni, hogy a termékprogramok *hosszú távon nem növelik a gazdák tiszta jövedelmét. E programok fő célja* rendezett gazdasági környezet létrehozása a mezőgazdaság számára és a mezőgazdasági termelőkapacitás stratégiai tartalékának a megőrzése. A stabilizáló funkció olyan fontos, hogy jelenleg a szabályozatlan piac inkább csak tudományos gyakorlóterület és nem valószínű, hogy valóságos politikává válik a mezőgazdaság számára.”(16)

Ez a nézet *nagyon közel áll Johnsonéhoz*, noha ő soha nem használta a „szabad piac”, vagy „akadémiai gyakorlóterület” kifejezéseket abban a lekicsinylő értelemben, ahogyan azt Tween tette.

Tween *először csak javítani akarta* a „Foundations of Farm Policy” című művet, végül azonban olyan jelentősen változtatott rajta, hogy új címet kellett választania. Az új könyv summázó szakasza nagyon hasonlít az 1981-ben írt könyvéből idéettekhez, de bővült a következő változtatásokkal: „A reális agrárpolitika kialakításakor jól fel kell ismerni a gazdák tiszta jövedelmét. A gazdák már bebizonyították, hogy képesek alkalmazkodnia a változó feltételekhez. A megfelelő méretű, ésszerű, jól vezetett családi gazdaságok most is megszerzik és valószínűleg a jövőben is meg fogják szerezni erőforrásaikért a kedvező bevételeket. A farmergazdálkodásban *a fokozottabb piacra irányultság* nem fenyegeti sem a családi gazdaságokat, sem az élelmiszerellátást”.(16)

Ez a fejtegetés szintén óvatos, de annak a pontnak a mellőzése, hogy a programok stabilizáló funkciója előtérbe kerülhet a szabad (korlátozatlan) piaci megfontolásokhoz képest, hangsúlyos megjegyzést érdemel.

Az USA agrárközgazdászai nézeteinek jelenlegi *megosztottsága* ellenére - úgy vélhetjük - Johnson, Cochrane és Tween álláspontjai *általános* trendet, fejlődési irányt jeleznek az 1947-től 1990-ig terjedő időszakban. Elmozdulást fejeznek ki abból a helyzetből, amelyben az értékesítendő agrártermékek *megfelelő árszabályozását kellett megvalósítani*, beleértve az ártámogatást is. Ugyanakkor ez az *átfogó irányzat* közeledés ahhoz az állásponthoz is, miszerint a támogatásokról le kell mondani.

Az utóbbi álláspont a GATT tárgyalások Uruguayi fordulójában (1986 és 1990 között) „az elismert bölcsesség státusába került”, úgy-mint a világbanki kikristályosodott gondolatmenet is határozottan ezt a nézőpontot képviseli.

2. Az agrárközgazdák szemléletváltásának néhány mögöttes oka

Jogos lehet a kérdés: mi áll az előbbieken ismeretlen gyökeres véleményváltások hátterében? A választ kereső, D.G. Johnson által megfogalmazott hipotézise közül az egyik kérdést így fogalmazhatjuk: Történhetett-e ez a változás azoknak a szakértőknek a determináló gazdasági érdekei miatt, akik ilyen ajánlásokat kidolgoztak? Az USA-ban többen ugyanis nyilvánvaló ösztönzőnek tekintik azt, hogy az agrárközgazdászok véleménye politikai és gazdaságpolitikai ügyekben nem független attól a közegtől, ahol dolgoznak. Így pl. azok, akik az Atlanti-vidéken élnek, a dohánytermeléshez jóval nagyobb támogatást igényelnek a jelenleginél, a Középnnyugat szószólói pedig a gabonatermesztés megnövelt támogatásáért szállnak síkra. Általánosságban tehát - állítják az e nézetet vallók - főleg az „alkalmaztatás számít”, másképpen szólva: „formális vagy informális megbízást lehet feltételezni” az ilyen érdekek mögött. (6)

A gazdasági érdekeken kívül természetesen más tényezők is közreműködnek az álláspontok megfigyelt változásaiban. Ma az USA-ban agrárközgazdász szakma egészében nagyjából ugyanolyan az „érdekhalmaza” mint 40 évvel korábban volt. Legalábbis a gazdasági érdekekben nincs lényeges eltolódás ahhoz képest, hogy nagyobb változást okozzon a nézetekben. A „nagy alternatívák” kiindulási elve most is a következő: „a (célokban és értékekben való) normatív fejlesztés szembeállítható a pozitív, vagyis tárgyyszerű gazdasági ismeretek felhalmozásával” (22)

Az agrárpolitikát áttekintően művelő szerzők a második világháborút követő időszakban nem mutatták ki a normatív fejlesztési elvek érvényesülését. A már sokszor hivatkozott D.G. Johnson munkáiban az agrárpolitika kinyilvánított céljai 1947-ben és 1990-ben nagyon hasonlóak voltak.

Az 1947 évi agrárpolitikai célok a következők voltak ·

- ↳ *Először:* hatékonyság, beleértve az adott erőforrások összes megtérülésének a maximalizálását és az intézkedéseket a gazdasági növekedéshez.
- ↳ *Másodszor* jövedelmi célok, ideértve a létminimum garantálását mindenki számára, enyhítve a jövedelem-megoszlás” szélsőséges egyenetlenségét, továbbá a lehetővé tételét annak, hogy bármelyik összehasonlítható jövedelemcsoport a társadalom bármely másik megfelelő csoportjával paritásos alapon részesüljön az egy főre jutó jövedelemben.

E célok tekintetében a későbbi agrár közgazdasági írásokban *sem találhatunk* semmilyen szignifikáns változást. Luther Tween munkáiban (1971-1990) is az az általános állásfoglalás érvényesül, hogy az ajánlások „a szabványos jóléti gazdaságtan területén helyezhetők el”. A szerző a hatékonyságot és a méltányosságot, „igazságosságot” *élesen megkülönbözteti* egymástól. (16)

A szakirodalom tanulmányozása során kiderült, hogy *az általános közgazdászok* nem tudták objektív mércével minősíteni a jövedelemelosztás társadalmi dimenzióit. Akik pedig *a második világháború után* agrár közgazdaként a farmokra érvényesíthető termékpolitikákról írtak, azok az ár- (termék)programok *birálataként fogták fel* azt, ha az azokhoz kapcsolódó támogatások túlnyomórészt „magasabb jövedelmű termelőkhez kerülnek”

Az ún. *pozitív közgazdaságtan* nézőpontjából a valóságos helyzet és a megítélés rendszerint eltérő az USA agárközgazdasági szakirodalmában. A Glenn Johnson előbb ismertetett felfogásáról *először* is azt érdemes megjegyezni, *hogy átfogó koncepciójában* a gazdaság működéséről ment végbe felfogásában változás. Ha 1947-es írását a későbbiekkel vetjük össze, ui. akkor megállapíthatjuk a következőket: *Általános elméleti szemlélete* mindvégig „neoklasszikus” volt. Azt vallotta, hogy „az árak számítanak”, hogy a verseny a dolgok kívánatos és termékeny álla-

pota, és hogy a beavatkozások a piacokon nehézségeket okoznak. Ám mint az később a „Forward Prives” c. könyv 1975 évi „újra-kiadásához” írt tanulságos előszavából kitűnik, Ő is akárcsak a legtöbb agrárközgazda - még mindig a második világháborút követő nagy pangás katakizmájának a hatása alatt állt. Ezért rendült meg legtöbb agrárközgazdának a „laissezfaire” (a be nem avatkozás) iránti bizalma, amely végül csupán a „Chicago-i iskola” fémjele maradt a makrogazdasági szférában. Milton Friedman hatására ugyanis már az 1960-as években, majd még szélesebb körben az 1970-es és 1980-as években kezdett fokozódni a kételkedés a kormánynak a gazdasági élet makrogazdasági irányítását és egyáltalán az ilyen irányítás szükségét illetően.

A súlyos gazdasági visszaesés (recesszió) és a pangás (depresszió) természetesen a szorosán értelmezett agrárpolitikára is nagy hatással volt. Jóllehet az agrárközgazdászok a közelmúltban már szorgalmazták a makrogazdasági szemlélet érvényesítését az agrárgazdasági elemzéseikben, (pl. Schuh (11) 1991), Chambers (7) 1987), Rausser (9) 1989), azonban már az 1940-es évek jelezték a „makrogazdasági kihatások tetőzését” és azoknak az agrárpolitikára gyakorolt következményeit. Sok agrárközgazda jelenleg úgy véli, hogy a makrogazdasági szempontok mértékadóvá válása az agrártermékekre vonatkozóan „kaput nyitott” az agrárpolitika instabilitásnak. Nichols pl. a mezőgazdasági nehézségek elvi tárgyalását ezért nem a termelés, vagy az exportkereslet instabilitásával kezdi, hanem a következőképpen: „A probléma abból adódik, hogy az ipari kapitalizmus szembenőően alá lett rendelve egy sajátos, szeszélyes kilengésekkel és nekilendülésekkel járó fejlődésnek, s ez az általános árszínvonal, a foglalkoztatás és a nemzeti jövedelem nagymértékű ingadozásaiban tükröződik. A mezőgazdaság az ilyen gazdaságban nagyon sebezhető. . .” (17)

Az USA-ban a kutatók többsége vallja azt a nézetet, hogy a makrogazdasági instabilitásnak tulajdonítható gondok súlyosabbak az agrárgazdaságban, mint a külföldi, vagy hazai termékkibocsátás ingadozásának hatására keletkező instabilitásból eredők. Ez szerintük azért van így, mert egyfelől a visszaesés alacsony bevétellel járó árakat és szűkülő

mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségeket eredményez, másfelől azért, mert a konjunkturális pangás szakaszai az agrárágazatban hosszabb ideig tartanak mint másutt.

Az agrártermékekre és piacaikra vonatkozó gazdaságpolitikai *bajok orvoslását* Nichols, Skauzon a következőképpen közelíti meg: "... a mezőgazdasági vásárlóerőt *támogatásokkal kellene megőrizni*, olyan gazdálkodás folytatását szolgálva, amelyek megegyeznek az agrártermékek folyó (kialakuló) piaci ára és a pangást megelőző árak különbsége közötti meghatározott százalékkal". (17) Hasonló *konceptiót hagyott jóvá* a Paritás-Konceptiók Bizottsága, amikor is a legutóbbi 3-5 éves *periódus átlagárának* 70-90%-át javasolta, egyidejűleg számításba véve a *gazdák által vásárolt* áruk (LTSDA, az USA Mezőgazdasági Minisztériuma által kalkulált árindexét. Nichols *megközelítésében* a bázisár a pangást megelőző három év árainak átlaga, de ugyanezt a közelítést javasolta már jóval korábban Schultz (1973) és Johnson (1976) is.)

A mai fogalmak szerint az 1950-es évekre javasolt programok majdnem teljesen azonos természetűek azzal az értékesítési (marketing) kölcsönprogrammal, amelyet a szójababra 1990-ben iktattak jogszabályba.⁴

A pangás súlyos mezőgazdasági *következményeitől való félelem* miatt az USA közzgazdáinak a *domináns piacorientációjú szárnya* 1945-50-ben emeltebb szintű agrártermelői ár-garanciákat javasolt, mint amekkorát a „préri-populisták” 1992- ben. 1990 végén ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy az *USA gazdasága* „belépett a recesszióba”, s ekkor már elkésettnek és gyengének tűnt az az érvelés, amely a farmereknek nyújtandó segítséget az *ártámogatás szükségességével* kapcsolta össze.

---

⁴ A három év átlagaként számított szójabab ár az 1987-1989 gazdasági évekre 5,79 \$ volt, ami a fizetett inputárak indexével korrigálva 1991-ben 6,40\$ támogatott termelői árat jelentett volna. Ez magasabb szintű támogatott ár, még az input beszerzési ár nélkül is, mint az, amelyet a Szenátus Mezőgazdasági Bizottsága fontolgatott (4,92\$, beleértve a 2%-os kölcsönnyújtó díjat is), amit végül az 1991-es termésére vonatkoztatva iktattak jogszabályba.

Az 1945-50-ben egyértelmű és szembetűnő volt az az álláspont, hogy a Kormány készletezési politikájának és a közvetlen támogatásnak *preferenciákat kell élvezniük* a termelés irányítással szemben. Johnson az Ösztönző Árak c. munkájában elveti a termelésirányítás preferálását, mert módszerként nem hatékony és mert az erőforrások elosztására gyakorolt hatásai nem kívánatosak” A szerző ezzel kapcsolatban fontos *árnyoldalként említi*, hogy „... a gazda számára elérhető választási döntések tartományát nyilvánvalóan korlátozza *a kormányzati termelésirányítás*. A termelés irányítását célzó központi juttatások, kvóták és adagolás útján majdnem teljesen kiszoríthatják az egyéni gazdákat a vállalkozói szerepkörből és szinte valamennyi vállalkozói funkciót a kormány-ügynökségekhez helyezhetnek.” (3)

Az USA-ban napjainkra fokozatosan *előtérbe került az a szempont*, hogy a termelésirányítás és a közvetlen támogatások közötti optimális választás nagyrészt a kereslet és a kínálat viszonylagos rugalmasságán múlik. Schuh (1991) például részletesen *elemzi a termelésirányítást*, viszont álláspontját mégis az exportált áruk keresletének nagy elaszticitására építi. Ezzel szemben Johnson szerint *a termelés csökkenése* már a pangás időszakában is nehézségeket jelentett, amelyeket csak a közvetlen támogatások segíthetnek, a termelésirányítás pedig *csak ronthat* a helyzeten. (11)

A makrogazdasági instabilitás az 1940-50-es években sokkal inkább volt agrárpolitikai tényező, mint napjainkban. A gazdák által realizált árak lényegében azonos *arányban emelkedtek* a recessziós és a nem-recessziós években. Sőt a farmereknek a nem mezőgazdaságban dolgozókhöz viszonyított jövedelme a gazdasági hanyatlás éveiben valamivel magasabb is lehetett. Az is tény viszont, hogy a *farmergazdaságok reáljövedelme* gyorsabban csökkent az ilyen években, mint a prosperitás időszakában.

Az előbbi két *összehasonlítás eredménye* végső soron azt jelzi, hogy mind a farmerek jövedelme, mind a mezőgazdaságon kívüliek jövedelmei *csökkentek a recesszió éveiben*. De tükrözik azt is, hogy a recesszió

ős és a nem recessziós évek gazdasági teljesítményei között *nagyobb volt a különbség* a nem-mezőgazdasági, mint az agrárszektorban. Az adatok azt is érthetővé teszik, hogy a második világháború utáni időszakban *nem a konjunktúra volt az igazi hajtóerő* a gazdasági jólét ingadozása mögött.

Vernon Ruttan már 1966-ban *a következőket állította:* "... többé már *nem ésszerű azt sugalmazni*, hogy a farmerek nehézségei elsődlegesen a makrogazdaság konjunkturális hullámzásának és kiegyensúlyozatlan növekedésének következményei."(23) *A makrogazdasági okokat hangsúlyozó közgazdászok* (például a már korábban idézett Chambersés Rausser) a 80-as években szintén és a 90-es évek fordulóján *nem a dekonjunktúrából eredő instabilizálást hangsúlyozták*, hanem arra hivatkoztak, hogy a mezőgazdaságot inkább a közgazdaság stabilizálására irányuló *sikertelen monetárispolitika destabilizálta*.

A tények leírására összpontosító ún. *pozitív közgazdaságtan* a közgazdáknek a mezőgazdaság alapvető jellemzőire vonatkozó felfogását az „*agrárgazdasági probléma klasszikus modelljének* „ *minősíti*. Braudow (10) pl. e „*modell nyomatait*” a Nobel-díjas Schultzhoz (1945) vezeti vissza. *A modellel kulcsfontosságú vonásai: a termékinálat és a kereslet rugalmatlansága, a gyors technikai változások; a termelési tényezők immobilitása.* (Ezeket a jellemvonásokat a tankönyvek jelenleg is az *agrárközgazdaság lényegeként* mutatják be.) Gardner tanulmányának legfőbb mondanivalója pedig az, hogy a mezőgazdaságban *alapvető ágazati jellemzőként a viszonylag alacsony farmerjövedelmekre való hivatkozás ma már nem használható*, „mert a gazdák jövedelme - a mezőgazdaságon kívüliekéhez képest - megszűnt ilyen értelemben alacsony lenni” az USA-ban.⁵ (8)

---

⁵ *Érdemes külön is kiemelni*, hogy az USA-ban *nincsenek megcsontosodott* hagyományok, szokások, melyek egyben visszahúzóerővé válnak, mint sok esetben Európában. Itt *parasztság európai értelemben nem is volt*, a farmerek sem röghöz tapadt gazdálkodók, akik inkább a pénzük után és nem annyira „földjük után mennek”.

A mezőgazdaság rugalmatlanságának és teljes meghatározottságának hangsúlyozása kapcsán megállapíthatjuk azt is, hogy noha az az USA agrárközgazdászai egy részének a körében az alacsony farmerjövedelmek magyarázatát célozta, nem idézett elő szembetűnő következményeket a termék-centrikus áruértékesítési politikákban. Pedig fontos következtetés lehetett volna pl. az, hogy a nem-rugalmas keresletű és/vagy kínálatú piacokon - a beavatkozás jellegű ártámogatások hatására - kisebbedik az ún. "holtteher-vesztés" és erőtlen a mennyiségi reagálás az ártorzulásokra. Erre a magyarázat az, hogy a rugalmatlanságnak tulajdonítható, viszonylag csekély mennyiségi megrázkódtatások (is) nagy változásokat okozhatnak az árban és a jövedelemben. Ez a gazdák számára a hozzákapcsolódó egyéb gazdasági nehézségekkel együtt a bizonytalanság és a jövedelmi instabilitás környezetét hozhatja létre. Viszont éppen ez a bizonytalanság és az instabilitás az, amire a termék-központú agrárpolitika analízisei alapozódnak. (Schultznál (1945) és Johnsonnál (1947) csakúgy, mint Tweennél, 1989.)

Az amerikai gazdasági elemzők mai gondolkodását foglalja össze Luther Tween már idézett „Farm Policy Analysis” c. könyve (16). Szerinte a farmprogramok hosszú távon nem biztosítanak tiszta jövedelmet a farmereknek, mert a támogatásokat végül is a termelés input költségeinek (termőföld) tőkésítésére fordítják. A farmerek pedig bebizonyították, hogy képesek alkalmazkodni a változó feltételekhez. A megfelelő farmméret és a jó management továbbra is kedvező jövedelviszonyokat teremt a mezőgazdaságban. A piaci viszonyokhoz jobban igazodó mezőgazdasági termelés sem a családi farmokat, sem az élelmiszerellátást nem veszélyezteti.⁶

⁶ Hosszú ideig ui. a mezőgazdasági termékek áringadozásával - ehhez részben az időjárás által okozott termésingadozás is hozzájárult - indokolták a mezőgazdasági programok létjogosultságát. Néhány farmprogram az USA-ban a garantált ár nagyságában kapott termény jelzáloghitel és a farmer tulajdonában álló készletezési program (ez szemes terményre vonatkozik), valószínűleg eredményesen segítették az árstabilizáció kialakulását. Mindazonáltal a kritikai észrevételek megkérdőjelezik a jövedelem-támogatást, mint

Kérdés: a változó közgazdasági felfogás *visszatükröződik-e* vajon a törvényhozás mezőgazdaságot érintő munkájában? A válasz nem egyértelmű, a lassúságtól nem teljesen mentes az USA törvényhozása sem. *Az elmúlt 20, sőt 50 év mezőgazdasági törvényei azt mutatják, hogy a kongresszus csak kis változtatásokat hajtott végre az agrárpolitikában. A Kormány intervenciók politikájának mértékét elsősorban a farmprogramokkal kapcsolatos költségek ellenőrzése tartotta korlátok között.*

Nagy jelentőségű *változást jelez* viszont - az egész világgazdaságra és főleg az agrár-külkereskedelemre gyakorol majd hatást - a mintegy 50 éve érvényben lévő amerikai *agrártörvény* 1966. évi *megváltoztatása*, amely „törvénykorrekció” nem valamiféle módosítgatást jelent, hanem alapvető reformot.

Az új mezőgazdasági törvény értelmében *2002-ig zsugorodik és formát vált* az amerikai agrárszektor állami támogatása, az erre szánt összeg egészében öt év alatt 46 milliárd dollárral csökken. A változtatás oka: *a költségvetésihiány-csökkentés* szándékán túl a társadalmi változás. Hatvan évvel ezelőtt ui. az USA lakosságának negyede élt elsősorban farmerkodásból, jelenleg kb. két százaléka. Jelenleg csupán *1,8 millió farm van az Egyesült Államokban*, ezek közül is a „százezer óriás”, nagyüzemi méretű gazdaság adja a termelés 60 százalékát (és kapja a közvetlen kifizetések és más támogatások hasonló részét). A többiek, a kisfarmok tulajdonosai kétlakiak, sőt legtöbbjük kiegészítő foglalkozásként farmerkodik, *jövedelmük sokkal nagyobb része, nem a mezőgazdasági termelésből származik*. Viszonylag sokan vannak a hobiból termelők és állattenyésztők is. Az új törvény annak is köszönhető, *hogy fontos lesz a nemzetközi agrárpiac szabályozása*, a környezetvédelem ösztönzése és a támogatások jobb „*rácélzása*” a megváltozott piaci és szociális igényekre.

árstabilizációs eszköz hasznosságát. Ezenkívül azt is hozzá kell tenni, hogy kevés kivételtől eltekintve az amerikai kormány intervenciók politikája elsősorban nem az áringadozásnak kitett termékeket támogatja.

"Az amerikai agrárexport állami támogatása a Világkereskedelmi Szervezet előírásai révén hivatalosan ötödével csökken. Az USA szerepe az agrárvilágpiacon azonban *aligha változik jelentősen*, miután az államilag is finanszírozott tudományos kutatások révén az amerikai agrártermékek versenyképessége igencsak tovább erősödhet. Valójában voltaképpen nem a nemzetközi vállalatok, hanem az USA saját új törvényének előírásai idéznek elő termelési és értékesítési változásokat.⁷ (Füzes O. 1997.)

Befejezésként érdemes megemlíteni azt is, hogy az USA-ban nagyon erős a mezőgazdasági lobby. Kérdés lehet, hogy miért? A miertre vonatkozóan két elmélet létezik; Az egyik szerint a mezőgazdasági termelők számának csökkenésével egyre nagyobb lesz közöttük az összefogás: A másik elmélet értelmében: az élelmiszer stratégiai jellegű termék, ezért szubvencióval is fenn kell tartani a termelést. (Valószínűsíthető, hogy mindkét elmélet hozzájárul az erős mezőgazdasági lobby kialakulásához.)

Felhasznált szakirodalom

1. A Paritásos Konceptiók Bizottságának beszámolója. Washington, 1981. 5.p.
2. Cochraue Willard: Agricultural policy in the United States, A long riew, Univ of Wisconsin, Madison, 1985. 49-72.p.
3. D.G. Johnson: Ösztönző árakat a mezőgazdaságnak. Michigan State University Dept. of Agricultural Economics. 1976. 42.p.
4. D. G. Johnson: World Agriculture ary Disaray. (Zűrzavarban a világ mezőgazdasága) European Review of Agricultural Economics 1987. 3.sz. 222.p.

⁷ A hét éve folyó GATT-tárgyalások sikeres lezárása sokat hoz az amerikai gazdaság „konyhájára”, hiszen az Uruguay-i forduló nyomán a következő években 36 százalékkal csökkennek az áruk és szolgáltatások vámtételei, s ezzel az amerikai cégek évi 30 milliárd dolláros többlet-exporthoz juthatnak.

5. D. W. Adams: One-Farm Capital formation and rural financial markets: Research Issues. New-York, 1990. 585.p.
6. E. G. Chambers: Is there an obligation to save the family farm? Ames: Iowa State University Press, 1987. 12-34.p.
7. G. C. Rossual: Political economic markets: PERTS an PETS in food and agriculture. American Journal of Agricultural Economics I 989. 64. no. 5. 821.p.
8. G. E. Braudow: Review an evaluation of price spread data for foods. Washington D.C. US. Department of Agriculture Economics Research Services. Mimeo, 1988.
9. G. E. Schuh: Economics and international relations: A conceptional framework. Journal of Agricultural Economics, 1991. 767-778.p.
10. Gardner, Bruce: Changes in the quality of agricultural statistics inputs, farm income, output and prices. Department of Agriculture, Research Service 1989.
11. Hallam, T. AW-Pope, R.A: Positive economics and policy objectives. Kondon: Allen and Unixen 1986. 49-72.p.
12. L. G. Johnson: Forward Prices for Agriculture (Előre mutató mezőgazdasági árak) Michigan State University, I 983. 187-191.p.
13. Laczkó István: Agrárpolitikai irányváltások a fejlett piacgazdaságú országokban. Gazdálkodás. Budapest 1996. XL. évf. S.sz. 33-42p.
14. Lindert, Peter H: Economic Influences on the history of the Agricultural policy. Davis, Ca., University of California, Agricultural History Center, 1989. 73p. (Workint Paper Series, No.58.)
15. Luther Tween: Farm Policy Analysis. Boulder, co., Westview Press, 1991. 399.p. 16.Luther
16. Tween: Foundation of Farm Policy. (A farmpolitika alapjai) Washington, 1981. 22-53.p.
17. Nichols, Skazon: Human resources on household time allocation. In Human resources research, 1985-87. Ames, Iowa State University 1988. I 16-167p.
18. Nicol, Kenneth J.: Farm sector data: PI-resentation and improvement. American Journal of Agricultural Economics. 63.no.1981 353.p.

19. Readings an Agricultural Policy (Olvasmányok az agrárpolitika köréből) Amerikai Agrárgazdák Szövetsége, New-York,1949. 1-62.p. Washington, 1949. 1-33.p.
20. Sípos Aladár: A technikai haladás hatása a fejlett tőkés országok agrárviszonyaira. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
21. Stiglitz, J.E.: Information and economic analysis: Perspective. Economic Jurnal 95 (Supplement: Royal Economics Society Conference Papers) 1985. 21-41.p.
22. T.W. Shultz: Distortions of agricultural incentives. Plomington: Indiana University Press,1988. 41-62.p.
23. Vernon Ruttan: Developments in agricultural economics data. In a survey of agricultural economics literature. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1966. 305.p.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Kiss Ernő

Ezredvégi félelmeink (Problémafeltáró elemzés)

Bevezető

A hazai lakosság évek óta romló biztonságérzete, a környező népek-
hez viszonyítva is kiemelkedő pesszimizmusa, a médiumoknak is-
mételten tehát kínáló szorongásai, félelmei ma már szinte közhelynek
számítanak. E tömeges jelenségek azonban veszélyeket hordoznak ma-
gukban: egyfelől az emberek jelentős hányada a biztonságvesztés kelle-
metlen, szorongató érzetét mindinkább az 1989 utáni változások elke-
rülhetetlen velejárójaként értelmezi. A hétköznapiok leegyszerűsített
képleteiben sokak számára ezért - ellentétben a bírói megfogalmazással
- a szabadság mind kevésbé jelenti a „félelem nélküli életet”.

Másfelől, amennyiben az érintettek e negatív feszültségeiket nem ké-
pesek megfelelően feldolgozni, vagy tolerálni - elvezetni, teljesítmény-
többletté alakítani -, úgy az frusztrációhoz, tömeges és tartós lelki
problémákhoz, magatartási zavarokhoz vezethet.

Jelen tanulmány a nagytávú, komplex jövőkutatás vizsgálati területé-
nek azon résztemája, amely a társadalomban felgyülemlett félelmek le-
hetséges hatásait és becsülhető változásait tűzi ki célul tudományközi
megközelítésben elemezni. Ennek jegyében az elsőszámú rendezőelv,
amelyre támaszkodom, az ugyancsak interdiszciplináris tárgyalásmódon
alapuló alkalmazott magatartástudomány fontosabb megállapításai.

Emellett a szabadság versus biztonság, a modernizáció és biztonság-
vesztés, a biztonság igénylésének materialista és posztmaterialista síkjai
- mind olyan dichotómák, amelyek alapján végzett korábbi elemzések
(Andorka Rudolf 1994, Ferge Zsuzsa 1994, Csepeli György 1993, Ró-

bert Péter 1996), valamint a bűnözéstől való félelemmel kapcsolatos mélyreható hazai és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok (Korinek László 1983, 1988, 1996) eminens módon járultak hozzá a tárgyul választott jelenség együttes jobb megértéséhez.

Miben lehet azonban a fenti közelítésmódok mellett megragadni a lakosságra jellemző rossz szubjektív biztonságérzet és félelmek további, mélyen rejlő okait? Megfogalmazhatók-e ezen jelenségekkel kapcsolatban jövőbecslések, s ha igen, úgy milyen összefüggések keretében? A következőkben e problémakör feltárását mindenek előtt a félelmi jelenségek természetének, társadalmi hatásainak, egyéb jelenségekkel fennálló kapcsolatainak rövid elemzésével kívánom elvégezni.¹

1. Pesszimizmus és félelmek a véleményfelmérések tükrében

Kiindulásképpen tekintsük át néhány, e tárgyban végzett véleményfelmérés egyes eredményeit. Elsőnek álljon itt néhány olyan adat, amelyek a hazai lakosságot válaszadók átfogó beállítottságát tükrözi a pesszimizmus-optimizmus dimenzió mentén.

Eszerint 1990-ben a Galup International Poll felmérés során arra a kérdésre: „Ami Önt illeti, mit gondol, 1991 jobb vagy rosszabb év lesz, mint amilyen 1990 volt?” - a megkérdezett kelet-európai országok közül a magyar válaszadók adták a legpesszimiztább választ: 84%-uk a következő évre rosszabbat, elenyésző 3%-uk jobbat várt. Ugyanezen válaszok arányai a csehszlovákoknál 78% - 4%, a volt Szovjetunió egészére vonatkozóan 63% - 18%, a bolgárok esetében 49% - 27%, a lengyeleknél 17% - 33% voltak.¹

¹ Jelen tanulmány összeállítása során nem állt módomban önálló felmérések, nagyobb eszközigényű vizsgálatok adataira támaszkodni.

Ugyanezen típusú felmérés 1994-beni megismétlése alapján az 1995-re vonatkozó várakozások százalékos megoszlásai a fentiekkel egyező alternatívák szerint - néhány példaként kiragadott országban - az alábbi volt: hazánk 63% - 8%, Ukrajna 46% - 15%, Oroszország 43% - 20%, Csehország 28% - 27%.²

1995 tavaszán a Galup a világ 18 országában végzett több témára vonatkozó véleményfelmérést. Arra a kérdésre, hogy „Mennyire elégedett azzal, ahogy az Ön személyes életében a dolgok alakulnak?” az elégedetlen-elégedett válaszok százalékos arányai a példaként kiragadott néhány országban a következők szerint alakultak: Magyarország 51% - 21%, Mexikó 50% - 36%, Dominika 34% - 52%, Nagy-Britannia 24% - 66%, USA 11% - 83%, Izland 5% - 87%.³

Egy 1992-es ISSP-vizsgálat (Zentralarchiv 1993), valamint egy hazai OTKA kutatás („Vélemények, attitűdök az államról, politikáról, társadalmi különbségekről nemzetközi összehasonlításban”) során arra a kijelentésre: „Ahogy a dolgok alakulnak, az olyan emberek, mint Ön és a családja, jó eséllyel számíthatnak életszínvonaluk javítására” az egyetértők százalékos aránya az itt példaként kiemelt néhány országban a következő volt: a legoptimistább a Fülöp-szigetek volt 70%-kal, majd az USA 54,7%, Ausztria 52,4%,... Németország nyugati fele 34,3%, Csehszlovákia 32,8%, ... Bulgária 27,1%, ... Lengyelország 12%, végül Magyarország, a felmérést 18 ország közül a legpesszimistább beállítottottségű 11%-kal.⁴

Az adatok jól mutatják a magyar pesszimizmus súlyát - nem nyújtanak azonban támpontot a pesszimizmus természetére, előidéző okaira vonatkozóan.⁵ Vegyünk ezután szemügyre néhány olyan felmérésből származó adatot, amelyek a lakosság konkrét félelmeire vonatkoznak.

1980 nyarán az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000 fős minta megkérdezése útján igyekeztek feltárni, hogy a felsorolt 30 akkori társadalmi problémát miként rangsorolják az emberek becsült bekövetkezési valószínűségeik és ártalmuk súlya szerint; Az első hat társadalmi prob-

léma - a legnagyobb aggodalmat okozóval kezdve - a következő volt: alkoholizmus terjedése, környezet súlyosbodó szennyeződése, balesetek számának növekedése, ideg- és elmebetegségek terjedése, protekció elharapózása, erkölcs megromlása. Feltűnik, hogy a legnagyobb aggodalmat (félelmet) okozó problémák akkoriban nagyjából a devianciák és erkölcsi kategóriák köré tartoztak. Említést érdemel még, hogy az 1960-as és 1970-es évek erőteljes propagandával tudatosított „csúcshelyezése”, az atomháború kitörése - bár súlyosságát első helyre, valószínűségét azonban az utolsó ötödbe sorolták - akkoriban nem jelentett az emberek számára aktuális félelmet.⁶ Ugyanezen szerzők további három, hasonló célú és módszereken alapuló felmérései (1983, 1985, 1990) után egy másik munkacsoport 1993-ban végezte el ennek a felmérésorozatnak eddig utolsó felvételét.

Az 1993-as félelemtényezők összetétele döntően megváltozott. A válaszadók által meghatározott csökkenő fontossági („félelmetességi”) sorrendjük a következő volt: a szegények számának, a munkanélküliségnek, valamint a bűnözésnek a növekedése, ezt követték az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása, a vagyoni differenciálódás, a drogélvezet terjedése, a tisztességtelen tulajdon- és vagyonszerzés, majd a környezet további szennyeződése.

A vizsgálat során végzett cluster-elemzések során kiderült, hogy a teljes minta mintegy kétharmadát képező, minden kérdésre értékelhető választ adókból képzett szűkebb minta kb. 70%-a a társadalmi veszélyekről folytatott gondolkodásban döntő szerepet játszottak a megélhetés biztonságával kapcsolatos tényezők, ún. életszínvonal, szegénység, munkanélküliség. E szűkebb minta ugyancsak döntő többségének - 75%-ának - erkölcsi érzékét sértette a tulajdonváltás kísérő visszaélések, rendezetlenségek sora, valamint az anyagi differenciálódás erőteljes növekedése. Ugyanakkor e szűkebb minta mintegy egytizedét tették ki azon válaszadók, akik előnyös helyzetük következtében társadalmi gondokat nem érzéltek.⁷

Az elmúlt esztendőben számos további, hasonló tárgykörű megkérdezést végeztek. Így 1995 áprilisában 10 ugyancsak előre megadott társadalmi probléma (szegénység, közbiztonság, alkoholizmus, drog, öngyilkosság, prostitúció, dohányzás, szekták, népességsökkenés, homoszexualitás) közül az említések százalékos aránya alapján első három helyre a szegénység terjedése (93%), a közbiztonság romlása (86%), valamint az alkoholizmus növekedése (85%) kerültek, mint legfenyegetőbb gondok.⁸

Abban a Szonda Ipsos felmérésben, amely 14 társadalmi probléma rangsorolását kérte, a válaszadók első öt helyre (adott tényezőt első helyen említők aránya alapján) a következő fenyegetéseket sorolták: háború 21%, bűnözés 16%, elszegényedés 15%, munkanélküliség 11%, atombalesetek 10%.⁹

Amikor azonban három alkalommal (1992, 1994, 1996) arra kérdezték rá a Szonda Ipsos, hogy a megadott 21 kívánság tárgyául szolgáló lehetőség (pl. egészség, pénz, könnyebb megélhetés, nyaralás stb.) közül mire szavaznának „három kívánságként”; a ráeső választás súlya alapján a hét kívánság tárgya a következő volt:

	1992	1994 (százalék)	1996
egészség	48	48	48
pénz	50	53	44
nyugalom	17	14	21
béke	24	20	18
munkalehetőség	16	16	16
könnyebb megélhetés	16	6	11
gyerekek boldogulása	9	8	11 ¹⁰

E különböző kívánságokat úgy is felfoghatjuk, mint az azzal kapcsolatos félelmeink csökkentésének eszközeit. Így az egészség a betegséggel, a nyugalom a zaklatottsággal és biztonságvesztéssel kapcsolatos félelmeink elkerülésének eszköze. Ez a típusú kérdésfeltevés azonban csak akkor adna több információt a félelmekkel kapcsolatban, ha egy átfogó vizsgálat részét képeznék.

A fentiekben bemutatott vélemény felmérési adatok értelmezése során a kapott eredmények érvényességét korlátozó néhány szempontot célszerű figyelembe venni.¹¹

Ezek közül néhány, amely a fenti felmérésekkel kapcsolatos:

- ↳ a felmérések módszertani okokból zárt tényezőlistákkal dolgoztak, nem adva lehetőséget a válaszadóknak további félelmet okozó tényezők megjelölésére
- ↳ így a felmérések csak a tényezőlistákon szereplő tényezők rangsorolására adtak módot
- ↳ az egyes - különböző indíttatású, témájú és módszertani háttérű - felmérések eredményei nem, vagy csupán jelentős megszorításokkal vethetők össze, így irányzatok megfogalmazására alig használhatók
- ↳ a felmérések eredményei túl ezeken nem alkalmasak arra, hogy általuk mérni lehessen a válaszadói félelmek intenzitását, valamint arra sem, hogy általuk feltárhatóak lennének a félelmek kialakulásában szerepet játszó tényezők.

Az ilyen tárgyú felmérések ezért a lakossági félelmek feltárásának csupán egyik, bár kétségtelenül igen hasznos lehetőségét adják. A felmérések eredményeiből ugyanakkor kiérezhető, hogy a hazai átlagpolgár-válaszadó kellő hajlandóságot is mutat mindenkori pesszimizmusának, félelmeinek bevallására. E vonatkozásban felmerül, vajon ez a hajlandóság nem hozható-e összefüggésbe a habermasi expresszív - dramaturgiai - cselekvés-oldallal, egyféle önkifejezési szándék részben önkéntelen ki nyilvánításával?

2. Kísérlet a félelmek előidézőinek feltárására

Minden emberben, közösségben, társadalomban ősidők óta mindig is jelen voltak és a jövőben is lesznek a különböző félelmek¹² és szorongások.¹³ Ezek mértéke - intenzitásuk, tömeges voltuk - és konkrét tárgyuk, valamint megnyilvánulásaik jellege az, ami az idők folyamán a társadalmi törekvések és változások hatására állandóan módosul.

A hétköznapi és sorsfordulók döntően jó vagy alapvetően rossz irányba fordulásával kapcsolatos várakozások - az optimizmus vagy pesszimizmus¹⁴ - ugyancsak minden ember és kisebb-nagyobb közösség jellemzője, amelyek irányulása és intenzitása szintúgy változó a külső történések és a belső, pszichés állapotok függvényében.

Feltételezhető, hogy a tárgyunkat képező jelenség-csoport a félelmek, szorongások, pesszimista elvárások - a körülöttünk zajló történelmi-társadalmi eseményeknek és változásoknak nem csupán mechanikus tükröképe, hanem túl ezen, számos egyéb tényező befolyása alatt áll. Más oldalról az is belátható, hogy ez a szubjektív jelenség együttes olykor igen szoros kölcsönhatásba is kerülhet az objektív történelmi-társadalmi fordulatokkal, eseményekkel.

Mindenek előtt érdemes szemügyre venni, hogy mi áll közvetlenül a félelmek és kialakulásuk mögött?

1. Kiindulásként fogadjuk el, hogy a félelmek, szorongások, pesszimizmus mögött a biztonság¹⁵ fenyegetettsége vagy elvesztése áll.

A biztonságvesztés szindrómája a modernizálódó társadalmakra jellemző tünet, a szociológiai irodalom Habermas és Horkheimer óta számos leírását adja. A hazai szerzők közül az egyik legtalálhatóbb megfogalmazást Csepeli György adja: „Modernizáció alatt a közvetlen kapcsolatokra épülő társadalomszerződés felbomlását értjük... Az egyének közé közvetítések lépnek... betolakszik a pénz... elkülönülnek egymástól a hit és a tudás rendszerei... a politikában... a legitimációs technikák rafinált alkalmazása...” Majd később: „A rendszerszintű működések pozícióiban... senki sem képes többé belátni az egészet... kicsúszik kezéből az Ariadné-fonal, amelynek segítségével eligazodhatna a társadalmat behálózó gazdasági, politikai és kulturális cselekvési rendszerek labirintusaiban. A sokféle felszaporodó bizonytalansággal szemben egyetlen - szorongató - bizonyosság áll csupán... a halál fojtogató tudata”.¹⁶

Az elmúlt szűk évtized hazai történéseinek egy jelentős hányada: a demokratikus és piac-konform intézmények kiépülése, működés módjuk megtorpanásokkal teli, mégis fokozatos kialakulása maga is egy hallatlan koncentrált, részben a körülmények diktálta kényszer-modernizációs folyamat. E folyamat - a fent idézettekkel analóg módon - ugyancsak felbomlott számtalan közvetlen emberi, intézményi, egzisztenciális, gazdasági kapcsolatot. Következésképpen sokan nem képesek átlátni az új intézményi struktúrákat, szolgáltatásaik módját, azok kockázatait és hasznait, egy jelentős többség kezében még nincs ott az Ariadé-fonal. Ezen felül az új rendszer - a pluralista demokrácia, a piac, a visszavonuló, önmagát feladó „jóléti állam” - eleve jóval több kockázattal és fenyegetéssel terhes környezetet jelent az átlagember számára (is), mint az összeomlott paternalista államszocializmus. Ez az objektív kockázattöbblet emellett igen rövid idő alatt zúdult az emberekre. Sem az észlelésre és feldolgozásra rendelkezésre álló rövid idő, sem az egyéb körülmények - visszaeső életszínvonal, nem kielégítő tájékozási lehetőségek, deviancia terjedése stb. - döntő hányada nem kedveznek egy megfelelő orientáció kialakításának, az egyébként is kényszerű tanulási folyamatoknak. A posztkommunista társadalmaknak ma egy, az alapokat is átható, az élet szinte valamennyi területét befolyásoló vagy érintő kultúraváltást kell végrehajtaniuk. Ez majdnem olyan drasztikus, mint a hajdanán nyugatra disszidált ember esetében, ám számos vonatkozásban sokkal több nehézséggel jár (a régi lebontása árán egy majdnem „működő környezetet” itt helyben magunknak kell megteremtteni, a kezdeti nehézségeken itt nem segítenek át, sőt sokszor önmagunknak és egymásnak még jobban megnehezítjük a tennivalókat...).

Emellett az anyagi körülmények, amelyek pedig az játékszabályok szerint az „egy igaz kapaszkodót” jelentik mind egyén, mind család, mind az intézmények és nagyszervezetek számára, folyamatosan romló tendenciát mutatnak. Ez a lakosság viszonylatában ugyancsak jól látható abból a közelmúltban végzett felmérésből, amely kimutatta, hogy az ország népességének alsó, illetve felső decilise közötti jövedelmi szintkülönbség a 80-as évekbeli mintegy ötszörösről mára

tizenegy-tizenkétszeresére nőtt (Andorka Rudolf 1995). A közöttük található jövedelmi rétegekhez tartozó nagy különbség ugyanakkor nem a felsőhöz való felzárkózást, hanem az alsóhoz történő lecsúszás ellen kénytelen küzdeni. Az egzisztenciális problémák súlyát jól jellemzi az ismert két adat: 1989-től 1996-ig 1,4 millió munkahely szűnt meg az országban és a korábbi „gyárkapun belüli munkanélküliséget” olyan nyílt munkanélküliség váltotta fel, amely az utóbbi években csekély ingadozást mutató félmillió munkanélküli sereget produkál. Utóbbin belül elviselhetetlenül magas arányban szerepelnek a pályakezdő fiatalok.

A fentiekben vázlatosan bemutatott tényezők majd mindegyike az utóbbi években a lakosság nagyobb hányada számára tényleges, közvetlen, vagy közvetett veszteségeket okozott. Ezt támasztja alá annak a vizsgálatnak (SOCO-kutatás, IWM, Wien, 1995. Öt poszt-kommunista országban) egyik részeredménye, amely a 60 éven aluli háztartásfők körében mutatja ki a szubjektív „vesztesek” és „nyertesek” arányát. Eszerint - társadalmi-gazdasági helyzetüket „vesztes-nyertesnek” ítélik százalékos megoszlása - a következő volt: Csehország 31%-34%, Németország keleti fele 34%-40%, Szlovákia 49%-23%, végül Magyarország, a mezőnyben önmagát legvesztesebbnek ítéző válaszai alapján 65%-15%.¹⁷

Mindez önmagában elegendő egy ország népességének a biztonságvesztéshez. Ezekhez az alapvető, a megélhetéssel kapcsolatos fenyegetésekhez azonban további objektív és szubjektív társadalmi kockázatok járulnak.

2. Hazánkban a megelőző rendszer sajátos stabilizáló tényezőinek az ugyancsak bekövetkezett összeomlása a társadalom különböző további belső problémáit, kockázatait hozta felszínre. Pl. a szabadság korlátozása árán hajdan kiépített totalitásra törő kontroll megszűnése - amely kontroll korábban számos destabilizáló tényező megelőzését, kezelését is lehetővé tette - mára táptalajt nyújt többek között a ha-

zánkon keresztül, de hazai „piacokra” is folytatott drog-, fegyver-, embercsempészetnek, a szervezett bűnözés (nem a fekete gazdaság) kiépülésének és megerősödésének, valamint számos további „enyhébb” deviancia terjedésének. Az egyetemes emberi értékek negligálása és elfojtása árán hajdan kialakított „játékszabályok” az akkori ideológia széleskörű elfogadtatásáért cserébe érdemtelen juttatásokat és engedményeket nyújtott (Hankiss Elemér 1992, 1986). Ez a helyzet egy egészen sajátos, szinte valószínűtlen közeget, erkölcsi és magatartási atmoszférát teremtett, amelyben szabad volt, sőt kellett hazudni, lopni, kiskapukat találni, ahol a kollektívum hétköznapijait, irányító magától érthetőségeket és relevanciákat magában foglaló életvilág (A.Schütz 1966, 1979, 1985) éppen az egyetemes értékeket és a moralitást relativizálta a túlélési lehetőségek és a továbbjutás érdekében. Ennek az időszaknak az akkor még egyáltalán nem nyilvánvaló katasztrofális volta abban rejlett, hogy a valójában rövidtávú túlélés, biztonságnyerés ára a hosszabb távú túlélés kohézióját adó egyetemes értékek és moralitás erodálása, illetőleg materiális értékekre történő „sikeres” leszűkítése volt. Ez az akkori alaphelyzet az azokban az évtizedekben szocializálódott generációkon keresztül, ha nem is változatlanul, de gyökereiben átöröklődött a jelenbe és a kulturális, magatartási minták továbbélésén keresztül ugyancsak átörökíthető a közeljövőbe is. Mindezekkel szoros összefüggésben erősödhetek fel szinte robbanásszerűen különböző fenyegető tényezők, amelyek közül különösképpen irritálja a lakosságot a bűnözés, a közbiztonság romlása, az érdemtelen meggazdagodás szűk körű gyakorlata.

3. E fentiek mellett számos további fenyegető tényező sorolható, mint az utóbbi néhány esztendő újszerű „terméke”. Ilyenek pl. a hazai energiarendszerek ismert sebezhetősége, a terrorista merényletek, a civilizációs és természeti katasztrófák lehetőségei, az expanzív vallási eredetű vagy etnikai, vagy nacionalista fundamentalizmusból, esetleges menekültáradatból stb. nem kis valószínűséggel kialakuló konfliktusok lehetőségei. Ezek a fenyegetések a 90-es évek előtt a

hazai lakosság számára jórészt ismeretlenek voltak, vagy pedig tú-
lontúl is távolinak - egy másik földrész vagy egy idegen társadalmi
szisztéma tőlünk idegen problémáinak - tűntek. Ma azonban - ha az
utóbb említett fenyegetések nem is állnak az átlagpolgár érdeklődé-
sének homlokterében - azért a média és a politikai szféra felől érkező
jelzések révén itt-ott, ha rövid időre is, de felbukkannak a társadalmi
kommunikáció napirendjén, elérve így a köztudatot.

A fenti pontokban felsorolt morális válság, valamint az objektív fe-
nyegetések szaporodása úgy tűnhet, a hazai lakosság biztonságveszté-
tésének immár kellő magyarázatát adják. Felmerül azonban, vajon
valóban „csak” az anyagi - megélhetési - körülmények romlása, az
egzisztenciális fenyegetettség, az értékrendbeli- és erkölcsi válság,
valamint az új fenyegetések megjelenése állnak-e a szubjektív bizton-
ságérzet erőteljes megingása mögött? Vajon a külső körülmények
ilyetén változásai mellett milyen lehet a mindezeket észlelő, elviselni
kénytelen állampolgár belső világa, lelkiállapota, amellyel mindeze-
ket fogadja el és lereagálja?

4. Egy, a katasztrófákra felkészítő svéd kézikönyv bevezetőjében ol-
vasható a következő mondat: „Svédország sokáig kivételes ország
volt... Újkori történelmében nem volt része nemzeti megrázkódtatás-
ban: 180 évet élt meg háború nélkül”...¹⁸ Azaz 1816-tól folyamato-
san élt békeéveket és kapcsolódott be a nyugati típusú szerves fejlő-
désbe.

Ezzel szemben Magyarország, ha csak utolsó évszázadát tekintjük,
az alábbi súlyos következményekkel járó eseményeket és fordulato-
kat kellett megélnie:

- 1914-18 világháborús részvétel és veszteségek
- 1918 veszített háború
- 1919 a Magyar Tanácsköztársaság leverése
- 1920 a trianoni békediktátum, népesség és terület elcsatolás

- 1938 és 1941 müncheni és bécsi döntések
- 1941-45 világháborús részvétel és súlyos veszteségek
- 1945 veszített háború, párizsi béke (trianon visszaállítása) 1948-53 totális rendszerváltás, a szovjet katonai-politikai-gazdasági érdekszférába olvadás
- 1956 szabadságharc, annak leverése, megtorlás
- 1989-től napjainkig újabb átfogó rendszerváltás, amely azonban az eufórikus elvárásokra - a katasztrofális gazdasági helyzet és az átfogó morális válság következtében - keményen rácăfolva számos emberi veszteséggel, társadalmi szintű sokkhatással párosul. Ellenére annak, hogy a rendszerváltás más és másként érintette a különböző anyagi és hatalmi helyzetben lévő társadalmi rétegeket, ezt a korszakot nem túlzás egy veszített háború következményeivel hozni párhuzamba, ahol az „újjaépítés” az 1945-48-as időszakhoz képest szubjektíve nehezebb és szerencsésebb körülmények között folyik.

A fent felsorolt tíz, nem történelmi pontossággal felsorolt jórészt traumatikus hatásokkal járó történelmi fordulat és időszak egymásra torló és rakódó hatásai, javarészt nemzeti kudarcélményei nemcsak a magyar tudatba, de a nemzeti tudattalanba is beépültek (Csepeli György 1989, 1990). Emellett a megelőző hosszú évszázadok korai megrázkódtatásai sem múltak el nyom nélkül - mindezeket számba véve nevezi a magyar kultúrát Magyar Beck István a „frusztráció kulturájának”.¹⁹

A felsorolt történelmi traumák nyilvánvaló módon éreztették hatásait „alulnézetben” is. Ezt érzékelteti - még ha részletesen is - az a mélyinterjúkkal végzett felmérés, amelyet 1994-95-ben végeztek 66 fővárosi család körében. A teljes sokaságból 51 család esetében találtak traumatizáló és azok hatásait magukon hordozó eseményeket. Ezek rövid felsorolása: háborús életveszteség 17, békeévi gyermek haláleset 24, öngyilkosság 6, etnikai üldöztetés 16, túlélő hadifogság 14, háború alatti megerőszkolás 3, 1945-54 közötti politikai üldöz-

tetés 19, börtönbüntetés ugyanezen időszakban 4, 56-os megtorlás áldozata 5, 58-as tsz-szervezés során elszenvedett atrocitás áldozata 5, tartós beteg, rokkant, vele született fogyatékoság 18, elmebetegség és súlyos pszichés zavar 8, alkoholizmus 12, válás 29, 89 utáni tartós munkanélküliség 12.²⁰

5. A manapság mind többször szóba kerülő mentálhigiénés helyzetfelmérések alapján vajon milyen a „magyar lelkiállapot”?

Egy 1983-as és 1994-95-ös hazai reprezentatív felméréssorozat adatai alapján bebizonyosodott, hogy a lakosság soraiban a depressziós és neurotikus tünetek gyakorisága és súlyossága a vizsgálatokkal átfogott tizenként esztendő viszonylatában jelentősen emelkedett. Míg 1983-ban a 16 évnél idősebb népességet reprezentáló megkérdezettek 24,3%-a, 1988-ban már 34%-a, 1995-ben pedig 30,5%-a volt depressziósnak tekinthető. Aggasztó, hogy míg 1988-ban az esetek 7,5%-a volt közepesnek, 2,9%-a pedig súlyosnak minősíthető, addig ugyanezen kategóriák aránya 1995-ben 13,5%, illetve 7,1% voltak.²¹

A depressziós tünetek²² arányának növekedése 1988-ig az akkori társadalmi viszonyok kilátástalanságát is tükrözték. Súlyos esetek arányának növekedése minden bizonnyal összefüggésbe hozható a 89 utáni rendszerváltással kapcsolatos egyfelől „felfokozott”, másfelől „naiv várakozásokkal”, valamint azzal, hogy az „... emberekben olyan illúziók éltek, amelyek szinte szükségszerűen vezettek a csalódáshoz”.²³

A „magyar lelkiállapotot” jellemző tünet együttes másik eleme a neurózis, amelynek elsődleges megnyilvánulása a szorongás - v.ö.¹³ -, valamint többek között a nagyfokú fáradékonyság, munkaképességcsökkenés. A két szóban forgó tünet: a depresszió és a neurózis között erős az átfedés, emellett egymás kísérőjelenségei is lehetnek.²¹

6. A kockázat és/vagy fenyegetés emberre, társadalomra kifejtett hatásának mértéke - a veszély objektív nagyságrendje mellett - attól is

függ, hogy az észlelő milyen és mekkora, biztonságát fenyegető veszélyt lát abban. Számos kísérlet és vizsgálat bizonyítja, hogy ugyanazon objektív veszélyek súlyát, bekövetkezési valószínűségét különböző egyének, csoportok, szubkultúrák szubjektív jellemzőik meghatározása sajátos „optikájuk” folytán más és másként ítélik meg.²⁴

Másfelől jelentősen differenciálja a fenyegetésről az emberekben kialakuló képet korábban elsajátított - és rögzült - tudásuk, valamint az a mód, ahogy valamely aktuális fenyegetésről új vagy további információt nyernek, azaz tájékozódni képesek. Ennek megfelelően a lakosság fenyegetésekről, biztonságról alkotott hétköznapi tudásanyaga igen eltérő tartalmú, adekvátságú információkat, ítéleteket, véleményeket reprezentál.²⁵

A vázolt szubjektív befolyásoló tényezőket véve figyelembe alakította ki a kockázat definiálása során Nagy Gyula a „nem minősített”, illetőleg a „minősített” kárthatás és fenyegetés fogalmait. Eszerint az enyhébb, vagyis a „nem minősített” fenyegetés az, amely ugyan veszélyezteteti az emberi életet és/vagy nem félelmetes/nem „szörnyű” és/vagy annak kisszámú személy van kitéve. Ilyen pl. egy átlagos, könnyebb autóbaleset, néhány személyre kiterjedő fagyalt-mérgezés stb.

Ezzel szemben „minősített” a fenyegetés abban az esetben, ha az élet-egészség-anyagi környezet és javak veszélyeztetésével egyidejűleg a fenyegetés vagy veszélyhatás: ismeretlen és/vagy félelmetes „szörnyű” és/vagy sokakat veszélyeztet. Ilyenek voltak a bhopali, csernobili katasztrófák, ilyen lehetne pl. Európában egy váratlan és tömeges ebola-járvány stb.²⁶

Mind a társadalmi traumák emberi utóhatásai, mind az azokkal is összefüggésben álló, de számos más előidéző tényező következtében is kialakult "magyar lelkiállapot" egyre gyakrabban jelentkező tünete a szubjektív tényezők felé terelik az elemző figyelmét. Felmerül a

kérdés: vajon a sorscsapásokat megélt, szorongó ember képes-e ugyanúgy fogadni az újabb kihívást vagy fenyegetést, mint más tájkon élő szerencsésebb, kiegyensúlyozottabb társa? Vajon a sorscsapást megélt, szorongó vagy depressziós ember nem vél-e felfedezni több és nagyobb veszélyt ugyanabban a környezetben, mint szerencsésebb társa? Vajon veszélytudatát nem terheli-e több valós és vélt fenyegetés, ebből kifolyólag nem erősebb-e átlagos veszélyérzete, mint szerencsésebb társának?

7. Gondolatmenetünk e pontján célszerű bevezetni a pszichikai sérülékenység, sebezhetőség („Vulnerabilitás”), valamint az azzal szorosan összefüggő védettség („Protektivitás”) fogalmait. A sérülékenység lélektani fogalom, amely az ember mindazon átmeneti vagy tartósabb állapotait jelenti, amikor belső - pszichés és/vagy mentális - diszpozíciója folytán érzékenyebb a külső hatásokra, azaz kitettsége fokozott.

A fenyegetések vagy kockázatok vonatkozásában a sérülékenység magasabb foka azt jelenti, hogy az ember tényleges védettségét alulértékelheti és/vagy a vele szemben jelentkező fenyegetést - annak objektív mértékétől eltérően - túlbecsülheti. Az említett belső okok egyaránt lehetnek a fenyegetésre és a szituációra vonatkozó tájékoztatatlansága, inadekvát tudása, másfelől korábbi, de hasonló helyzetekkel kapcsolatos kudarcélményei, valamint feldolgozatlan, egymást erősítő tárgyaltalan szorongásai vagy konkrét félelmei. A sebezhetőséget fokozza az ismételt, esetleg gyakori kontrollvesztett állapot, amely során az ember úgy érzi, hogy nem képes a környezetében felmerülő különféle változásokra a sikeres alkalmazkodás érdekében kielégítő módon reagálni. A sérülékeny ember irreálisan ítéli meg a környezetében bekövetkező változások fenyegető voltát és hajlamos azokra inadekvát, sőt irracionális válaszokat adni. Ebből következően könnyen belátható, hogy a sebezhetőség negatív töltetű jelenség.

Melyek lehetnek azok a legfontosabb tényezők, amelyek emberek, csoportok vagy egész társadalmi rétegek sebezhetőségét előidézhetik vagy fokozhatják? Az eddig sorra vett jelenségeket is figyelembe véve, ám a teljesség igénye nélkül:

- ↳ korábban átélt ártalmas vagy tragikus életesemények, traumák közvetlen, vagy kulturálisan átadott nyomai és emlékei
- ↳ többször, esetleg sorozatosan átélt egyéb korábbi élethelyzetek, amelyekhez az egyén, vagy csoport nem volt képes megfelelően alkalmazkodni (kontrollvesztés), az ilyen negatív élményeket magukban hordó emberek kerülnek az ún. pszichológiai inkompetencia állapotába²⁸
- ↳ depresszív - pesszimista - lelkiállapot, függetlenül attól, hogy azt korábban milyen tényezők hozták létre
- ↳ az előzővel esetleg összefüggő szorongásos lelkiállapot, bármi legyen is annak korábbi kiváltó oka
- ↳ a félelem állapota, bármely konkrét ok hozta is létre korábban, valamint a jelen veszélyeinek félelem következtében eltúlzott észleletei
- ↳ a fenyegetésre, társadalmi kockázatra vonatkozó tájékoztatlanság (tudáshiány).

A pszichikai sebezhetőség magasabb fokán lévő ember vagy társadalmi csoport, amennyiben alkalmazkodó reagálást, magatartást igénylő változásokkal, fenyegető körülményekkel kényszerül megbirkózni: kezdetől előnytelen pozícióban van. Ezt tapasztalva vagy érezve kialakul vagy tovább erősödik benne a szorongás vagy félelem, ami a folyamatra visszahatva sikeres alkalmazkodása esélyeit tovább rontja, hiszen: „Az ösztöntől a szellemiség, a reflexától a cselekvésig - írja G. Delpierre - a félelem hatása alatt minden hanyatlik”.²⁷

A sebezhetőség, mint belső, szubjektív állapot foka tehát alapvetően módosítja - egyéb körülmények mellett - az ember változásokkal, fenyegetésekkel szembeni alkalmazkodása lehetőségeit, a megbirkózás pozícióit.

3. A pszichés védettség

Melyek ugyanakkor azok az általános érvényű tényezők, amelyek fokozni képesek az ember pszichés védettségét, csökkentve ezzel sebezhetőségét. A szakirodalom számba veszi a következő tényezőket:

- A. azok a célravezető attitűdök és mentalitások, amelyek elősegítik a személyiség, közösségek vagy társadalmi csoportok alkalmazkodó magatartásának javuló határfokát (Weissman, Beck 1979) - ilyenek pl. reális elvárások a társadalmi környezettel szemben, arányos felelősségvállalásra, toleranciára és empátiára való hajlam és törekvés stb.
- B. az alkalmazkodás szempontjából ugyancsak célszerű magatartási-konfliktus megoldó, ún. megbirkózási viselkedési („coping”) stratégiák és azok kulturálisan örökíthető mintái (Folkman, Lazarus 1980, 1985, 1989) - ilyenek pl. a következetesen végrehajtott életcélok, a problémamegoldó beállítottság, a nehézségekből más - „okosabb” - emberként történő kikerülés hajlama stb.
- C. folyamatosan és fokozatosan kiépülő, egyre szélesebb körben kialakuló identitástudat, amely nyílt nemzetfelfogásra, a reális történelmi és társadalmi mozgásterek kereteiben kifejtett üzleti, kulturális stb. együttműködésre támaszkodó együvé tartozásban fogalmazódik meg
- D. az emberek alapvető pszichés támogatottságának kielégítő színvonalra és stabilitásra, amely elsősorban az alábbiak meglétét előfeltételezi:
- jól működő, hatékony emberi (családi, baráti, szakmai, üzleti stb.) kapcsolati hálók rendszere (Caldwell 1989)
  - a közös tartalékképzés elvének továbbfejlesztésén alapuló, piaci-nempiaci típusú biztonságnyújtó intézmények (nyugdíjtól az egészségen át az ingatlan biztosításig) társadalmi igényeket kielégítő működése

- az alapítványi, egyházi, karitatív ugyancsak professzionális szervezetek bővülő tevékenysége
- az önsegítés ("self-help") alapelvein (Kropotkin 1888, Caplan, Killilea 1976, Katz, Bender 1976) nyugvó civil szerződések, amelyek az egyén önálló személyiségét gazdagító akciókon, cselekvéssorokon keresztül döntően a hátrányos helyzet megszüntetését, a demokrácia és az alternatívás érvényesítését célozzák - főként a meglévő „hivatalos” intézmények munkájának hézgapótlása útján
- olyan közösségi és társadalmi „játékszabályok”, elvárások, magatartási normák, amelyek az általában vett társadalmi megbízhatóság és fenntartási - ezen átfogó kategórián belül külön hangsúlyt érdemelnek az intézményesült jogbiztonság, valamint az előzővel és az emberi jogokkal különösen összhangban álló (állam)polgári jogosultságok bővülő köre.

A felsorolt, védettséget nyújtó és fokozó tényezők azáltal is kifejtik hatásukat, hogy meglétük, elérhetőségük - azonnali igénybevételük nélkül is - megnyugtatóan hat az emberre, fokozza szubjektív biztonságérzetét. A javuló, erősödő szubjektív biztonságérzet pedig igen hatékonyan képes csökkenteni a pszichés sebezhetőséget.

Alighanem kimondható - és ez tekinthető jelen összeállítás egyik leg- hangsúlyosabb megállapításának, - hogy adott közösség az őt érő ugyanolyan erejű objektív fenyegetéshez a. alacsonyabb fokú pszichés sebezhetősége, illetve b. magasabb fokú egyéni-társadalmi pszichés védettsége következtében: alkalmazkodni is eleve magasabb színvonalon képes és megfordítva.

A fenti gondolatmenet szerint adott népesség - társadalmi csoport vagy réteg - átlagosnál súlyosabb félelmei, szorongásai, pesszimista megítélései, magasabb fokú sebezhetőségének indikátorai. Egyben prediktorai is lehetnek annak, hogy ugyanezen népesség állapota nem változik, számára a jövő gyors és jelentős változásai, kihívásai több fe-

nyezetést, míg a megszokott veszélyek az átlagosnál félelmetesebb fenyegetést fognak tartalmazni. Emellett az is várható, hogy alkalmazkodási folyamataiba több zavar, hiba kerül, emiatt veszteségei is nagyobbak lehetnek, mint a sebezhetőség alacsonyabb fokán álló népesség esetében.

Mindezek alapján úgy vélem, a ma hazánkban tapasztalható hangsúlyosan rossz szubjektív biztonságérzet, a szorongások, félelmek átlagosnál magasabb fokának, valamint az ezzel együtt járó - és különösen az utóbbi fél évtizedben szétilálódott, leépült - védettség alacsony színvonalának, hiányának tudható be. A félelmek jelenség együttesét előhívó körülmények közül jelentőségüket tekintve a külső provokáló tényezők - az objektív társadalmi kockázatok, fenyegetések - csak ezek után következnek.

Végül ismételtén szeretném kihangsúlyozni, hogy nem a félelmek pusztá léte az, ami egy társadalomban veszélyeket hordoz magában, hanem az a még kellően fel nem tárt és nem vizsgált tény, hogy a lakosság félelmi szintje a kiegyensúlyozottabb korszakokéhoz képest kiugróan magas, amely hatalmas feszültség-potenciált, azonban a jelek szerint sem egyénileg, sem társadalmi szinten nem képes károsodás nélkül eloszlatni, levezetni. Ez a helyzet így minden valószínűség szerint ismét a társadalom döntő többségének sebezhetőségét fogja növelni.

4. Az átlagon felüli félelmek kialakulásának egy lehetséges modellje

A megelőző 1-7. pontokban, valamint a pszichés védettség címszó alatt leírtakat szándékosan nem rendeztem szigorú logikai összefüggéseket sugalló rendszerbe. A vázoltak alapján azonban megfogalmazok egy hipotetikus gondolatsort, amely a hazai lakosságot jellemző félelmek és sebezhetőség magas fokának kialakulását kísérli meg röviden leírni. A gondolatsor tárgya - ezredévi átlagon felüli félelmeink létrejöttének a modellje magas szintű elvonatkoztatás eredményeként kerül itt leírásra. Mindenek előtt azért, miután csak erre a jelenségre együttesre

vonatkozik, holott nyilvánvaló, hogy egy társadalom, az abban egymás mellett élők életében nemcsak kudarcok, félelmek, de számos győzelem, öröm, siker vagy éppen mindkét tekintetben közömbös történések egyaránt előfordulnak. Ám itt a pszichiátriából kölcsönvett kifejezéssel élve: az „önrontó körök” önveszélyes logikájának egy lehetséges módon történő felvázolása a feladat.

A mai népesség kiemelkedő mértékű pesszimizmusa, szorongásai és félelmei elsősorban abban gyökereznek, hogy a megelőző csonka évszázad során az egymást követő generációk a sorozatos történelmi traumákból fakadó kihívásokhoz az átmeneti időszakok következtében mind kevésbé voltak képesek adekvát magatartáskultúra kialakítása útján eredményesen alkalmazkodni. A túlélés kényszere azonban hatott, ezért a kimerítő túlélési stratégiák mindinkább eltávolodtak mind az egyetemes, mind a korszakra jellemző értékrendbeli és erkölcsi elvárásoktól. Ez a kettős eltávolodás azonban éppen azt a feltétlenül szükséges kontextust bontotta le, amely keretein belül a hosszú távú társadalmi adaptációt szolgáló új magatartásformákat biztonsággal és így racionálisan lehet kialakítani. Az újabb és újabb nagy történelmi alkalmazkodási folyamatok így egyre több kudarccal jártak, a mindennapi és a magas kultúra - vö. (5) - egyaránt mindinkább feltöltődött a fentebb tárgyalt kontrollvesztés és a pszichológiai inkompetencia tudatával és érzetével, amely növelte a pszichés sebezhetőséget. Emellett - egy rövid, múltbeli időszaktól eltekintve - a társadalmi támogató intézmények általában változó és gyenge hatásfokkal működtek, hatásterületük inkább szűknek és hézagosnak volt mondható. Mindez tovább fokozta a társadalom nagy többségének átlagon felüli sebezhetőségét. Ez vezetett a félelmek, szorongások, a sötétlátás tömeges túlburjánzásához. Az igazi veszélyt a társadalom egészére, a nagyfokú kockázatot pedig az irányítást kézbentartó elit számára ugyanakkor az jelenti, ha ezt a felgyülemlett szorongási és félelmi potenciált nincs mód össztársadalmi szinten feldolgozhatóvá tenni, azaz megfelelő módon kanalizálni és egyébként szükséges teljesítmény-többletté alakítani. Így ez frusztráló, újabb kudarcokhoz vezet és így társadalmi szinten kialakul az ördögi körökhöz ha-

sonló „önrontó kör”, amelyből csapda jellege miatt igen nehéz kilépni. A mai magyar társadalom ilyen jelentős belső visszahúzó erővel terheltlen kénytelen a rendszerváltás feladataival szembenézni. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az önrontó kör egyik legveszélyesebb összetevője az, aminek során az irányító - elsősorban politikai - elit nem képes kivonni magát a kudarcos jövő látomásának hatása alól. Ez ugyanis „önmegvalósító prognózisként” képes visszahatni a társadalom egészére.

A fenti hipotetikus gondolatsor megfogalmazása során a hazai műhelyben kimunkált magatartástudományi paradigma (28) fontosabb összefüggéseire támaszkodtam.

5. Előrejelzési kísérlet

A következőkben igen röviden és ezért tömören bemutatok néhány jövőbe mutató scenárió-változatot, amelyekkel arra kívánom ráirányítani a figyelmet, hogy milyen változásokon mehet keresztül a hazai népeséget ma jellemző átlagon felüli félelem-jelenségkör és társadalmi szerepe. E módosulások jellege és mértéke elsősorban attól függ, hogy a félelem jelenségkörének kontextusát képező, legtágabb értelemben vett nemzetközi feltételek, valamint hazai események és társadalmi állapotok milyen lehetséges, jellemző összetartozó konstellációi alakulhatnak ki. Az egyes változatokat elnagyolt formában, intuitív úton fogalmazom meg, egy kb. 6-8 éves időszakra.

1. „Tragikus mélyrepülés” - az euroatlanti integráció újabb és újabb halasztást szenved, a lakosságot e tekintetben is mind súlyosabb reménytelenség keríti hatalmába. Az ország gazdaságilag és morálisan tovább süllyed, a politikai vezetés képtelen érdemben beavatkozva kellően kompenzálni - a leromló gazdaság a széles tömegek napi megélhetését alig képes biztosítani. Az eluralkodó bűnözés, az egzisztenciális és megélhetési fenyegetettség a lakosság döntő többségében tovább növeli annak pszichikai sebezhetőségét, szorongásait, félelmeit. Az emberek közvetlen környezetük adottságainak megfe-

lelően különféle „pánikesemények” részesei lesznek - élet-halálra menő konkurencia harc alakulhat ki egy-egy kedvezőbb beszerzési, közmű szolgáltatási, munkavállalási lehetőség eléréseért, vagy fenyegető tényezők elkerüléséért. A társadalom egyik fele agresszívan és deviáns módon, másik fele - részben az előző reakciójaként is - végtelenségig fokozza a befelé fordulást, a naturál- és fekete gazdaságba, az apolitikus magatartásba menekülést. A lakosság egésze azonban közös ellenségképet formál, amely tárgya a relatíve „jól élő” gazdasági és politikai elit. Az euroatlanti integráció - elsősorban az EU-csatlakozás - a nagyhatalmi játszma eredményeképpen küszöbön áll vagy az időszak végére be is következik. Ennek hazai feltétele - számos egyéb gazdasági, jogharmonizációs előfeltétel mellett - a belépést támogató népszavazás. Ez sikeres propaganda esetén megtörténik. A mindenkori kormány erejét leköti az „új pályára állítással” kapcsolatos szerteágazó adminisztratív és kormányzati tevékenység, az elit minden erejét új európai pozíciói kiépítésére fordítja. Ez az alaphelyzet a népesség döntő többségének számára több lehetséges alternatíva felé mozdulhat tovább.

2. „Banánköztársaság” - ez a variáns akkor válhat dominánssá, ha az EU-val kapcsolatos tájékoztatás és PR-munka nem lép túl a népszavazást előkészítő propaganda szintjén, így a nem kellően tájékozott lakosság az integráció felől érkező kihívásokat ismételten inkább fenyegetésként éli meg. A jogharmonizáció emellett gépies, az EU-elvárásokat úgy ülteti a hazai jogba, hogy nem adoptálja azokat a magyar társadalmi mélystruktúrák sajátosságaihoz. Az amúgy is megélhetési gondokkal küzdő népesség nem kap elég információt a szükséges adaptációhoz, valamint számos új idegen jogi, piaci, pénzügyi, minőségi, gyakorlati kényszerű formában megjelenő elvárással találkozik. Ez növeli félelmét, szorongásait és frusztrálódik - ezekből adódó feszültségeit korábban szocializált és kulturálisan megörökölt „fél deviáns” magatartási stratégiák útján igyekszik levezetni (befelé fordulás, fekete gazdaság, informális maximális kihasználása stb.) Az elit elsősorban nemzetközi gazdasági kapcsola-

tainak fenntartásába fekteti energiáit; tovább fokozódik a már előzőleg is jelentős vagyoni-jövedelmi differenciálódás, állandósul az ország belső „több részre szakadása”.

3. „Tartós periféria - az ország gazdasága „lebeg” a további leszakadás és a stabilizálódás között. Az EU-val kapcsolatos tájékoztatás azonban a népszavazást előkészítő propagandán túllépve sokoldalú üzleti, fogyasztói, állampolgári információt közöl. A jogharmonizáció hatékony adoptációval elfogadhatóbbá teszi a jogszabályokban (is) megjelenő elvárásokat. Részben ezek hatására kevesebb az új félelem és változik a korábbi feszültségek levezetésének módja, iránya: csökken a „fél deviáns” és a „belső emigráció” közös területein kifejtett aktivitás, egyidejűleg mind több figyelmet fordít a lakosság az EU-tagsággal összefüggő vonzási csomópontok nyújtotta egzisztenciális, üzleti, szakmai stb. lehetőségek megragadására. Az alkalmazkodás azonban még nem elég rugalmas, számos egyéni, csoportos és vállalkozói kudarccal kísért, a modernizációs folyamatba a még meglévő szorongások, félelmek következtében számos irracionális elem keveredik - így hazánk az EU perifériáján tartósan meghúzódó, még mindig csak az európai fejlettek „árnyékában sütkérező” társadalommá válik.

Az eddig felvázolt variánsok egyike sem épül olyan feltételekre, amelyek biztosítanák a hazai népességet ma jellemző félelmi feszültségek döntő hányadának jó hatásfokát, sőt progresszív kezelését, e feszültségek kiegyensúlyozott fejlődés szolgálatába állítását.

4. „Valós modernizáció” - ez a variáns a biztosan megállított továbbleszakadás állapotánál jobb gazdasági helyzetre épül. Kialakulásához az előző, 3. pontban felsorolt körülményeken túlmenően még további olyan változások és megszilárdult feltételek szükségesek, amelyek a korábban kumulálódott félelmi potenciálok jó hatásfokú feldolgozását (teljesítménytöbbletté konzerválását), emellett a korábbi „önrontó körök” visszafordíthatatlan megbontását és végleges

megszakítását segítik elő, illetve biztosítják. E tárgyunk vonatkozásában szükségesnek és elégségesnek is tekinthető feltételek tömör felsorolása a következő:

- A. A kül-és biztonságpolitika, átfogó módon a mindenkori politikai felsőirányítás következetesen és sikeresen képes teljesíteni azt a célkitűzést, hogy az ezredfordulótól a hazai népesség legalább 3-4 generációnyi időszakra egy történelmi konfliktusoktól mentes - így újabb nemzeti trauma veszélyét eleve kizáró - időszakot élhessen meg. Ennyi idő azonban elegendő lehet arra, hogy amennyiben az egyéb - alant felsorolt - feltételek is kielégítő módon fennállnak és hatnak, a nemzet pszichológiai rehabilitációja meginduljon és kiteljesedjen, a népesség alkalmazkodási potenciálja - az e tekintetben funkcionális attitűdök, mentalitások kiérlelődjenek, az adaptív magatartási stratégiák kialakuljanak, a társadalom támogató hálózata kiépüljön - legyen elegendő ahhoz, hogy egy mégis bekövetkező nagyobb történelmi fordulatot vagy konfliktust kellő ellenálló erővel legyen képes átvészelni. A további szükséges feltételek:
- B. A társadalom különböző szintjei együttműködnek abban, hogy fokozatosan kiépüljön egy sokoldalú, vegyes (állami, non-profit, karitatív, civilszervezeti) működtetésű társadalmi támogató hálózat, kapcsolat- és intézményrendszer. Erre azért van szükség, mert egyetértés alakul ki arra vonatkozóan, hogy még az anyagi felemelkedés „vigaszt nyújtó” körülményei közepette is szükség van különböző biztonságokat nyújtó támogatói háttérre szegénynek és jómódúnak egyaránt. Emellett, a társadalom döntési helyzetben lévő többsége azt is belátja, hogy csak a társadalmi szolidaritás széleskörű erősítése és fenntartása képes a népesség egészét átsegíteni a nyers individualizmus, a vadkapitalizmus, az immoralitás kezdeti szakaszából egy racionális társadalmi játékszabályokat és normákat újjá teremtő szakaszba.

- C. Első lépésben erre irányuló programok hatására, később az erősödő társadalmi szolidaritás következtében is lépésről-lépésre feloldódik az a feudális eredetű szembenállás, ami a „hatalommal bíró”, fölényes hivatalnok” és a „kiszolgáltatott, sértődékeny és ellenséges ügyfél” között kialakult.
- D. Az oktatáspolitikai megfelelő tartalmi koncepció kialakítása és a szükséges szervezeti keretek kifejlesztésének támogatása mellett fokozatosan megjeleníti a teljes oktatási vertikumban a személyes és közösségi adaptivitás vezető értékeit, morális hátterét, valamint gyakorlati magatartási stratégiáit (utóbbit készségfejlesztés szintjén).
- E. A közszolgálati médiumok - a megfelelő médiapolitika hatására - sokoldalúan segítik a bonyolult társadalmi „tanulási folyamatokat”, emellett mindinkább részt vesznek a társadalomban fellelhető pozitív tendenciák - az „épületes szenzációk” - kisugárzásában is.
- F. A népesség döntő többségében előbb csíráiban kiformálódik, majd fokozatosan megszilárdul egy többrétegű, nemzeti kulturális hagyományokból, egyetemes értékekből táplálkozó racionális és progresszív új identitástudat.
- G. A társadalom valamennyi szintjének mindennapjaiban folyó tevékenységek és kommunikációk terében - a Schütz által megfogalmazott „életvilágban” - kialakulnak azok az értékelő, megítélő, döntési és gyakorlati tevékenységekből álló rutinok, amelyek elősegítik azt, hogy az integrációból adódó számtalan „idegen” kihívást, elvárást, normát, gyakorlati követelményt úgy lehessen a hazai körülmények közé adoptálni, hogy megmaradjon azok eredeti funkciója, progresszív szerepe.

A „valós modernizáció” szükséges - sőt égetően szükséges - további feltételeit hosszan lehetne sorolni. Ehelyütt azonban csak azokat a legfontosabb tényezőket igyekeztem vázolni, amelyek egy olyan nagy vállalkozás, mint az euroatlanti keretekbe igen hátrányos társadalomlélek-

tani pozícióból történő integrálódás megindításakor feltétlen szükségese-
sek. Azokat az alapvető feltételeket igyekeztem megfogalmazni, ame-
lyek ahhoz kellene, hogy

- a hazai társadalom lelki sebezhetősége ne fokozódjon, hanem éppen ellenkezőleg, fokozatosan enyhüljön és egy természetes szint körül stabilizálódjon
- ugyancsak idővel oldódjon fel a lakossági félelmek, szorongások és pesszimizmus átlagon felüli mértéke, valamint e hatalmas feszültség-potenciál legyen jól kezelhető és így konstruktív energiákká alakítható
- egy erre rendelkezésre álló időszakban, az erre irányuló célkitűzések, akarat és racionális társadalmi és egyéni erőfeszítések eredményeképpen alakuljon ki a magyar társadalom tartós és adekvát alkalmazkodóképessége mind a sok évtizedes integrációs feladatok, mind a folyamatos modernizáció sikeres folytatása, mind esetleges nagyobb történelmi és társadalmi konfliktusok megoldása, globális fenyegetések kivédése érdekében.

Anélkül, hogy a fenti alternatív scenáriók bármelyikét is megerősíteni kívánnám, mégis úgy gondolom, hogy a hazai társadalomban a szolidaritásra és az egymás támogatására irányuló erőteljes adottságok szunynyadnak. Ezek aktivizálása azonban - ma még - sokkal inkább emocionális, mintsem monetáris motiválás útján esélyes. Ezért felmérhetetlen a különféle racionalitások (racionális mentalitások) hazai terjedése és erősödése. Tudni kell, hogy nagyon kevés időnk van.

Jegyzetek

1. MARECO Kft év végi hangulatjelentése, Magyar Hírlap, 1992. 01. 02.
2. MARECO Kft év végi hangulatjelentése Magyar Hírlap, 1995. 01. 03.
3. GALLUP nemzetközi vizsgálata 18 országban Magyar Hírlap, 1995. 07. 04.
4. Sági Matild: Egyenlőség és egyenlőtlenségtudat, in: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György: Riport, 1996. Bp. 1996. 528-560. o.
5. Ezzel a kérdéskörrel számos hazai szerző (is) foglalkozik, akik közül hadd idézzem Andorka Rudolf két ezzel kapcsolatos gondolatát: „A jövőt illető pesszimizmus, reménytelenség, depresszió a magyar kultúra számos, kiemelkedő művében jelentkezik. Elég itt a Himnuszban említett „balsors” és a Szózatban szereplő „nemzethalál” vízióra utalni. Majd később: „...az elégedettség és a boldogság szubjektív mutatóit vizsgáljuk meg. Allardt fogalmai szerint a megelégedettség az életszínvonal („having”) dimenzióinak szubjektív oldala, a boldogság pedig a szeretet („loving”) és a létezés („being”) dimenzió szubjektív oldala”. - Andorka R.: Deviáns viselkedések Magyarországon, in.: Devianciák Magyarországon Bp. 1994. 40. és 53. o.
6. Kulcsár L. - Nagy Lajos Géza: Mitől félnek a magyarok? Jelkép, 1981. 3.
7. Szurkos Mária: Közvélemény a társadalmi veszélyekről Jelkép, 1994. 1.
8. MEDIÁN felmérés, Magyar Hírlap, 1995. 04. 11.
9. SZONDA IPSOS felmérés, Népszabadság, 1996. 04. 20.
10. SZONDA IPSOS „Három kívánság” felmérés. Népszabadság, 1996. 05. 28.

11. A közvélemény kutatások esetében - amennyiben a szándék fennáll -, korántsem zárható ki az adatközlés manipulatív jellege. A közzétett közvélemény kutatások véleménybefolyásoló hatása elsősorban a bizonytalan véleményű tömegek magas aránya következtében érvényesül - ezt a megállapítást szűrték le a választási véleményfelmérések közzétett adatainak hatásvizsgálata során. (Angelusz, Tardos, 1994). Ez a megállapítás minden bizonnyal igaz az érintettség folytán ugyancsak a közérdeklődés fókuszában álló „pesszimizmusaink - félelmeink” témakörére is. Érdemes lenne tehát nagyobb figyelmet szentelni annak, hogy a hazai, elsősorban írott médiumokban megjelenő vélemény felmérési eredmények milyen arányban tartalmazzák a tárgyunkat képező témákat.

Mindenekelőtt az idézett vélemény felmérési adatok megítélése során elsősorban a következőket kell még figyelembe venni. A felmérések adataiban tükröződő mindenkori vélemények erőteljesen függenek az indikátor-események jellegétől (rendkívüliségétől, aktualitásától), tartós vagy átmeneti voltától, a véleményadók (a megkérdezettek) kognitív és indulati érintettségétől, a közönséget reprezentáló minta szociológiai szerkezetétől - aminek következtében az átlagok ez esetben is megtévesztőek lehetnek. Emellett a (köz)vélemény egyik alapsajátossága, annak állandó változékonysága - Angelusz Róbert, *Kommunikáló társadalom*, Bp. 1983.

12. A félelemről, mint az egyik legősibb emberi reakcióformáról a világirodalomtól a tudományos művekig „több könyvtárnyi” anyag érkezik. Itt csupán a tárgyunk vonatkozásában kiemelkedően lényegesnek tekinthető alapösszefüggések közül a félelmi reakció összetett voltát említem. Eszerint az emberi félelem, amely valamely konkrét, az alany által ismert fenyegetés következménye, három, egymással hol kölcsönkapcsolatban, hol disszociáltan funkcionáló összetevőből áll

- a vegetatív (azaz érzelmi hatásokkal járó - a köznyelv első-sorban ezt nevezi félelemnek)
- kognitív (azaz a fenyegetésre, hatásaira, szituációjára vonatkozó emlékek, ismeretek, következtetések), valamint
- konatív (azaz a viselkedéses aspektus, amely a fenyegetés belső és külső lereagálását jelenti) - P. Lang (1968, 1972, 1978).

A félelmek intenzitásukat tekintve az aggodalomtól a rettegésig és páni-félelemig igen széles fokozati skálát mutatnak - P. Mannoni (1991).

13. A biztonságvesztett állapot egy sajátos formája a szorongás, amely annak következtében áll elő, „...hogy a veszélyesnek minősített helyzet aktív megoldására nem érezzük képesnek magunkat, vagy nem tudjuk, hogy milyen cselekvéssel, aktivitással oldhatnánk meg a helyzetet... A szorongás jelentős összetevője, hogy nem rendelkezünk elég (és adekvát - a szerző megj.) információval a helyzet megoldásához...” - Kopp Mária - Skrabski Árpád: *Alkalmazott magatartástudomány*, Bp. 1995. 37.o.

A szorongás másik típusa valamely veszély elővételezése során jelentkezhet főként akkor, amikor az ember nincs tisztában a veszély mibenlétével, súlyával, bekövetkezése várható körülményeivel. - *Id. mű* 37.o.

14. A pesszimizmus felfogható mentalitásként, amely kategóriáról Pataki Ferenc a következő körülírást adja: „...mentalitásokon... olyan tartós és tipikus, tömegesen megfigyelhető viselkedéseket, érzelmi és gondolati reakciómintákat, életvezetési technikákat értünk, amelyek társadalomtörténeti és családtörténeti tapasztalatok alapján alakulnak ki és amelyek a sikeres ... túlélést szolgálják”. - Pataki Ferenc: *Tár-*

sadalomlélektani prognózis kísérlet, Magyar Tudomány, 1994, 12. 1468.o.

A mentalitás funkcionális értelemben analógiába állítható az attitűddel. Míg azonban az attitűd az élet számos szűkebb vonatkozásához, addig a mentalitás jobban az általánosabb, az élet egy-egy tágabb vonatkozásához kapcsolódik. Az attitűdök munkálnak pl. a politikával, életmóddal, fogyasztással stb. kapcsolatos döntéseink, magatartásunk kialakításában. A mentalitás viszont olyan lelki jelenségekkel áll szoros összefüggésben, mint amilyen értékeink rendszeré szerveződése, életszemlélet kialakítása, jövőkép megformálása. A két kategória közötti határ nem merev. A félelmek, szorongások vonatkozásában a mentalitás és attitűd szerepe két nagy funkcionális területre terjed ki:

- A pszichés információfeldolgozás területem ami mindenk előtt azt jelenti, hogy az emberben erőteljes beállítódás működik arra vonatkozóan, hogy tájékozódása, informálódása stb. során a „mentalitás- és attitűd-releváns” információkat keresse és idézze fel - disszonancia-elmélet, Festinger (1957).
- A viselkedésirányítás területe, e vonatkozásban a tudományos körökben legnépszerűbb modell, az „indokolt cselekvés elmélete” szerint magatartásunk fő meghatározói egyfelől
  - az attitűd-komponens (a cselekvés céljához kapcsolódó pozitív értékelés és érzelmi viszonyulás, az arra vonatkozó ismeretek, valamint a cselekvésre irányuló beállítottság), másrészt
  - az ún. szubjektív norma, amely együttesen tartalmazza a cselekvő referencia körébe tartozó személyek vonatkozó elvárásait és ezek, a cselekvő részéről fennálló teljesítési szándékát- Ajzen és Fishbein (1980).

15. A biztonságra törekvés nem más, mint a sikeres, hosszú távú túlélésre törekvés - ezért a biztonság iránti szükséglet státuszát tekintve

alapvető. Pszichológusok megfigyelései szerint a „social deprivation”, mint a biztonság egyik feltételének hiánya, súlyos alkalmazkodási zavarokhoz, rendellenességekhez vezet - R.Spitz (1968); más megfigyelések szerint a főemlősök szükségletei között a „basic security” áll első helyen H.F. Harlow (1970); J. Delumeau pedig történészként szögezi le, hogy a „biztonság igénye alapvető; a fejlett civilizációkban kialakult társadalombiztosítási, közrendfenn tartási stb. intézményeket mind ezen emberi szükséglet társadalmi szintű megnyilvánulásaiént írják le - H. és P. Jeudy (1979).

A biztonság iránti emberi törekvést a szakirodalomban egyes szerzők egyfelől önálló értéként definiálják: „...a biztonság... társadalmi értéként az értékalkotás feltételeit biztosítja”. - Salgó László: A biztonság új típusú megközelítése, 1993. Kézirat. Másfelől a szükségletek A.H. Maslow által kidolgozott hierarchiájában az alapvető (elsődleges) fiziológiai, létfenntartást szolgáló szükségletek után következő, azaz második helyen áll az ember „biztonság és stabilitás” iránti, ugyancsak alapvető szükséglete. Ez egyaránt irányul a már kielégített egyéb szükségletek kielégítési színvonalának megőrzésére, az igényelt tartalékok képzésére stb. A biztonságra törekvés irányait Heller Ágnes a következőképpen definiálja: „Az antropológiai-társadalmi homeosztázis két alapkategóriája a fenntartás és a kibővítés... A két funkció (a fenntartás és a kibővítés) aránya társadalmi struktúraként különböző. A stagnáns társadalmakban (vagy társadalmi csoportok-rétegek számára - a szerző megj. (a megőrzés-fenntartás, a dinamikus társadalmakban a kibővítés dominál”. - Heller Á.: Az érzelmek elmélete, Bp. 1978. 171.o.

A biztonság iránti szükséglet egyik gyakorlati megnyilvánulása a biztonságra irányuló kereslet. Az első megfogalmazásban három igen fontos jószágra irányul: az élet, az egészség megőrzésének, valamint az alapvető anyagi javak és vagyon megőrzésének biztosítására. A biztonságra irányuló keresletet különböző korlátozottan racio-

- nális társadalmi szereplők képviselik: az egyén, a közösség, az intézmény, az állam stb. - Nagy Gyula, 1993.
16. Csepeli György: A meghatározatlan állat, Bp. 1993.
17. Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei, in: Andorka-Kolosi-Vukovich: Társadalmi riport 1996, Bp. 1996. 414-439.o.
18. G. Larsson - L. Österdahl: Crisis Support, SRSA, Karlstad, Sweden, 1996. 10.o.
19. Magyar Beck István: A frusztráció kultúrája, Kézirat, 1988.
20. Lányi András: Változatok a változásra, Kritika, 1996. 3-7.o.
21. Kopp Mária - Skrabski Árpád - Lőke János - Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, Századvég, 1996 ősze, 87-102.o.
22. A depresszió vezető tünetei a pesszimizmus, az életcélok hiánya, a gyakori tehetetlenségérzet, önvád, valamint a mások iránti érdeklődés csökkenése. A depressziósok közötti igen magas arányban tapasztalható az ún. ellenséges beállítottság - másokat általában önzőnek, aljasnak látó - attitűdje, emellett magas arányban jellemzi őket több, ún. diszfunkcionális attitűd, mint aránytalanul heves igény a mindenki általi elismertség, vagy szervezethez, vagy a kínos perfekcionizmus, átfogó onnipotencia iránti vágy - A.T. Beck, 1979. A depresszió kialakulásában tehát központi szerepet játszanak bizonyos magásra állított, irreális mércék, felfokozott elvárások, illetve az azok teljesíthetlensége közötti ellentmondás - Kopp Mária, Skrabski Árpád: Orvosi pszichológia, Bp. 1994.
23. Róbert Péter: Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás, Századvég, 1996 ősze, 59-86.o.

24. A szubjektív veszélyészlelés számos leíró és magyarázó modellje ismeretes. Ezek közül tekintsünk át néhány - a szubjektivitás eltérő észleletekre vezető voltának bemutatása céljából - leegyszerűsített modellt:

a. A szakirodalomban széles körben ismert az Oregon-csoport összehasonlító vizsgálata, amely magyar és amerikai viszonylatban elemezte a kockázat-megítélés (észlelés) összetett szubjektív szempontjait. A vizsgálat, az emberben a veszélyekről kialakuló „kép” (imidzs) megformálásában ható következő fontosabb lélektani tényezőket vette számba:

a veszély

- vállalkozásának önkényessége/kényszere
- ártó hatásainak azonnalisága/késleltetettsége
- az állampolgár előtti ismertsége/ismeretlensége
- a szenvedő alanyok általi kontrollálhatósága, kontrollálhatatlansága
- megszokott volta/szokatlan jellege
- alacsony intenzitása/tömeges katasztrófa kialakulásának lehetősége.

A kutatók a kiértékelés során két összevont tényezőcsoportot határoztak meg: az egyik az „ismertség”, a másik a „félelmetesség” volt. Abban, hogy adott veszélyt mennyire minősítették elviselhetetlennek, a magyarokat döntően az ismertség, míg az amerikaiakat elsősorban a félelmetesség befolyásolta.

b. A veszélypercepció a világnézeti, értékrendbeli alapállás, a szociális helyzet erőteljes befolyása alatt áll. Az a mód, ahogy ezek befolyása a veszélyről kialakuló képet formálják, az egyén és a társas környezet közötti sokszintű, folyamatos interakciók kölcsönhatásaiban rejlik (Pages, Brenot, Bastide, Carde). Az interakciók eredményei az egyénhez eljutó „üzenetek” („massage”), amelyek számukra

végül is a hiteles(nek tűnő) valóságot jelentik. Az üzenetek a veszélyre vonatkozó képek mellett azok igazságtartalmát is alátámasztó - alátámasztani szándékozó - érveléseket is tartalmaznak.

c. A veszélyészlelés az értékelés kultur-antropológiai hipotézise (Douglas, Wildwsky) szerint az emberek veszélyészleletei - ezáltal a veszélyekkel kapcsolatos reagálás módjuk - kevésbé az egyéni adottságok, semmint a társadalom közvetítette kulturális minták alakította csoportjellemezőktől függenek. Ennek során kitüntetett szerepet játszanak a „centrum” (a piacon diktáló nagyvállalatok, valamint a politikai és bürokratikus holdudvaraik), valamint a „periféria” (az előbbiek káros mellékhatásainak kiszolgáltatott lakossági rétegek és egyéb intézmények) érdek és érdekkonfliktusai.

A modellek ismertetésének forrása: Faragó Klára, Kockázatészlelés, Kézirat, Bp. 198...

25. A fenyegetésekhez, a biztonsághoz való viszonyulást döntően befolyásolja az a mód, ahogy az ember a környezetében észlelhető veszélyekről és védekezési lehetőségekről tájékozódik, illetve tájékozódni képes. A társadalmi praxisban az esetek legnagyobb részében a reálfolyamatok az elsődlegesek, amelyek hatásai mindenek előtt közvetlenül megtapasztalhatók. Így pl. az állását veszítő, a bűncselekmény áldozata, vagy a balesetet szenvedett közvetlen tapasztalja és így ismeri meg az adott veszélyhelyzeteket. Aki ugyanezeket mások példáján észleli, az közvetett módon ugyan, de szintén tapasztalati úton ismeri meg a szóban forgó jelenségeket és hatásait. Aki azonban mindezekről a média vagy a személyes kommunikáció útján, esetleg egyéb módokon - pl. oktatás - keresztül nyer információt, sokkal jobban kiszolgáltatott a kommunikációs folyamatok nyílt vagy rejtett torzító hatásainak (pl. szakszerűtlenség, szubjektív torzítás, manipuláció stb.). A számos, különféle módokon nyert és eltérő igazságtartalmú ismeretek - akár egyugyanazon jelenség vonatkozásában is - rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg a különböző la-

kossági csoportok, rétegek, sőt egyének között. Ezért az ún. mindennapi tudás (amely nem kisebb értékű a tudományos vagy művészi tudásnál), adott tárgy vonatkozásában olykor kiszámíthatatlanul részleges, homályos, hézagos, inkoherens (A. Schütz). A tudásszociológia - M. Scheler, K. Mannheim eredményeinek megismerése óta - egyik alaptételezése az, hogy a társadalmi valóság sokfélesége ugyancsak sokféle értelmezésre ad módot, amelyek közül az akkor és ott élő és véleményt alkotó emberek döntik el, mit is fogadnak el valóságnak, relevanciának és miként anticipálják a várható eseményeket. A fenyegetésekről és a biztonságról még a közel azonos mentalitású közösségek és egyének tudatában is olykor jelentősen különböző tudásformák élnek. Így az egyik gyakori tudásforma az ún. „vélekedés”, amely nem bizonyított - vagy bizonyítható - információkat is tartalmazhat. További, legtöbb esetben alacsony igazságtartalmú tudásformák a sokszor széles körben elterjedt „hiedelmek”, „mítoszok”, „téveszmék”, „rémhírek”. Sokszor ezek valamely változatát maguk a médiumok terjesztik. A kellően kritikus és szabatos, magas igazságtartalmú hétköznapi tudás ritka, megszerzése nem kevés erőfeszítést, egyúttal megfelelő előfeltételeket igénylő.

26. Nagy Gyula: Kereslet a biztonság iránt, Bp. 1993.

27. P. Mannoni: A félelem, Bp. 1991. 15.o.

28. Kopp Mária - Skrabski Árpád: Alkalmazott magatartástudomány, Bp. 1995.

dr. Szigeti Endre

Takaróné Gáll Beatrix az első női közgazdasági magántanár

1938. május 6-án Takaró Gyuláné dr. phil. et oecon. Gáll Beatrix azzal a tiszteletteljes kérelemmel fordult a műegyetem közgazdaságtudományi karához és ennek dékánjához, hogy egyetemi magántanári képesítésre bocsátani kegyeskedjenek. A kar a kérelmet elfogadta és egyben a magántanári képesítés alapjául szolgáló „Gazdaságetika” című művet bírálatra kiadta dr. Heller Farkas és dr. Erődi-Harrach Béla ny. r. tanároknak. 1939. december 3-án Heller Farkas, 1940. május 11-én Erődi-Harrach Béla benyújtotta véleményét a tekintetes karnak. 1940. szeptember 25-én Takaróné sikeres magántanári kollokviumot tett. 1940. október 30-án Takaróné „Abszolút és relatív igazságok a közgazdaságtanban” címmel magántanári próbaelőadást tartott. A kar a próbaelőadást elfogadta és Takaró Gyuláné dr. Gáll Beatrixot „A közgazdaságtan bölcséleti vonatkozásai” című tárgykörből képesítettnek nyilvánította. 1940. november 4-én a kar dékánja a határozatot tudomásul vétel és megerősítés-végett a miniszter elé terjesztette. 1940. december 4-én a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára aláírta a megerősítő leiratot. 1940. december 10-én aláírták és 12-én az érintettnek megküldték a magántanári oklevelet. Két és fél év alatt egyetemi előadói jogot szerzett a műegyetem első női magántanára, Takaróné dr. Gáll Beatrix. Az idáig vezető út természetesen sokkal hosszabb és bonyolultabb volt.

Gáll Beatrix 1894. december 30-án született Kiskunfélegyházán. Édesapja, miként annak felmenői is, jogász volt. Édesanyja evangélikus lelkész családból származott. Hatan voltak testvérek: öt lány és egy fiú. Valamennyien gondos nevelésben részesültek és diplomát szereztek. Nyelveket tanultak és különböző hangszeren játszottak. Gáll Beatrix zongorázni, hegedülni és orgonálni tanult, aminek később hasznát is vette. Gyermekkora szép volt, de nem könnyű. Hat éves volt mindössze, amikor édesapja el-

hunyt, édesanyja a továbbiakban egyedül kormányozta a nagy család életét. A szerényebb körülmények azonban mit sem változtattak az igényes, magas erkölcsi értékeket mindenek fölé helyező otthoni emberi tartásra és teljesítményre ösztönző légkörén. Gáll Beatrix egész életútja tanúsítja, hogy a mag termékeny talajba hullt. A legkisebb testvér - miként oly sok mesében is - a szülői házból jó örökséget - tehetséget, szorgalmat, nemes gondolkodást, szellemi igényességet - kapott és örökségével jól sáfárkodott. A legkisebb testvér bejárta a nagyvilágot - sokat utazott és sokat tanult. Járt Európa majd minden országában, Amerikában, Ázsiában és Afrikában. A költségek nagy részét szakirodalmi munkásságának honoráriumából fedezte. Semmit sem kapott ingyen. De nem is kért. Tanulmányaiban a tudásvágy mellett az serkentette, hogy már kora ifjúságától kezdve - önmaga eltartásáról mindig gondoskodni tudjon. Elsőként elemi iskolai tanítónői oklevelet szerzett a kiskunfélegyházi képzőben, 1913-ban. Az ezzel párhuzamosan folytatott zenei tanulmányokat a tízosztályos kecskeméti zeneiskola zongora tanszakán egy évvel később szerzett végbizonyítvánnyal zárta le. 1914-től 1917-ig az Erzsébet Nőiskolában tanult, s szerzett polgári iskolai tanári oklevelet mennyiség- és természettudományi szakon. Egyidejűleg kereső foglalkozást is üzött: a kőbányai református templom énekkarának vezetője és orgonistája volt. A következő két esztendőben (1917-19-ben) a pesti tudományegyetem bölcsész-tudományi karának rendkívüli hallgatójaként matematika-fizika szakos középiskolai tanári oklevelet kapott. Az emberek többsége ennyi tudás - és diploma - birtokában tanulmányait befejezettnek nyilvánítja és munkához lát. Ami a munkát illeti, ő is így cselekedett: 1919-ben kezdte tanári munkáját a VIII. kerületi állami tanítóképzőben, immár Takaró Gyula hitveseként. Ám az e tanintézetben 1923-ig végzett munka mellett filozófiai tanulmányokat folytatott és 1924-ben bölcsészdoktori oklevéllel gyarapította diplomáinak gyűjteményét. Doktori értekezése dr. Eötvös József etikai világnézetével foglalkozott. Eközben az általános létszámcsökkenés áldozatává vált; mint a tanári kar legfiatalabbját, elbocsátották. Ez anyagi helyzetén bizonyára rontott, de a disszertáció megírását megkönnyítette. Emellett hozzájárult ahhoz, hogy a hazai közgazdaságtudomány művelőinek tábora egy értékes személlyel gyarapodjon.

Történt ugyanis, hogy ekkoriban matematika-fizika szakos tanárokban felesleg, közgazdasági szaktanároknál hiány mutatkozott, így Takaróné dr. Gáll Beatrix az utóbbi képzettség megszerzése mellett döntött. A szükséges tanulmányok elvégzése után, 1924-ben a bölcsész-doktori cím mellett a könyvvitel, kereskedelmi ismeretek és kereskedelmi levelezés szakos tanári oklevelet is átvehette. Ennek birtokában 1925-ben megkezdte közgazdasági szaktanári működését, s ezt a pályát már - sok sikerrel ékesítve - végig is járta. 1958-ban ment nyugdíjba. De addig még sok minden történt. Tanulmányi felügyelővé nevezte ki a miniszter 1939-ben. Kereskedő leányiskolát szervezett 1941-ben és igazgatót 1946-ig, amikor is kereskedelmi leány-középiskolai igazgató lett, s volt 1951-ig. Végül az I. István Közgazdasági Technikumot vezette 1955-1958 között.

Tanítás közben nem csak megszerette a közgazdaságtant, hanem a benne való elmélyedésre is kedve támadt. Ezért 1929-1931-ben megszerzte a közgazdaságtudományi egyetemi végzettséget, majd 1933-ban a közgazdasági doktori oklevelet is. Doktori értekezése a tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonyát taglalta.

Tudását rendszeresen gyarapította más utakon is. Több ízben vett részt külföldön rendezett nemzetközi közgazdasági és szociológiai tanfolyamon.

Sokat olvasott, így sokat is írhatott. A harmincas években számos könyvismertetése jelent meg a Közgazdasági Szemlében. A műfaj ez idő tájt úgy látszik, nagy megbecsülésnek örvendett, mert a folyóirat sűrűn jelentkező recenzense volt Heller Farkas is, aki egyben a lapot szerkesztette is. A lapban olvasható Takaróné doktori értekezése és két más közleménye is. Ugyancsak a harmincas évek termése a Dánia közgazdasági életét bemutató tanulmány a Gazdaságetika c. könyv és fő műve, a társszerző bevonásával készített A közgazdasági elméletek története c. jelentős munka. Ezek mellett - a későbbiekben is - tankönyvek írásában és szerkesztésében működött közre. A tudományos pálya csúcsát publikációban feltétlenül a közgazdaságtan-történeti mű, rangban az egyete-

mi magántanári cím jelentette. Ez utóbbit a korabeli sajtó nem hagyta szó nélkül. Fényképes interjút közölt vele többek között a Magyar Nők Lapja Csodálatos női karrier címen. A cikk jól ábrázolja az újdonsült egyetemi magántanár számos diplomával és persze az ezekhez tartozó kemény munkával kikövezett addigi pályáját csakúgy, mint kedves, barátságos, közvetlen és szerény egyéniségét; az értelmiségi, a háziaszszony, a tehetséges muzsik, sőt kvalitásos festő, a szerető hitves és anya vonzóan sokoldalú képét.

A tanításnak szentelte életét. A középiskolai és egyetemi katedra, valamint a nyomtatott publikációk mellett a rádióban tartott előadásain keresztül is terjesztette a tudást és a szilárd erkölcsi tartást, mellyel oly nagy mértékben rendelkezett. Nyugdíjazása után is sokáig tanított még. E tevékenységét csak néhány évvel 1980-ban bekövetkezett halála előtt hagyta abba.

Első jelentősebb munkája *A tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonya* című¹ közgazdasági doktori értekezése volt, amely írás a szerző kettős érdeklődését tükröző komoly munka volt. Takaróné erre az időre mind a filozófiában, mind a közgazdaságtanban elmélyült tudást szerzett. Ez tette őt alkalmassá arra, hogy a tudományos közvéleményt élénken foglalkoztató kérdéskört elemzés tárgyává tegye és ennek alapján önálló véleményét kialakítsa. Ebben az írásában már megismerkedhünk tudományos módszerének egyik alapvető jellegzetességével: Takaróné minden elméletben elsősorban az értéket, a maradandót, a becsülendőt keresi és csak másodsorban a tévest, a mulékonyt, az elvetendőt.

Így az univerzalizmus jelentős érdemének tekinti, hogy ráirányította a figyelmet a történeti és erkölcsi összefüggésekre. Úgy gondolja, hogy az univerzalizmus ezzel gazdagította tudományunkat. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a tiszta ökonómia teljes tagadása elfogadhatatlan, részben az általa elért kétségtelen eredmények miatt, részben pedig ezért, mert a tudomány fejlődésének nem az előző alkotások szétzúzásával, hanem szerves felhasználásával kell végbemennie. Ezzel is összefügg Takaróné

módszerének másik fontos sajátossága: az ellentétesnek ismert felfogásokban felkutatni a közöset, az összeilleszthetőt. Ezt írja: "A gazdasági elméletek útjai sem keresztezik feltétlenül egymást, ha ellentétesek is.

A tiszta ökonómia szélesíti és mélyíti a közgazdasági jelenségek megismerésének körét, mialatt magából a gazdasági életből magyarázza a gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor az univerzális rendszerek merészen ívelő emelkedéssel viszik előbbre tudományunkat azzal, hogy bizonyos távlatba állítva, szoros kapcsolatba hozzák az emberi tevékenység más területeivel.

A két kutatási irány nem összeférhetetlen. Kiegészítik egymást anélkül, hogy az egyik megdöntené, feleslegessé tenné a másikat.

Félreértés ne essék, nem a felületes szemlélő óvatos „egyrészt-másrészt” technikájáról van szó. Takaróné igen alaposan elemezte a két eltérő irányzatot és ennek alapján talált egymást kiegészítő értékeket. Láthatóan csak akkor vette kezébe a tollat, amikor a téma sokoldalú megismerésének, az irodalom naprakész feldolgozásának és véleménye kialakításának nehéz munkájával végzett. A magabiztos anyagismeret, a széles körű, a kapcsolódó területekre is kiterjedő tudás Takaróné írásainak további jellemző vonása. Mindezt későbbi művei is tanúsítják. Így az 1938-ban megjelent és magántanári képesítésének alapjául szolgáló „Gazdaságetika” című tankönyve. Mint írja, a gazdaságetika a hazai irodalomban eléggé elhanyagolt volt. Vonzódása a témához azonban elsősorban nem ebből származik. Bár iskolái eredetileg a természettudományok és a matematika köreibe vezették, hamar feltámadt érdeklődése az emberi lét általánosabb kérdései iránt. Ezért folytatott párhuzamosan filozófiai tanulmányokat is. Mindig a megismerhetetlen igazság megközelítése, az erkölcsi követelmények feltárása és valóra váltása, az emberi kötelességek és jogok összhangba hozása vezérelte munkásságát. Ez tükröződik a Gazdaságetika c. könyvében is. Minthogy azonban ekkor már a közgazdaságtan is közel állt szívéhez, az emberiség örök sorskérdéseit ezzel összekapcsolva vizsgálta. Úgy gondolta, miután a közgazdaságtan tárgya a gazdaság, emberek működésének színtere, az ezt vizsgáló tudományoknak számításba kell vennie az emberek örök tulajdonságait és törekvéseit, az erkölcsi szempontokat is.

Takaróné mindenekelőtt leszögezi, hogy a gazdaságetika alkalmazott etika, amely a tiszta ökonómia testvértudománya, annak mintegy teljesé tevője. Mint írja, „a gazdaságtudomány sem nélkülözheti kutatási körének azt az elvontabb, magasabb rendű részét, amely a gazdasági feladatok végső értelmével foglalkozik”.⁴ A továbbiakban sem az egyén erkölcsi magatartása és gazdasági tevékenysége közötti viszony eléggé sokat tárgyalt témájával foglalkozik, hanem újszerű módon azt vizsgálja, hogy a változó filozófiai eszmék és eszmények hogyan hatottak a gazdasági eszmék és eszmények alakulására. E célból vizsgálta a gazdaságetika helyét a tudományok rendszerében és igyekezett meghatározni a gazdasági erkölcs (ő az ethosz kifejezést használja) fogalmát és jellemzőit. Munkájának fő része annak a párhuzamnak a bemutatása, amely az általános erkölcsi eszmények és a gazdasági élet eszményei között az egyes korokban szerinte felfedezhető. Így sorra veszi a hedonizmus (élvezettan), az eudaimonizmus (boldogságtan), a perfectionizmus (tökéletességtan), az imperatívizmus (Kant kategorikus imperativusa) és a spiritualizmus (szellemiség) eszményeit, majd az ezeknek szerinte megfelelő gazdasági eszményeket: a gazdasági hedonizmust, az utilitarizmust, a produktívizmust, a gazdasági egyensúlyt és végül a nemzeti jólétet. Ez az eredeti és önálló gondolkodásra valló gondolatmenet a fejlődésben való hitet fejezi ki, ami egész könyvének vezérfonala egyúttal. A fejlődés tartalma Takaróné ábrázolásában az erkölcsi tökéletesedés, ami nem jelenti azt, hogy ne ismerné fel az egyéb tekintetekben a történelem során végbement előrehaladást. A technikai fejlődés, a termelés és forgalom bővülése, az emberi életkörülményeket javító pozitív változások nagyjelentőségük felfogása szerint is. Am ezeket eszközöknek tekinti az erkölcsi tökéletesedés szolgálatában. Szemlélete tudatosan dualista. Amint írja „közgazdasági vizsgálódásaink keretében a szellem és anyag dualizmusát valljuk.... A közgazdaságtan sokfelé ágazó, kutató munkája mintegy a gazdasági élet anyagi, testi vonatkozásait keresi. Ezzel szemben a gazdaságetika, a gazdasági élet szellemi vonatkozásait, önálló értékeit s az emberi élet felsőbbrendű céljaiban való részesülést tanulmányozza”.⁵

Mint Heller Farkas professzor, Takaróné habilitációs kérelmének egyik hivatalos bírálója írta "véleményes jelentésében", az általános és gazdasági erkölcs eszményeinek e dualisztikus párhuzamba állítása, történeti és tartalmi elemzése, bár vitatható, de egy "új irányba nyújtott bepillantás". Ezért szerzőjének tudományos önállósága és átfogó szemléletre való képessége kétségtelen tény. A másik bíráló, Erődi-Harrach Béla professzor pedig így írt a Gazdaságetikáról: "A gazdasági cselekményekben megnyilatkozó erkölcsi vonatkozás, vagyis a gazdasági ethosznak az egyes korokban különböző érvényesülési tere a gazdasági élet és a közgazdaságtudomány kertében, e kapcsolat változásait mutatja és ezekben a változásokban a gazdasági életre vonatkozófejlődési processzus jelenik meg: ezek a gazdasági élet különböző életformái, ami magának a gazdasági egésznek különböző kifejlődése. Ebben az osztályozásban a teljesebbé válás értékfogalma mutatkozik, ami az ő magyarázatában a közgazdaságnak teljesebbé, egységesebbé alakulását jelenti. Részeknek és elemeknek mennyiségében új egységet állapít meg. Gondolkodásában kiemelkedik gondolkodásának egységre törekvő funkciója".⁶ Valóban, Takaróné célja a kijelölt részterületek tüzetes elemzése a gazdasági ethoszt a maga teljességében és tisztaságában megvalósító egység megközelítéséhez. Az öt gazdasági eszmény mindegyikében azt vizsgálja, hogy bennük kibontakozhat-e a gazdasági élet teljessége; mennyiben érvényesülhet az egyéni és közösségi szempont; milyen világnézet szolgál alapul; hogy milyen gazdasági rendben dominálnak és végül az adott eszmény lehető legjobb megközelítése milyen eredményekre vezet a gazdasági életben. „Gazdaságetikánk legfőbb feladatának azt tartjuk - írja Takaróné -, hogy az egyes gazdasági eszményekről teljes és hű képet nyújtsunk, s hogy végül rámutassunk arra a legfőbb eszményre, amelyben a maga teljességében kiábrázolódik a gazdasági ethosz”.⁷ A legfőbb eszményhez vezető út ábrázolása nem csak élvezetes olvasmány, amely gazdag elmélet-történeti anyagával és példás rendszerezettségével sok tanulságot nyújt. Kitűnő képet rajzol egyúttal a szerző éleslátásáról, társadalmi problémák iránti fogékonyságáról és az emberiség tökéletesedésébe vetett őszinte - és a mából visszatekintve kissé talán naivnak tűnő hitéről. Vegyünk néhány példát. Az imperatív-

izmusnak megfelelő gazdasági eszmény, az egyensúly kezdetben a politikai életben keres megvalósítást. A gyakorlat azonban jelentősen eltér az elvektől - mutat rá Takaróné. „A szabadság a gazdasági életben szabad versennyé lesz, s a gyengét kiszolgáltatja az erősnek. Az egyenlőség helyét elfoglalja a gazdasági elnyomás. A testvériség pedig egyszerűen elsikkad. A régi és az új gazdasági helyzet között mindössze csak az a különbség, hogy a régi földesúri önkény helyett a tőkehatalom jut hatalomra.”⁸

Az ily módon felborult egyensúly helyreállítására törekvő társadalom azután többek között - a szociálpolitikával és a szövetkezeti mozgalommal igyekszik segíteni magán. Ám a gazdasági egyensúly - mutat rá Takaróné -, bár a fejlődés kikerülhetetlen láncszeme, a gazdasági ethos kibontakozásának nem végső foka. Nem az, mert nem veszi figyelembe az embert, akit a gazdaságnak szolgálnia kell. Ezért tovább kell haladni az igazi életeszmeny keresésében, s az utolsó lépés ezen az úton az igazság és jószág megvalósítására törekvő szellemi élet értékét hirdető spiritualizmushoz vezet. Ennek gazdasági megfelelője az eszmények sorában a nemzeti jólét. Ez a világnézet a munka szerepén keresztül hatol be a közgazdasági felfogásba. "A nemzeti jólét eszményének szemszögéből nézve - írja Takaróné - a munka nem csupán jövedelemszerzésünk eszköze, hanem terveink, eszményeink, egyéni kibontakozásának megvalósítója is... Az így értelmezett munka lassan kioltja az osztályérdeket. A születés arisztokráciája helyett megteremt a munka arisztokráciáját.”⁹

A nemzeti jólét eszménye természetesen magában foglalja a nemzeti elemet is. Érdemes hosszabban idézni a gyanútlan és optimista tudós idevágó sorait. "A mai életfelfogás mellett kibontakozó nemzeti jelleg minden más eddigittől különbözik. A háború előtt még mindenütt imperialista, kifelé terjeszkedő hatalmi törekvések szolgálatában állott. Ma a legtöbb állam inkább belügyi állapotainak tisztázására fordítja erejét. Rendezi a szociális kérdéseket, hadat indít a munkanélküliség ellen, gondol a jövedelem- és vagyoneosztás egyenletesebbé tételére és a belső gazdasági erők hatékony kibontakoztatására.

Ezek a törekvések azt mutatják, hogy bármilyen jellemző vonásai is vannak a nemzeti jólét eszményét tápláló világnézetnek, végeredményben nem más ez, mint a gyakorlatban megvalósult krisztusi tanok kivirágzása. A nemzeti jólét eszményében fellépő szolgálat kivánalma egyúttal a keresztyén etika alapvető tanítása. Az a gondolat pedig, hogy a közjólét érdekében le kell omlania az egyes társadalmi osztályok között fennálló nagy vagyoni és jövedelemkülönbségeknek, a felebaráti érzés és testvériség krisztusi értelmének hirdetése.¹⁰ A Gazdaságtan szerzőjének meggyőződése szerint a nemzeti jólét megteremtése nehéz, sok fáradozást igénylő, távoli megvalósulást ígérő feladat. De teljesíthető.

A hamarosan bekövetkezett világegés és az azt követő, napjainkban csak mélyülő válság egyenlőre nem igazolta e szép eszme létjogosultságát. Nem vethetjük szerzője szemére.

Mint már említettük a Gazdaságtan szolgált a sikeres egyetemi magántanári habilitációs eljárás alapjául. Mégis, joggal állítható, hogy az ugyanezen évben napvilágot látott másik könyve, A közgazdasági elméletek története Takaróné tudományos csúcsteljesítménye. Ennek tárgyalása azonban már meghaladja előadásunk kereteit.

Takaróné dr. Gáll Beatrix tudományos tevékenysége a későbbiekben háttérbe szorult. Amint arra már utaltunk, a tanítás, az iskolaszervezés és-irányítás került a fő helyre. Számos tankönyv, olvasókönyv, tanulmányi segédlet összeállításában vett még részt és e téren sem engedett szigorú minőségi követelményeiből. Működését siker és elismerés kísérte. Alighanem boldog ember volt. Bár a szerető családi gondoskodást már 14 éves korától az önerőből való létfenntartás váltotta fel, a minduntalan elé tornyosuló újabb akadályok sikeres leküzdése egyre erősebbé és derűsebbé tette. A küzdés számára a sikerek örömét hozta. Férje s fia a család melegét, munkája a tudományos közvélemény, a kollégák megbecsülését, a tanítványok tiszteletét nyújtotta neki. Emlékét gyérülő számú tanítványai ápolják, művei pedig megőrzik.

Hivatkozások

1. Takaróné dr. Gáll Beatrix: A tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonya *Közgazdasági Szemle*, 1933. 12. sz. 745-784. old.
2. Takaróné: A tiszta ökonómia és az univerzalizmus viszonya *Közgazdasági Szemle*, 1933. 12. sz. 745. old.
3. Takaróné dr. Gáll Beatrix: A tiszta ökonómia és az univerzalizmus (egyetemi doktori értekezés)
Budapest, 1932. 118. old. (kézirat)
4. Takaróné dr. Gáll Beatrix: *Gazdaságetika*
Magyar Közgazdasági Társaság, *Közgazdasági Könyvtár XX. köt.*,
Budapest, 1938. 22. old.
5. Takaróné: *Gazdaságetika*, 75. old.
6. Heller Farkas dr. és Erődi-Harrach Béla dr. ny. r. tanárok véleményes jelentése, 6. old. *BKE Irattára*, 6/B-45.
7. Takaróné: *Gazdaságetika*, 97. old.
8. Takaróné: *Gazdaságetika*, 196. old.
9. Takaróné: *Gazdaságetika*, 188-189. old.
10. Takaróné: *Gazdaságetika*, 190. old.

dr. Hajdú-Moharos József

Táj és geopolitika

A címben a „Hol?” kérdésre válaszoló tértudomány, a földrajz két alapkategóriája szerepel. Az elmúlt évtizedek mindkét fogalmat eltorzították. A táj TELEKI PÁL értelmezésében a földrajz tárgya, a földrajzi környezet egésze. Később a természetföldrajz sajátította ki magának, igyekeztén megszabadulni egyik lényegi elemétől, a tájfogalomra szükségszerűen besűrűdő emberi hatástól.

A geopolitika - a térben érzékelhető politikumvalósággal tabunak számított az elmúlt évtizedekben: szerény „utóda”, a politikai földrajz a tudományunk élére állított gazdasági földrajznak csak rövid függeléke lehetett. A geopolitika fogalmát a hazai tudományosságban csak a nyolcvanas-kilencvenes évek átrendeződése rehabilitálta. A földrajz lényegéből fakadó kettősségét azonban még mindig bizonygatnunk kell: a tájföldrajz nem művelhető gazdaságpolitikai szempontok figyelembe vétele nélkül; a geopolitika pedig csak a természeti adottságok és erőforrások ismeretében vállalkozhat politikai folyamatok földrajzi értékelésére. E szakmánk egészét érintő problémakört néhány, a kívülállók számára is világosan kirajzolódó kérdés kibontásával igyekszem kifejteni.

1. A földrajz helye a Nap alatt: **szükség van-e ma geográfiaira?**

A földrajz (görögből származó nevén a geográfia) eredetileg a Földünkre vonatkozó összes ismeret gyűjtőfogalma volt, majd az ismeretanyag bővülésével egész sor tudományág önállósult belőle: a csillagászatól az egyes földi szférák tudományain (geológia, meteorológia, hidrológia stb.) és a térképészetten át a gazdaság-, népesség- és településtudományokig. Magának a földrajznak azonban továbbra is megmaradt az e tudományok körébe tartozó jelenségek érintkezési felületének, kölcsönhatásainak és térbeli eloszlásának vizsgálata, sőt e témakörökben a leírás és az oknyomozás kívül a prognózisra is vállalkozik.

A földrajznak tehát mai életünkben is nagy hivatása van: térbeli eligazítást adni bonyolult világunkban, hogy kiismerjük és otthon érezhesük magunkat benne. Mindezek alapján jogosan gondolhatnánk, hogy kulcsszerepet kellene betöltenie. Az elmúlt évtizedekben azonban a földrajz pozíciói jelentősen meggyengültek, és e magasztos feladatok betöltése ifjúságunk és a széles közvélemény körében egyaránt komoly veszélye került. Oktatási és kutatási tapasztalataim alapján szeretném felhívni a figyelmet néhány, nemcsak a szakmabelieket érintő problematikus jelenségre.

Földrajzoktatásunkban radikálisan csökkent a lexikai anyag szerepe; ezzel szemben az összefüggésekre helyeződik a hangsúly. De ne feledjük: tudományosan megalapozott összefüggés csak tények között állapítható meg; egyébként minden a „levegőben lóg” és könnyen tartalmatlan frázissá válik. A földrajzban pedig a tényanyag alfája és omegája a helynévanyag: itt a „mi hol van?” és „hol mi van?” kérdésekre kell válaszolni, ami bizonyos topográfiai (helyrajzi) ismeretek nélkül lehetetlen. Márpedig jelenleg a felvételibé számító középiskola anyagában nemhogy a világ országait és fővárosait, hanem még az európai országokat vagy a magyar megyéket sem kell tudni felsorolni.

A földrajzból felvételizőkről azt gondolnánk, hogy a választott tantárgy iránti érdeklődésből és elhivatottságból jelentkeznek továbbtanulásra. Pedig nagyon sokszor csak arról van szó, hogy a legkisebb óraszámú tanult, legkönnyebbnek gondolt tárgyat választják. Ebből következik, hogy még a földrajz iránt érdeklődő 16-20 éves választójogosult állampolgároknak sincs áttekintő ismeretük hazánk térszerkezetéről (országrészek, tájegységek, megyék, városok, közlekedési fővonalak stb.). Mindez fölveti a kérdést: mennyiben járul hozzá oktatásunk a honismeretre, a hazaszeretetre való neveléshez?

Földrajzi tankönyveink gyakran még a legfontosabb országokat sem ismertetik egyenként, megelégszenek a régiók szerinti áttekintéssel. Pedig az állami keretek az integrációs folyamat során is - bár módosult jelentőséggel - tartósnak bizonyulnak, és a realitásoktól éppen akkor

szakadunk el, ha az országismertetéseket teljesen elhagyjuk. Csekély súllyal szerepelnek a tananyagban a szomszédos országok: elnagyoltan foglalkozunk földrajzi szomszédságunk természeti viszonyaival, ami megnehezíti hazánk földrajzának ismertetését is. A kevés ismeret távolról sem elegendő a saját viszonyainkkal való összehasonlításhoz, közös múltunk és jelenünk tudatosításához.

Nem kap kellő hangsúlyt a földrajz és a történelem kapcsolódása, noha egy frappáns megfogalmazás szerint a történelem nem más, mint időbeli földrajz, a földrajz pedig térbeli történelem. Mégis, alig vagyunk képesek kapcsolatba hozni a két tárgy anyagát. A legújabb időszakaszt (kb. a második világháború óta) a történelem is elég elnagyoltan adja elő, mintegy hallgatólagosan a földrajz feladatkörébe utalva azt. Fel kellene vállalni történeti-földrajzi témakörök közös feldolgozását: a két világháború és Európa mai politikai képe, a gyarmati rendszer, a katonai tömbök és a gazdasági integrációk idő- és térbeli alakulása stb.

A társadalom földrajzi ismertetésében ma is egyoldalúan a gazdaságra (ezen belül az elmúlt évtizedek hagyományaként főleg a nehéziparra) koncentrálnak. Még az egyetemi oktatásból is szinte teljesen hiányoznak az etnikai szempontok: a magyarság rokon népeiről sem tudunk meg semmit, s a tankönyvekben alig néhány mondat utalás esik a határon túli magyarokról). Alig esik szó a vallási, a politikai és társadalmi mozgalmak, vagy hogy egy „modern” szempontot említsek: a marketing (piactudomány) földrajzi vonatkozásairól.

Nem használjuk ki eléggé a földrajzoktatás lehetőségeit a saját véleményalkotásra, vitára, öntevékenységre való nevelésben; nem hívjuk fel a figyelmet a más tárgyakkal való kapcsolódási pontokra. A tananyagot főlegesen mitizáljuk: még a természeti földrajz megállapításai sem örökérvényűek, a társadalmi-gazdasági földrajz pedig közvetlenül alá van vetve az aktuális változásoknak. Ne állítsuk be az éppen divatos elméleteket az egyetlen lehetséges megoldásnak! Merjük tájékoztatni a tanulókat a lezáratlan tudományos problémákról, számoljunk be nekik a vitatott kérdésekre adható alternatív válaszokról is:

A földrajznak széles vizsgálati spektruma, valamint a térbeli eltérésekre, változásokra és összefüggésekre figyelő szintézisjellege miatt lényegéhez tartozik a realitásérzék és a mértéktartás. Ugyanakkor szorosan kötődik a talpunk alatt és körülöttünk lévő valósághoz, és cselekvő elkötelezettségre neveli azokat, akik még legalább heti egy-két órában foglalkozhatnak vele. Legyünk optimisták: bízunk benne, hogy e tudomány társadalmi presztízsének növekedése nemcsak a szakma előrelépéséhez nélkülözhetetlen. Talán megvalósul végre a földrajzi szempontok utólag oly sokszor hiányolt beépülése a döntéshozatal mindennapi gyakorlatába a világ sok országá után Magyarországon is.

2. A leíró földrajz: elavult vagy időszerű módszer?

A földrajztudomány görög eredeti neve: geográfia, ami magyarul földleírást jelent. A modern földrajz eszköztárában, illetve célkitűzései között az egyszerű leírástól az oknyomozáson át a prognózisig, a terepi megfigyelésektől a műszeres vizsgálatokon át a matematikai modellek alkalmazásáig sok minden megtalálható; mindmáig megmaradt azonban a leírás kivételes jelentősége. Akik szerint a leíró földrajz csak e tudomány múltját képezi, nem veszik figyelembe, hogy bármely új eredmény csak úgy integrálható a földrajzi ismeretanyagba, hogy a leírás részévé tesszük, szó szerint: helyére illesztjük. A leírás a földrajzi kutatás kiindulópontja és egyben végeredménye: rámutat a lényeges jegyekre, a részadatokat térbeli rend szerint összképpé állítja össze.

E nehéz és szép feladat sikerét nagyban befolyásolja a földrajzi névanyag összeállítás: ebben zömmel helynevek szerepelnek, kiegészítve bizonyos intézmények, népcsoportok, személyek stb. neveivel.

Minden népnek természetes törekvése, hogy a lakóterületén és szomszédságában lévő helyeket saját nyelvén vagy ahhoz igazított formában nevezze meg: egy-egy nyelv földrajzi neveinek elterjedési köre - az ún. névterület - általában meghaladja magának a nyelvnek az elterjedési körét. A magyar névterület kiterjed a Kárpát-medence nagyrészére, valamint Moldva egy részére is. Bizonyos típusú helyneveknél - ilyenek pél-

dául egyes nagyvárosok, hegységek és folyók nevei, valamint az ország- és tengernevek többsége - lényegesen tágabb a kör, melyet magyar névváltozatokkal leírhatunk. Bizvást használjuk is e magyar névalakokat, amint a németek, a franciák vagy a lengyelek használják - országhatároktól függetlenül - a maguk neveit: A határainkon túli magyar névváltozatok „óvatos használata” nemcsak nyelvünk szegényedéséhez vezet, hanem a földrajz hitelvesztéséhez is! Főlöszleges erőltetetten igazodni a szomszédos országok saját nyelvű elnevezéséhez: Apuseni-hegységet mondani *Erdély* középhegység helyett (a román *Muntii Apuseni - Nyugati-hegység* után), gabcsikováí vízlépcsőről beszélni b6si helyett stb. A korrekt névhasználathoz hozzátartozik viszont az idegen névalakok közlése is mindenütt, ahol szükséges, beleértve a magyarországi nemzetiségek helyneveit is.

A névanyaghoz gyakran kapcsolunk etimológiai magyarázatot, amely megvilágítja a névadás eredetét és körülményeit. E téren a földrajz feladata a nyelvészeti eredmények földrajzi ellenőrzése. A helynevek a távoli múltban gyakran az egyetlen eligazító forrást jelentik. A névhasználat alakulása (nevek keletkezése, eltűnése, több nyelvű névadás) egy sor történeti és földrajzi tény felismerését teszi lehetővé. Az etimológiai adatok tehát - amellet, hogy színesítik a leírást - fontos szakmai információkat is közölnek. Érdemes itt felhívni a figyelmet a közelmúlt nagy sikerű monográfiájára, *az Erdély története* első fejezeteire: mily nagy szerepe van e régió homályba vésző korai történelme feltárásában a helynevek vizsgálatának.

A földrajzi leírás gerincét a természeti viszonyok, a gazdaság és a településhálózat ismertetése jelenti. A névanyag összeállítása e tekintetben jól bevált módszereket követ. A természeti földrajzban a természeti tájak rendszere képezi a leírás alapját. A tájakat - a természeti tényezők bizonyos összhangjával jellemezhető területegységeket - nagyságuk és a szomszédos hasonló egységektől való eltérésük mértéke szerint hierarchikus modellbe foglaljuk össze. A névanyagot általában a hierarchiába illesztve közöljük: pl. *az Alföldön* mint *nagy tájon* belül az egyik kö-

zéptáj a Körösök síksága, a annak egy kistája a Kis-Sárrét. A tájak rendszerezése azonban nem egyszer s mindenkorra lezárt kérdés: időről időre újabb megoldások bukkanhatnak föl.

A gazdasági és települési névanyagban a terjeszkedő agglomerációk és a néhol hálózattá összeálló urbanizációs és ipari tengelyek kezdik elmosni az éles különbséget a korábban pontszerűnek tekintett egyes települések és iparközpontok, illetve a nagyobb, foltszerű regionális egységek között. Külföldi példák - a német Ruhrstadt és holland *Randstad* - mellett említhetjük a *Komárom-Esztergom ipartengelyt* vagy a közép-békési *agglomerációt*.

A névanyag folyamatos karbantartását teszik szükségessé a megújuló közigazgatási átszervezések. A településegysítések általában új név kreálásával (*Bátonyterenye, Hajdúhadháztéglás*) vagy a beolvasztott helységek nevének eltűnésével járnak (*Szeged + Algyő + Tápé + Kiskundorozsma + Szőreg + Gyálarét = Szeged*). A városok belső szerkezete is változik (Budapest új városrészei között említendő *Újpalota*, Miskolcon *Avas-dél*; e nevek negyedszázaddal ezelőtt e formában még nem is léteztek). Új elemek kerülnek a névanyagba egyéb igazgatási változások, az állami hovatartozás vagy az államnyelv módosulása nyomán. A változásokat a földrajzi névanyagnak természetesen követnie kell de fölvetődik a megszűnő nevek megőrzésének felelőssége is!

A népességföldrajz különös figyelmet érdemlő része az etnikumok (nyelvi, vallási, származási és kulturális csoportok) földrajza. Az állami és igazgatási egységek csak ritka esetben fedik pontosan a népesség etnikai tagozódását. Etnikailag homogén ország alig van Földünkön. A francia ihletésű államnemzet-elvet valló országokban, ahol minden állampolgárt - nyelvétől, vallásától függetlenül - az államalkotó nemzet részének tekintenek, nemzeti kisebbségekről hivatalosan nem esik szó, vagy legalább is valós arányuknál kisebbnek tüntetik fel őket. Ez a helyzet pl. Franciaországban és Törökországban: de itt is vannak a franciák, illetve a törökök közé nem asszimilálódott csoportok (elzásziak, korzikaiak, bretonok, illetve kurdok, örmények stb.). Egy

földrajzi leírás az etnikai csoportok említése nélkül aligha lehet teljes, sőt a világ számos országában az etnikai megoszlás a térszerkezet meghatározó eleme: a föderatív felépítésű államokon (Oroszország, India) kívül a harmadik világ számos országára utalhatunk. Az etnikai névanyag az élet sok területével összefügghet: gondoljunk a művelődési központokra (*Kolozsvár az erdélyi magyarok, Nagyszeben a szászok, Cottbus és Bautzen a szobrok, Lhasza a tibetiek számára*) vagy az etnikai konfliktusok színhelyeire.

A történelmi tartományok a térszerkezet legtartósabb elemei közé tartoznak. Bár egyes megjelölések használata időszakhoz kötött (pl. a dél-magyarországi *Katonai Határőrvidék a XVII-XIX. században állt fönn*, a Szudéta-vidék az 1938-as müncheni egyezményhez, a *Visszatért Területek* fogalma Lengyelország 1945-ös nyugati területgyarapodásához kapcsolódik); a történelmi tartományok némelyike évszázadokon át közismert marad. Ezek gyakran felbukkannak a természeti, gazdasági és közigazgatási egységek nevében, valamint az idegenforgalmi névanyagban is (*Jászság, Kunság, Őrség, Erdély, Thüringia*). A földrajzi leírás egyik feladata éppen a történelmi, gazdasági és természeti regionális egységek, területi beosztások összekapcsolása.

A névanyag összeállításának vitatott pontja a kulturális névanyag felvállalása: szerepelhetnek-e a természeti objektumokkal, gazdasági és települési góccokkal egy sorban pl. neves személyek szülőhelyei, irodalmi vonatkozású helyek és más hasonlók? A helyi hagyományok feltárása - e nemrég még sokak által provinciálisnak hitt irányzat - nagyban hozzájárul a helyi öntudat megalapozásához, tudományos háttérrel ad a lokálpatrióta törekvéseknek. Természetes tehát, ha e szempontok a földrajzi leírásba is szervesen beépülnek: Békés megye névanyagában a városok, ipari telephelyek, határállomások stb. mellett helyet követel magának *Vészító* (mint SINKA ISTVÁN költő szülőhelye és a mágori ásatások helyszíne) és *Biharugra* (mint SZABÓ PÁL író szülőfaluja).

A korunk egyik vezető gazdasági ágává előlépett idegenforgalom a földrajzi leírásokban is előtérbe helyezi a természeti érdekességeket,

műemlékeket, fürdő- és üdülőhelyeket, sportközpontokat. Egyes országokban a turistacélpontok már nemcsak hírben, hanem piaci jelentőségben is fölülmúlják a nagy ipari-kereskedelmi góccokat. Magyarország térszerkezetének a balatoni üdülőövezet éppúgy meghatározó eleme, mint a Dunántúli középhegység iparvidéke.

Külön figyelmet érdemel a környezet- és természetvédelmi szempontok felértékelődése. A fejlett országokban az urbanizációs háló hézagai lesznek a mezőgazdaság és a természeti környezet maradékterületei. Ezek perifériából gyakran központi jelentőségű térséggé válnak, amint a hozzájuk kapcsolódó funkciók - többek között az idegenforgalom - a társadalmi élet központjába kerülnek. A természetvédelmi objektumok magukhoz vonzhatják a megközelítésükhöz szükséges infrastruktúrát, illetve távol tartják maguktól az átmenő vonalakat: tehát a térszerkezetet saját területükön túl is nagyban befolyásolják. Hazánkban a nemzeti parkok, tájvédelmi körzetek, vadrezervátumok stb. némelyike már ma is a legismertebb helyek közé tartozik (*Hortobágy, Gemenc, Gyulaj*); másoknak pedig éppen a védetté nyilvánítás ad lehetőséget az ismertté válásra és a remélt fölemelkedésre (*Aggtelek, Zselic, Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg*).

Gyakorta előfordul napjainkban, hogy egyes helyek az ökonómia és ökológia konfliktusának színtereként válnak ismertté. Ez utóbbira példa az osztrák atomerőmű (*Zwentendorf*), mely elkészült, de népszavazáson vetették el az üzembe helyezését; vagy a *tapolcai tavas barlang és a fenyőfői ősfenyves*, melyek károsodása a bauxitbányászat számlájára írható.

A névanyag frissen tartása elképzelhetetlen a napi aktualitások folyamatos beépítése nélkül. Ez teremti meg a kapcsolatot a tudományos leírás és a zajló élet között. HUNFALVY JÁNOS múlt század végi *Dél-Európa* című könyvében rendre ott találjuk az éppen átalakuló Itália és Balkán csatatereit, az akkori napi aktualitások színtereit. Napjaink földrajzi leírásában ugyanígy helyet kell kapjon *Csernobil*, melynek neve egyjelentésű lett az eddigi legsúlyosabb atomerőmű balesettel vagy éppen a természeti katasztrófák, fegyveres konfliktusok politikai és sportesemények helyszínei.

A földrajzi névanyag összeállításának szempontjaival azt kívántuk illusztrálni, milyen sokféle információ integrálható a földrajzi leírásba. A névanyag a leírás váza: nem egyszerű felsorolás, hanem az ismertetett terület törvényszerűségeit figyelembe vevő, az összefüggésekre rámutató válogatás.

3. Tájföldrajz és topográfia: összeegyeztethető-e a magyar és a román tájbeosztás?

Sokan és sokat beszélnek mostanában a magyarság és a szomszéd népek közötti kommunikáció szükségességéről. Ennek egy konkrét lépéséről számolok be az alábbiakban: a tájbeosztások összehangolása alkalmas terepül kínálkozott a magyar-román szakmai párbeszéd előmozdítására egy mindkét fél számára fontos szakterületen. A tájak saját nyelvű megnevezésével a romániai magyarság (s elsősorban a tanulóifjúság) otthonérzését kívántuk javítani mai hazájának egész területén. Ehhez azonban túl kellett lépni mindkét ország szaktudományának bizonyos megkövesedett szempontjain.

A földrajz a földfelszíni szférák interferenciájával a térbeliség (topográfikum) mint központi rendező elv alapján foglalkozik: „határtalanságát” éppen a topográfiai (helyrajzi) szemlélettel szorítja a tudományos kutatás elmélyültségét megalapozó keretbe és logikai rendbe. A „hol?” kérdésre válaszoló topográfia felfogásunk szerint a földrajznak nem a perifériáján, hanem éppen a középpontjában található: ez a földrajz további kérdésfeltevéseinek - „miért ott van?” „mióta van ott?” „hol lesz várhatóan a jövőben?” - elengedhetetlen alapfeltétele.

A földfelszín különböző térbeli modellek keretében jeleníthet meg: a földrajzi szélességgel összefüggő tényezők a zonalitás modelljével írhatók le; a zónákat keresztező faktorok leírására alkalmas keretül kínálkozik a tájfogalom. Az „ember nélküli” tájföldrajzban általában csak a természeti tényezők hatását veszik figyelembe: a rokon vonások alapján rajzolódnak ki az egységek, az eltérések alapján a hierarchikus szintek.

A természeti beosztásba is beszűrődnek azonban a komplex jellegű történeti-néprajzi tájfogalom bizonyos elemei: a természeti beosztásnak lehetőség szerint összhangban kell állnia a történeti-néprajzi területegységekkel (Hajdúsági-löszhát és Hajdúkerület, Beregi-Tiszahát és Bereg vármegye); ugyanakkor a természeti tájfogalmak maguk is társadalmi tájmegjelölésekké válhatnak (Mezőföld, Közép-Tiszavidék).

A tájhierarchia a tájféldrajz alapvető modellje, térbeli környezetünk leírásának és értelmezésének eszköze. Formába öntése a felvetődő szempontok körétől, a súlyozási elvektől és bizonyos szubjektív tényezőktől is függ. A tájhierarchia tehát közelítés, amely sem a véglegesség, sem az általános érvény, sem pedig a kizárólagosság igényével nem léphet föl. A tájelmélettel kapcsolatban fontosnak tartjuk KÁDÁR LÁSZLÓ véleményét a tájak és zónák dialektikájáról, a népi tájszemléletről és a tájak közötti „jellegtelen” átmeneti területekről. Praktikus okokból mégis elfogadjuk a magyar részről PÉCSI MÁRTON - SOMOGYI SÁNDOR (1980), román részről GRIGORE POSEA (1982, 1985) felhasználási körzetesítéseiben megjelenő következetes hierarchikus rendszert mint vezérfonalat és mint a térképészeti alkalmazás (mit írjunk a térképre?) kiindulópontját.

A tájbeosztás gyakorlati célját a térbeli tájékozódás elősegítésében látjuk. Ez tükröződik a térkép néprajzi anyagában is. A tájnevek tartalma gyakran változik. Különböző nézőpontok mind koncepciójában, mind pedig részleteiben eltérő megoldásokat eredményezhetnek. Természetes tehát, hogy a román és a magyar tájszemlélet néhány tekintetben határozottan elkülönül egymástól. Román szerzők általában a hegységektől a síkságok felé tartva, centrifugális rendszerben tárgyalják orszáukat, a Kárpátok két oldalának különbségeit elmosásák, párhuzamait erősítik, az Erdélyi-középhegységet „Nyugati-Kárpátok” néven emlegetik, a magassági kategóriákat a hegység, dombság-síkság 1/3-1/3-1/3-os „ideális” arányának megfelelően állapítják meg. Ugyanakkor a magyar tájszemlélet (ideértve az erdélyi magyar kutatók zömét is) a Kárpátok két oldala közötti különbséget hangsúlyozza, az Erdélyi-medencét a

Kárpát-medence K-i fiókjának, az Erdélyi középhegységet belső válaszfalnak tekinti, a Kárpátok szakaszolását a medence belsejéből nézve égtájak szerint oldja meg.

A két szemléletben egyaránt tetten érhető az állammemzeti eredet (a magyaroknál ez a történelmi országra vonatkozik); nem fordítanak elegendő figyelmet a határokat átlépő kapcsolódásokra. A magyar tájrendszerek a Kárpátok külső oldalán felbukkanó problémákkal alig vagy egyáltalán nem foglalkoznak.

A lehetséges kompromisszum a román és a magyar tájrendszerek néhány közös elemén alapul: mindkét országban elfogadják a fő hierarchiaszinteket, és nagyjából azonosak a részletes tagolás elvei is. Románia 14 nagytájának kijelölésével a konszenzusos részeken kívül részben a román álláspontot fogadtuk el (Kárpát kanyar, Bánsági-hegyvidék, Szubkárpatok), részben a magyart (Erdélyi-középhegység, Erdélyi-medence, Északkeleti Kárpátok). A részletekben a párhuzamos nevezéktan felállításával véljük megvalósíthatónak a kompromisszumot.

A két álláspont közelítésének elengedhetetlen alapfeltétele a „másik fél” álláspontja megismerésének, átélésének és tiszteletének szándéka: ez az óhajtott magyar-román paralelitás egyetlen lehetséges alapállása. A kompromisszumos megoldással sikerült a Kárpátok mindkét oldalát egyenlő részletességgel beosztani; a részletekben pedig a párhuzamos román-magyar névanyagot széles körben érvényre juttatni. Nemcsak az erdélyi országrész modern (a román beosztásokkal minden tekintetben egyenértékű) magyar nevezéktanát állítottuk föl, hanem a regáti, ezen belül elsősorban a moldvai névanyag kétnyelvűségét is vállaljuk, s ebben a moldvai csángómagyarság emancipációjának is egyik eszközét látjuk.

Kardinális kérdés a tájbeosztás „felső kapcsolata”: e tekintetben Romániát Közép-, Kelet- és Dél-Európa átmenetének, másrészt a Kárpátok térsége részének tekintjük. A Kárpát-medencei és kárpáti nagytájaknál a közép-európai, a külső előtéri nagytájaknál a pontusi-balkáni jellegek dominálnak. Közép- és Kelet-Európa pontos elhatárolását azonban sem szükségesnek, sem lehetségesnek nem tartjuk.

4. Geopolitika magyar szempontból: meddig terjed a mi hazánk?

A kérdést nálunk egészségesebb történeti tudatú népnek talán fel sem kellene tennie, annyira egyszerű volna rá a válasz. Országunk határáig - mondanák a franciák és velük mindazok, akik meg vannak elégedve jelenlegi állami kereteikkel. Ahol csak lakunk, az mind a mi hazánk - mondanák a németek és velük azok a népek, amelyek (bár részeitek államhatárok választják el egymástól) nyelvi azonosságuk alapján mégis összetartozónak érzik magukat.

Mit válaszolhatunk e kérdésre mi magyarok? Mondhatjuk-e, hogy országunk határáig terjed a hazánk? Terjed-e odáig? Magyar föld-e a kis ország határain belül az idegen tulajdonú vállalat, a pilisi szlovák, a banyai sváb, a Szentgotthárd környéki vend falvak határa vagy éppen a városszéli cigánytelep külön világa? Erre csak egy válaszunk lehet: amíg országunkat így és nem másképp hívják, igen:

És vajon csak a határig terjed-e a hazánk? Nem magyar föld-e ma is a csaknem tisztán magyarok lakta Csallóköz, Beregszász környéke, a Székelyföld és a bácskai Tisza mente? És nem magyar föld is-e a magyarok által is lakott sok száz vegyes lakta Kárpát-medencei falu és város? Hát ahol még néhány éve-évtizede magyar szó is járta - de az elmúlt hetvenegynéhány év mindenféle machinációi (iskolapolitika, ki- és betelepítések, urbanizáció, iparosítás...) nyomán azóta eltűnt vagy töredékre fogyatkozott a magyar elem? A magyarság egykori jelenlétének sok helyen csak néhány sírkövön, feliraton, egy-egy család nevében - talán a szívében és a nyelvében is -, valamint a helységnévtárak adatai között maradt nyoma. Másutt viszont éppen e hét évtized során nőtt meg a magyar szórványok létszáma: sok magyar ajkú vetődött olyan perifériákra, mint Románia regáti része, a nyugat-cseh határszél, a volt Jugoszlávia és a Szovjetunió számos nagyvárosa. És vajon a történelmi emlékhelyek, mint Dévény és Verecke, Késmárk Thököly sírjával vagy a „Magyar Termopilének” nevezett véráztatta Tömösi-szoros - nem ré-

szei-e a mi hazánknak is? És a legszélső magyar népcsoportok, a már szinte létükben is vitatott - sokáig az anyaország által is elfelejtett - moldvai csángók, a jugoszláviai polgárháborúban földig rombolt szlávóniai magyar falvak vagy a felsőorségi magyarok, akik még mindig nem tűzhetik ki a március 15-i kokárdát, mert az osztrák állam szuverenitását sértené - ők vajon hazánkhoz számíthatók-e?

A mi hazánk az, ahol mi magyarok jól vagy rosszul, de bármilyen helyzetben is otthon érezzük magunkat. Tehát Magyarország mai és volt területe is, ahol magyarok kisebbségként élnek más népekkel. A mi hazánk az, ahol jelen vagyunk vagy voltunk: ahol a fejlődéshez kisebb-nagyobb részben mi is hozzájárultunk, és lehetőségeinkhez mérten a jövőben is hozzá szeretnénk járulni. Ez a haza lényegében a Kárpát-medence, hozzávéve a moldvai csángó szórványokat, melyek jelenléte több száz (talán ezer) évre visszamenően dokumentálható. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy mindez közös örökség az együttélő népek számára, beleértve a magyarországi nem magyarokat is. Tény, hogy a kisebbségi magyarság élettere a mai államkerethez igazodik: az ő számukra hazai föld mai országuk egész területe. Önként vagy kényszerből szétszóródnak a történeti magyar határokon kívül is; afféle belső kivándorlás ez: magyar diaszpóra Kelet Közép-Európában.

A mi hazánk tehát pontosan körül nem határolható. A Kárpát-medence (a Közép-Duna völgye) az a térség, melyre tekintetünket elsősorban kell fordítani; itt kell mindent megtennünk, hogy - társbélőinkkel egyetemben - minél inkább itthon érezhessük magunkat. Korunk nagy kérdése a jelenléthez, a folyamatossághoz való jogunk. Ez a medence közepén éppúgy kérdés lehet, mint Kassa, Kolozsvár vagy Újvidék környékén. Európa egyik legkívánatosabb földdarabja a történelem során már sok külső hatalom érdeklődését fölkeltette. Hogy a jövő századokban is itthon lehessünk e földön, helyzetünket elfogadva alkalmazkodni kell környezetünkhöz, meg kell találni a közös haza lakóinak közös érdekeit és a kényes egyensúly fenntartásának keskeny ösvényeit.

Ha ez nem sikerül, a szlavóniai és dél-baranyai magyar falvak szerencsétlen sorsa mutatja a nem kívánható alternatívát.

Irodalomjegyzék

1. *Csicsery-Rónay István - Vígh Károly* (szerk.): Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai. Occidental Press, Budapest, 1992.
2. *Hajdú-Moharos József - Sasi Attila - Erős László*: Románia tájfeldrajzi beosztása. Balaton Akadémia, Vörösberény, 1993. *Hajdú-Moharos József*: Menedzsment-marketing-geopolitika. Balaton Akadémia, Vörösberény, 1994.
3. *Kádár László*: Landscapes, Zones and their Regional Energy. Debrecen, 1976.
4. *Makkay László - Mócsy András* (szerk.): Erdély története I. Akadémiai, Budapest, 1987.
5. *Rétvári László*: Közép-Európa földrajzi igazsága.
6. *Földrajztanítás*, Budapest, 1993.
7. *Tulogy János - Balás Árpád - Madarász Antal*: Földrajzi kislexikon. Kriterion, Bukarest, 1976.

Dr. Hargítai Sándor

Változások az államháztartás háttérén

Az újraelosztás része az állam tevékenységének, amelyet a költségvetési (államháztartási) rendszer felhasználásával végez. Gyakran merül fel az a kérdés, hogy ésszerű és célszerű-e vajon az ahogyan (amilyen terjedelemben, a munka és a tőke között amilyen irányban és arányban, s mely gyakorlati célok elérése érdekében) a jövedelmek átrendezése folyik. A közelmúlt hazai társadalmi-gazdasági változásai is felerősítették a vele kapcsolatos várakozásokat, az újraelosztási rendszer módosításának igényét, az olcsóbb állam működtetését megalapozó államháztartási reform sürgetését.

A gyors változást szorgalmazók azonban keveset mondanak arról, ami az újraelosztás módosításával elérhető, pénzügyi egyensúlyi változások mögött van, illetőleg arról szólnak legfeljebb, ami a gazdaság közvetlen reagálása (élénkülése vagy lanygulása, belső vagy külső piaci érdeklődése, beruházásainak és szerkezetének változása, esetleg más formája) lehet. Nem nagy figyelmet fordítanak továbbá arra, hogy az újraelosztás gyakorlatában létrejött determinációk (termelési tényezők megőrzését, újrateremtését szolgáló felhasználási módszerek, technikák) mennyire gyors és milyen mértékű átrendezést tesznek lehetővé.

Az elmúlt néhány év társadalmi-gazdasági eseményei, az események következményei bőséges tapasztalatot nyújtottak arra vonatkozóan is, hogy az állami költségvetés (illetőleg az államháztartási rendszer), valamint a társadalom és gazdasága kölcsönhatásainak, kölcsönös meghatározottságuknak megannyi részlete tisztázatlan, a megváltozott körülményekben kiszámíthatatlan. Ennek valószínűleg csak részben adják okát a folyamatok megismerhetőségének korlátai, a szándék hiányára lehet gyanakodni, mintha leszoktunk volna a makrogazdasági hatások számításba vételéről. Alig-alig lehet találkozni társadalmi-gazdasági programokhoz, jogi (vagy más természetű) szabályozási elképzelések-

hez készített hatásvizsgálatokkal. Több jele van annak, hogy a várható hatások számításba vételének elmulasztása a szorosan vett gazdaságban (a vállalkozások, a non-profit szféra és a pénzügyi rendszer területén egyaránt) gondokat okoz. A kellemetlen következmények ugyanakkor a társadalmi-gazdasági folyamatok más köreibben (az infrastruktúrában, az elosztás, a jóléti és szociális biztonság, a fogyasztás területein például) is megjelennek). Meg kellene kísérelni, a várható hatások gondos, előre elvégzett számításba vételével felkészülni a változások és következményeik fogadására.

Különösen fontos lehet az államháztartás és a társadalmi-gazdasági folyamatok kapcsolatában mindaz, ami hosszabb időszakra (ha úgy tetszik távlatban) meghatározó erőt jelent, a jövőben pedig ilyen erővé válhat. Így közelítve hozzá, már nem csupán az államháztartás egyensúlyát érintő kérdések jelennek meg, hanem a pénzügyi összefüggések mögött álló sokféle tennivaló, az egészségügyi szolgáltatások, az óvodai vagy az iskolai nevelés, az utak állapota, a közbiztonság alakulása és egyébek jelenléte is érezhetővé válik. Azzal is szembe kell nézni, hogy egyre újabb, nehezen megismerhető és megoldható feladatok is körvonalazódnak. Körültekintő előkészítés és a következmények gondos ki-munkálása, majd mérlegelése nélkül az államháztartási rendszert ezeknek az újabb feladatoknak a megoldására nem lehet felkészíteni, nem lehet arra alkalmassá tenni, hogy a társadalom, a gazdaság fejlődésének fenntartását legjobban szolgálja. Az ilyen igénnyel történő felkészülés érdekében szeretném felhívni a figyelmet néhány, a hazai államháztartási folyamatokban megfigyelhető összefüggésre, illetőleg regionális vagy világméretű általános társadalmi-gazdasági tényezőre, irányzatra. A hazai államháztartási rendszert érintő következtetések és gyakorlat ezeket nem kerülhetik meg.

1. A fogalmakról és a módszerről.

Szinte reménytelen vállalkozás a hazai államháztartási (állami költségvetési) folyamatokat, azoknak a gazdasággal létezett kapcsolatait az elmúlt évtizedekben nyomon követni. Legalábbis az árnyalt leírás, a fontos részletek megbízható megismerése akadályokba ütközik. Ennek egyik oka a szerkezeti, szervezeti változások végeláthatatlan sora és a szakadatlan pénzürtékváltozás, míg a legutóbbi években ehhez a makrogazdasági információk úgyszólván teljes hiánya társult.

Annak érdekében, hogy mégis bizonyos összefüggéseket láthatóvá tegyünk korlátozni kellett a célokat. Egyik oldalról ezért csupán addig lehetett eljutni, hogy az államháztartásnak a gazdaságban (a létrehozott jövedelemben) elfoglalt helyére, az állami feladatok finanszírozásában játszott szerepére vonatkozó irányzatok érzékelhetővé váljanak. Más oldalról pedig korlátozást jelent az, hogy az államháztartás rendszerében marad a vizsgálódás. Az esetek nagyobb részében az államháztartási rendszer működésével kapcsolatos dokumentumok (zárszámadások, költségvetések) kerültek felhasználásra. Korlátozni kellett továbbá a véleményalkotást az államháztartási rendszer összefoglaló adataira, összefüggéseire (az alrendszereken belüli vagy azoknak egymás közötti pénzfolyamatai a rendelkezésre álló adatokból nagyon nehezen lennének megítélhetők).

A fentiekben említett összemérési, elemzési korlátok ellenére a felhasználást lehetővé teszi az a körülmény, hogy a vizsgált időszakban, mindvégig lényegében azonos kört lehet átfogni. "Az 1950. évi költségvetési mérleg az első, amely az egész közületi költségvetési gazdálkodás eredményét egységbe foglalva tünteti fel. A mérleg egységében kifejezésre jut, hogy a korábban különálló háztartással rendelkező önkormányzatok és társadalombiztosítási intézmények gazdálkodása az év folyamán az államháztartás szerves részévé vált."¹ A továbbiakban ezek

---

¹ Jelentés az 1950. évi állami költségvetés végrehajtásáról.

a gazdálkodási területek együtt maradtak előbb az "állami költségvetés" majd az "államháztartás" rendszerében. Ennek megfelelően a két összefoglaló megjelölést azonosként használhatjuk (ám azoktól mindenképpen eltér a "központi költségvetés").

Az állami költségvetés felhasználásával megoldott állami feladatok leírásában sem lehet a külső határokon túl jutni, a szakmai tartalmat vagy annak minőségét megközelíteni. Itt azonban erre nem is lett volna szükség. A mindenkori kiadási főösszeg mellett a társadalmi közös fogyasztás (a lakossági fogyasztást szolgáló oktatási, nevelési, egészségügyi és más természetbeni, valamint nyugdíj, járadék, táppénz és egyéb pénzbeli ellátások), a közkiadások (a társadalmi közös fogyasztáson felül a védelem, a belső biztonság és más államigazgatási kiadásokat is tartalmazó), a vállalkozások támogatása és az úgynevezett egyéb feladatok (minden, ami az előbbiekből kimaradt) kiadásainak egymástól elhatárolása lehet segítségünkre a véleményalkotásban.

Ahol arra lehetőség adódott, a meghatározott esztendő állami költségvetésének végrehajtásáról készített jelentés (zárszámadás) felhasználására került sor. Néhány esetben ettől el kellett térni, amikor is az adott év állami költségvetését (az arra vonatkozó törvényt és mellékleteit) lehetett felhasználni. Az állami költségvetés készítésének gyakorlatában az előző évi tény (vagy várható) értékek és a következő évi előirányzatok közötti szoros kapcsolatok, illetőleg az előirányzatok és a teljesítés adott évi adatainak eltéréseiben megfigyelhető tendenciák ismereteiben a vizsgált időszakra ennek számottevő hatása nem lehet.

2. Amit első megközelítésben láthatunk

Azokban a gondolatokban, amelyek az államháztartás rendszerének (céljainak, működési mechanizmusának, lebonyolítási technikájának és mindezekben át a rajta keresztül folyó újraelosztásnak) megváltoztatását, napjaink társadalmi-gazdasági várakozásaihoz illesztését sürgetik és megalapozni igyekeznek, politikai és gazdasági kérdések együtt, egymástól elválaszthatatlanul jelennek meg. Ez természetes, megfelel az

államháztartás természetének, annak ahogyan benne a hatalom, az érdekek találkoznak és a pénzügyi-gazdasági mozgástérben és eszközökkel, a társadalom egészének javára vagy valamely csoportok céljainak megfelelően ütköznek egymással vagy együttműködnek. Nem árt már itt utalni arra, hogy a társadalmi-gazdasági érdekek nem mindenkor és nem mindenben felelnek meg a politika törekvéseinek. Az utóbbi mindig érzékenyebb a gyorsan elérhető (nem ritkán látszat) eredményekre, s messze kerülhet a társadalom biztonságát, távlatosabb célokat sürgető óhajától.

Érdemes lehet több évtized adatait átfogó megközelítése a kérdésnek. A politikának a társadalom, a gazdaság stratégiájára, fő mozgási irányára gyakorolt (előnyös vagy tévútra terelő) hatása természetesen ilyen felfogású elemzésben is jelen lesz, az állami költségvetés azoknak hatása alatt is formálódott és hordozza is azok következményeit. A napi csatározások görbéit azonban már elfedi az ilyen megközelítés és megjelenítés. Ezzel lényegében a hosszú távon ható társadalmi-gazdasági folyamatokra egyszerűsödik az, ami látható, megismerhető.

A változást sürgetők első érvei általában az újraelosztás viszonylagosan magas színvonalából indulnak ki. Azt feltételezik ugyanis, hogy költségvetésen belüli (így például a kiadások lefelé rugalmatlan természetű), illetőleg azon kívüli (a magas elvonási kényszer és ennek következtében a gazdasági növekedést gátló) hatások külön-külön és egymást erősítve az államháztartási rendszerben kezelhetetlenné válnak.

A hazai költségvetési gyakorlatban valóban magas az újraelosztás aránya, az elmúlt évtizedekben 50-64% között helyezkedett el az állami költségvetés kiadási főösszege a létrehozott összes hazai jövedelemben kifejezve (1. számú ábra). Ezt a vélekedést megalapozhatja továbbá az, hogy például az európai országok jelentős részében ezen érték alatt helyezkedik el a hasonló mutató. Két megjegyzés kívánkozik az előbbiekhöz.

Az egyik az, hogy a nagyon hosszú időszakban, amikor pedig rendkívüli esemény is előfordult, tendenciaszerű változás az újraelosztás színvonalában nem következett be. A kezdeti néhány százalékpontnyi emelkedés, majd a viszonylag szűk határok közötti ingadozást mutató stagnálás azt jelzi, hogy az állami feladatok a gazdaság jövedelemtermelő képességével arányosak maradtak. Lehet, hogy kialakult színvonaluk pénzügyi-gazdasági meggondolásokból ésszerűtlennek minősíthető, ám gyors és nagymértékű növekedésük nem következett be, nem kelthetett az állami feladatellátás rendszerében így leírható (az újraelosztás relatív nagyságában megjelenő), emelkedő terheket.

A másik megjegyzés az, hogy a vizsgált időszakban létrehozott, összes hazai jövedelem (a mérési időpontban a megelőző évihez hasonlítva) együtt mozog az újraelosztást kifejező mutatóval. Általában a nagyobb jövedelem növekedéséhez alacsonyabb újraelosztási hányad kapcsolódik és megfordítva. Ez persze értelmezhető kiadási rugalmatlansággként, mégis inkább arra figyelmeztet, hogy az állami feladatellátásban a gazdaságnak, a gazdaságban keletkező jövedelemnek (s a jövedelem költségvetésbe áramlásának, elvonásának) jellemzői legalább is tényezői a folyamatoknak (2. számú ábra).

Végezetül érdemes oda visszatérni, hogy nemzetközi összehasonlításban magas Magyarországon az államháztartás rendszerének közreműködésével megvalósuló újraelosztás. Lehet így vélekedni, azt mindenesetre tudomásul kell venni, hogy egész sor országban a belső összes jövedelem és az államháztartás viszonyát a hazaihoz hasonló értékek jellemzik (3.számú ábra). Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a példában felsorolt országok többségében az évente, egy főre jutó GDP a magyarországinak sokszorosát teszi ki. Más szavakkal tehát az államháztartás rendszerével lebonyolódó újraelosztás (tömegében és a lakosság által igénybe vett szolgáltatásokban egyaránt) összehasonlíthatatlanul nagyobb a hazainál. Különböző szakértői elemzések arra a megállapításra jutottak, hogy az államháztartási rendszerek tartalmának, technikai megoldásainak, pénzügyi módszereinek az összehasonlítása rend-

kívüli óvatosságot igényel. Egy-egy ország fejlettsége, gazdaságának állapota, valamint az államháztartás relatív nagysága között gyakorlatilag lehetetlen összefüggéseket találni. Az előzőekhez, harmadik megjegyzésként adódik az, hogy a nemzetközi összehasonlítás sem magyarázhatja az államháztartás útján megvalósuló hazai újraelosztás eltűnt méreteire vonatkozó véleményeket.

Az még érdekesebbé teszi a dolgot, hogy az egymástól számottevően különböző újraelosztási rátával rendelkező országokban egyaránt napi-rendre kerülhet az újraelosztás színvonalának csökkentésére vonatkozó igény. Ezek a korábbi megjegyzésekkel együtt arra utalnak, hogy soktényezős és az érintett országokra csak külön-külön értelmezhető problémáról van szó és a megoldás is ahány ország, annyiféle lehet csak (még akkor is, ha bizonyos gazdasági megfontolások, integrációs várakozások vagy egyéb körülmények közös tényezőket is feltárhatnak).

3. A fontosabb részletek felé haladva

A felszínről ítélve akár nyugalom és egyensúly is lehetne, ha a gazdaságban keletkező jövedelmek; (és azok központosított része) színvonalát a korábbi értékekhez közelíthetjük, illetőleg a kiadásokat tetszés szerint mérsékelhetjük. Ám az államháztartásnak (és alrendszerének) egyensúlyi gondjai vannak, s annak ellenére, hogy a nagyon gyors infláció ellentételezésére tendenciaszerűen (és évek óta) nem kerül sor, valamint az állami feladatok bizonyos területeken formálisan is mérséklődtek, még mindig az államháztartás túlzott részesedéséről hallhatunk és jelentős deficittel folyik a költségvetési gazdálkodás. Azon túl tehát, amit eddig vázlatosan érintettünk már bizonyos szerkezeti kérdések is felmerülnek, amelyek közül az állami feladatellátás (és az ahhoz igénybe vett jövedelmek) területéről a fogyasztás és annak meghatározó részei (köztük a jóléti kiadások), illetőleg a felhalmozások is érdeklődésre tarthatnak számot. A továbbiakban ezért, legalább nagyvonalakban megpróbáljuk nyomon követni ebben az összefüggésben az állami költségvetés kiadásait. A hosszú távú folyamatokban nagyon világosan elválnak egymástól bizonyos irányzatok (4.számú ábra).

A vállalkozások (vállalatok) támogatása több esetben, a korábban követett (növekedéshez vagy csökkenéshez képest) fordulatot vett, a legutóbbi évtizedben zuhanásszerűen mérséklődött és az elért mélypont közelében maradt. A fordulatszerű változásokon túl (így az 1973-1982 közötti időszakban) lassú mérséklődés figyelhető meg. Leginkább szembe-tűnő az, hogy társadalmi, politikai események meghatározó módon befolyásolták az állami költségvetésnek ezen csoportba tartozó kiadásait.

A gazdasággal, a gazdaság fejlesztésével összefüggő feladatok előirányzatait vagy felhasználását is tartalmazó egyéb kiadások egyenletes, lassan csökkenő irányzatot jeleznek a vizsgált időszak egészében. Mozgásukból úgy tűnik, hogy nagy belső állandóság a legfontosabb jellemzőjük.

A közkiadások alakulása mindkét korábbi kiadás jellemzőitől eltér. Az egész időszakra meghatározó növekedést felfelé mozgó hullámváz-szerűen lehet végigkövetni. E mellett két alkalommal (az 50-es valamint a 80-as évtizedben) jelentős emelkedés következett be.

Az időszak végére, az állami költségvetés kiadásaiban képviselt részarányuk változásának következtében a közkiadások, illetőleg a vállalati, vállalkozási működési, valamint a fejlesztések állami támogatása távol kerültek egymástól, egyre inkább a közkiadásoknak van meghatározó szerepük a költségvetés helyzetének alakításában. Sok oka lehet annak, hogy a vállalati, vállalkozási támogatások, valamint a fejlesztéseket szolgáló kiadások gondos elemzésre kerüljenek (az okok között maga az is eléggé meggyőző lehet, hogy az úgynevezett egyéb feladatokban az állami fejlesztési kiadásokon kívül a nemzetközi kapcsolatok, a költségvetés finanszírozásának kiadásai is jelen vannak). Mégis itt a közkiadásokkal kell első helyen foglalkozni, hiszen ezek - azon túl, amit fent a költségvetés helyzetére gyakorolt hatásokról említettünk - az állami feladatok nagyon széles, változatos kezelést igénylő körét érintik. A

közkiadások nagy csoportjainak összehasonlítása egymással megismétli a fent már említett kettészakadást (5. számú ábra).

A humán infrastruktúra működtetésével összefüggő kiadások, illetőleg a rajtuk keresztül megvalósuló jövedelem-átcsoportosítás jelentős mértékben (a többszörösére) emelkedett a vizsgált időszakban, jelezve azt, hogy a közkiadásokban a szociális és egészségügyi, valamint az oktatási és kulturális feladatok szabták meg a kiadások változását. Az is láthatóvá válik ugyanakkor, hogy a közkiadásokban (az 50-es és a 80-as évtizedben) tapasztalt kiugró ütemű növekedésnek az okai is ezeken a területeken lelhetők.

Az ábráról az is leolvasható, hogy lényegében változatlan maradt a szociális és egészségügyi, valamint az oktatási és kulturális kiadások egymáshoz mért, relatív nagysága, az állami költségvetésben részarányuk ugyanis egyaránt a négyszeresére emelkedett. Az oktatási és kulturális feladatok esetében azonban évtizedekkel korábban (a 60-as évek elején) jutott el a csúcra, s azóta lényegében változatlan a részesedése.

Az itt említett két feladatcsoport az állami költségvetés kiadásainak 1992-ben mintegy a 45%-át jelentette, amiből csaknem 4/5 rész a szociális és egészségügyi feladatokra jutott. Más szavakra fordítva ez azt jelenti, hogy a társadalombiztosítási ellátásban, a gondoskodásban részesülőknek növekvő aránya, az ellátások tartalmának változása, az egészségügyi szolgáltatások hozzáférhetőségének, terjedelmének, színvonalának a módosulásai meghatározó módon épültek be az állami költségvetésbe. Ugyanakkor a humán infrastruktúra, s abban a szociális és egészségügyi kiadások alakulása arra utal az irányzatokban (a nevelés, a szociális biztonság vagy az egészségben tartás szolgáltatásai, ellátása iránti igény formájában) nagyfokú kiegyensúlyozottság és állandóság hat. Ez pedig arra figyelmeztet, hogy nem csupán az állami költségvetés (annak egyensúlyi helyzete vagy más összefüggései) szempontjából meghatározóak a szociális és egészségügyi kiadások. A költségvetésen át társadalmi-gazdasági determinációk válnak érzékelhetővé. Ezeknek

legfeljebb az a sajátossága, hogy az adott viszonyokban (az ellátáshoz hozzáférés, a személyi jövedelmek, az intézményrendszer működtetésének meghatározott színvonalán illetőleg formájában) a költségvetési gazdálkodás körében nyernek kielégítést.

Napjainkban különösen élesen merül fel az egészségügyi rendszerrel, az egészségügyi szolgáltatásokkal összefüggésben sokféle pénzügyi-gazdálkodási (makrogazdasági és intézeti) kérdés. A kérdésekre adható válaszok kidolgozása meghaladja ennek a munkának a célját és a lehetőségeit is, ám azoknak fontos része kell, hogy legyenek az állami költségvetést, a közkiadásokat érintő megállapítások. A következtetésekben, az ítélet alkotásban nagyfokú körültekintéssel lehet csak előrejutni. Talán elegendő ennek megerősítésére az egészségügyi rendszerek, illetőleg szolgáltatások általános jellemzésére használt, összefoglaló mutatóknak, a bennük látható irányzatoknak érintőleges benntartása (6. számú ábra). Ebből az látható, hogy viszonyaik között a szociális és egészségügyi kiadások alakulásának irányzata az orvosok számával szorosabb együttmozgásban van, mint a kórházi ágyak számával. Más oldalról, nemzetközi összehasonlítás alapján pedig az látható, hogy egészségügyi ellátások (szolgáltatások) alakulását a különböző országok gazdasági fejlettségének általános színvonalával vagy annak változásával, illetőleg az egészségügyi szolgáltatások eredményeivel nem lehet közvetlen kapcsolatba hozni. (Ennek szemléltetésére a 7. számú ábra alkalmas lehet annak ellenére, hogy a gazdasági fejlettségre utaló adatok azon nem szerepelnek). Ugyanezen országokban, ország csoportokban a keletkező jövedelem újraelosztásának, az állami költségvetés rendszerébe vonásának, mint tapasztaltuk, eléggé határozott különbözőségei is valóságosak. Nem lehet ezért az állami költségvetésnek az adott országban keletkező jövedelmekhez mért terjedelme és az egészségügyi ellátás minősége, hatóköre és ráfordításai között sem meghatározottságot felismerni, illetőleg csak más tényezők áttételén keresztül lehetnek ilyen kapcsolatok.

Az egészségügy problémájának jelentőségét — azon túl, hogy a közösségi kiadások meghatározó része — az adja: pénzügyi-egyensúlyi

célokat az egészségügyi ellátás előirányzatainak a módosításával csak úgy lehet elérni, ha közben a költségvetési rendszeren kívül rejlő kapcsolatokat sértünk.

4. Amit az államháztartási reformról tudunk

Figyelemre méltó, bár kétséget kizáróan csak a legáltalánosabb összefüggésekig eljutó jelzések állnak előttük. Ezek arra utalnak, hogy az állami költségvetés kiadásának (a GDP-ben kifejezett) terjedelméből, szerkezetéből vagy azok változásaiból önmagában nem lehet reformszerű, az állami költségvetésre (s e helyen talán nem árt még egyszer elmondani, amint azt már elől is megtettük: a vele azonos értelemben használt államháztartásra) vonatkozó változtatások kényszerét levezetni. Ugyanezt érzékeltetik a szűk körben tett utalások más országok adatainak, folyamatainak a hazaiakkal történt összevetésére.

Az állami költségvetés egyensúlyzavara, tartósan megfigyelhető és számottevő mértékű hiánya, valamint finanszírozhatóságának bizonytalanságai tényszerűen megállapíthatók. Csakhogy az egészen mást jelent, s nincs feltétlenül-ellentmondásban az előbbi állítással. Ennek a kérdésnek valamivel részletesebb taglalása előtt talán érdemes lesz az államháztartás reformja téziseit áttekinteni (ebben a Kormány "1062/1996. (VI. 4.) Kormányhatározata az államháztartási reform előkészítéséről" szolgál alapul, anélkül, hogy a határozat tételeinek vagy bármely aktualitásának a vitájába bonyolódnánk).

A dolog lényegét három - egymáshoz is kötődő, de mégis önálló - célban ragadja meg a hivatkozott dokumentum

- ↳ az államháztartási reformtól mindenképp elől azt várja el, "hogy segítse elő, serkentse a gazdasági növekedést";
- ↳ fontos célként jelöli meg "az állami szerepvállalás szűkítését a jövedelemtulajdonosok - állam, vállalkozások, lakosság - között kialakult tehervállalás átrendezésével". Ennek a célnak mennyiségi

határait is megszabja: „az államháztartás kiadásai a GDP-hez viszonyítva jelentősen - 1999-ig 40-45%-ra - mérséklődjenek”;

- ↳ strukturális átalakulást sürget és vár el, aminek a következményeit csak sejteni lehet a szakterületekre vonatkoztatott követelményekből. A strukturális változások elmaradását mindenestre összeköti a rendszer robbanásának lehetőségével;
- ↳ az államháztartás bevételeit a kiadásokat követő, lefelé haladó pályára helyezi.

Ez a megközelítés először is azt sugalmazza, hogy a változtatásnak egyetlen meghatározó eleme a gazdasági növekedés. A költségvetési rendszernek, a hozzá kötődő állami feladatoknak valóban nagyon fontos részét alkotják azok, amelyek a gazdaság, a gazdálkodás feltételeit is befolyásolják. Az adózás, a járulékpolitika, a helyi és a központi források és a vállalkozások kapcsolatát érintő előírások, a megoldási pénzügyi technika és egyébek mélyrehatóan alakíthatják a gazdaság viselkedését.

Am a gazdaságnak az állami költségvetéstől való függése (talán kifejezőbb formában: kölcsönhatásuk) sem csupán ezeken az utakon bonyolódik le. Viszonyaink között az infrastruktúra jelentős részét a központi pénzalap(ok) bevételei finanszírozzák. Az infrastruktúra színvonala, szerkezete, befolyásolásának (s köztük finanszírozásának) megoldásai pedig mindenütt fontos eszközei a gazdaságpolitikának. A humán infrastruktúra az előbbieken felül a népesség oktatásának, képzésének, egészségben tartásának rendszereivel a szociális biztonság egyik meghatározó hordozója. A munkaerő szellemi és fizikai alkalmasságának, felkészültségének alakításával ugyanakkor a gazdaság egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) erőforrása.

A megközelítés másik oldala pedig az, hogy egyensúlyt kell teremteni a bevételek és a kiadások között. Ha csak pénzügyi egyensúlyi kérdésként értelmezzük a feladatot, akkor valójában mindegy, hogy a bevételek növelésével vagy a kiadások visszafogásával érünk-e célba. Amennyiben pedig az előző — a rövidlátó gazdasági növekedést preferáló —

alapállásra helyezkedünk, lényegében adódik a következtetés arra, hogy a kiadások, az állami szerepvállalás visszafogása a követendő út.

Van még egy figyelemre méltó összefüggés. Az elgondolás szerint nagyon markáns, a GDP-ben kifejezve 15-20 százalékpontnyi csökkenés kellene, hogy bekövetkezzen az államháztartás kiadásaiban. (A költségvetési szervek körének felülvizsgálatára, egy részüknek a vállalkozások közé vagy a non-profit szférába kényszerítésével is számol a költségvetési rendszer változtatása során a pénzügyi kormányzat. Így a kiadás változás egy része csupán formális lesz. A szolgáltatást igénybe vevő, a fogyasztó számára azonban a vállalkozási szférába átkerülő szolgáltatás az államháztartás kiadásának csökkenésével azonos hatású, egyáltalán nem bizonyos, hogy jövedelméből képes lesz azokat megvásárolni).

Az elgondolásnak része az is, hogy a kiadások mérséklését más-más mértékben, a feladatellátásokat (illetőleg annak központi pénzalapból történő finanszírozását) egymástól számottevően eltérítve kellene megvalósítani. Az úgy differenciált kezelése, a struktúra átalakítására utalás persze mindenkit megnyugtathat, annak a lehetőségét villantja fel, hogy más feladatokra, más szervezetekre (és nem éppen rám) vonatkoznak majd a restrikcio következményei. Ebből a szempontból még jó is az, hogy valójában nem követhető az elgondolt változtatások (szociális biztonságra, életszínvonalra, fogyasztásra foglalkoztatásra vagy egyebekre gyakorolt) hatása. A kiadások csökkentése azonban igen nagy méretű, ezért azoknak meghatározó ellátási területekre, feladatokra kell vonatkozniuk, egyébként (számszerűen) sem valósíthatók meg. S ebben az összefüggésben a struktúra módosításának sincs jelentősége, hiszen bármilyen, az ellátandó feladatok között végzett válogatás mellett (vagy ellenére) azok a meghatározó államháztartási feladatok lesznek kénytelenek elviselni a kiadások csökkentését, amelyek méreteiknél fogva képesek lesznek arra.

A kiadások felé terelve a tennivalókat a fent jelzett kényszer még a szerkezeti módosítást is eltorzíthatja vagy egyszerűen lehetetlenné, értelmetlenné teszi. A feladat ellátási következmények (bizonyos feladatokban az ellehetetlenülés elkerülése) és a gazdaság-politikai cselekvő-képesség megőrzése egyaránt a bevételek megítélésére, kezelésére és alakításának a lehetőségére hívja fel a figyelmet. Ha mindezek mellett számításba vesszük még azt is, hogy a költségvetési egyensúly romlása (és a belőle felhalmozódott adósságállomány) a legutóbbi évek társadalmi-gazdasági változásainak hatására vált kritikussá, amely időszakban a gazdaság teljesítménye, a keletkező jövedelem, valamint a jövedelemnek az államháztartás rendszerei számára elérhetősege nagymértékben csökkent, a bevételek kérdésére vissza kell térni.

Előtte azonban célszerű eloszlatni azon aggályt, hogy talán a bevételeknek a közkiadásokban megjelenő feladatokhoz igazítását (hozzá alkalmazását) képzeljük el. Az eddig követett út és a továbbiak remélhetően meggyőzőek lesznek ebben a tekintetben. Most azonban ennek éppen az ellenkezője, a kiadásokra szűkített egyensúlyteremtés teóriájának és gyakorlatának megvalósítása következhet be, minden látható és hallható érvelés mellett szól, hogy az államháztartás bevételeit csökkenteni kell. Ehhez, még az a gondolat kapcsolódik, hogy az államháztartás kiadásait (benne a közkiadásokat, s ennek részeként a humán infrastruktúra támogatását) annak egyensúlyi követelményeihez kell igazítani.

Néhány dolog teljesen figyelmen kívül kerül ezáltal, amelyeket legalább is említeni kellene. A költségvetési kiadásokban (a rendszer bonyolult társadalmi-gazdasági tartalma, működési jellemzői, technikája és szereplői következtében) mindig jelen van a pénzügyi megalapozatlanság és ésszerűtlenség lehetősége és a világon mindenütt tapasztalhatók is közpénzek elköltésében kifogásolni valók. A költségvetési gazdálkodást érő bírálatok a feladatok meghatározásának (azok fajtájának, mennyiségének, szerkezetének) a mozzanatát sem kerülik el. A kifogások ellenére egy sor feladat megoldásában (s ezek között talán az egészségügyi és szociális ellátást, az oktatást a nevelést és a tudomá-

nyos kutatást érdemes kiemelni) a költségvetési rendszer, az állami finanszírozás növekvő, esetleg meghatározó szerepre jutott. Hogy mely feladatokra vonatkozik ez és milyen mértékű, az persze sokféle tényezőtől, körülménytől függ, társadalmanként más-más. Mindenesetre a társadalom egészének érdekeit kifejező, követő mozgást kell feltételeznünk benne a gazdaság, a keletkező jövedelmek és a fenti feladatokra szánt költségvetési kiadások között.

Lényegében ennek megfelelő együttmozgás látható a hazai adatokból a gazdaság és bizonyos társadalmi feladatok megoldása, a keletkező jövedelmek és a költségvetési kiadások alakulása között. Különböző megfontolásokból lehet sok vagy kevés a költségvetésbe vont jövedelem, ám az más kérdés. Itt arról a tartós kapcsolatról van szó, ami a valós feladatok (adott helyen és időben társadalmi finanszírozásban ésszerű) megoldása érdekében jön létre jövedelem és központi pénzalap között. A társadalomnak és a társadalom gazdaságának egyaránt érdeke fűződik ehhez a kapcsolathoz, ezért annak átrendezése erre figyelemmel, s az érdekeknek megfelelő ütemben képzelhető el. Márpedig ezen összefüggés számottevően befolyásolja bizonyos költségvetési feladatoknak (és kiadásoknak) a költségvetés egyensúlyi követelményeihez igazítását, illetőleg ebben a folyamatban a bevételek jelenlétét és közreműködését is megköveteli. Az egészségben tartás, a társadalmi biztonság, a megfelelő általános és szakmai képzés - csak, hogy néhány példát mondjunk - megfelelő színvonalon tartása nélkül a társadalom fenntartása nem tehető függővé a gazdaság pillanatnyi állapotától és ez utóbbinak rövidtávú változásaitól. A gazdaság tartós igényeit és a költségvetési egyensúlyi érdekeket ezért csak hosszabb időszakokban lehet a költségvetési kiadások meghatározott része (az itt említett humán infrastruktúrát szolgáló kör) tekintetében, esetleg azok rovására érvényesíteni.

Az eddigieken felül a költségvetési kiadások (azokból a lakosság részére természetben nyújtott szolgáltatások és a pénzbeli juttatások) jövedelmet, illetőleg fogyasztást alakító tényezők, jelentős helyet foglalnak el a munkaerő fenntartásában és reprodukciójában. Adott ellátási rend-

szerben, ár- és bérvizonyok közepette a gazdaság élő erőforrásainak költségei a költségvetési rendszeren keresztül, megfelelő bevételek esetén számolhatók el, illetve juthatnak el felhasználási helyükre. Az, hogy ez jó vagy sem, hogy kevesebbnek vagy többnek kellene vajon ezen csatornákon át rendeltetési helyükre jutni, vita és meggondolás tárgyát képezheti (amint azt például a gazdaságban keletkező jövedelmek költségvetési újraelosztásának mértékét illetően is lehetőségként említettük). Ám ezekben a meggondolásokban valamennyi lényeges összefüggést, következményt és érintett érdeket figyelembe kell venni.

5. Közvetlen hatások és távolabbi következmények.

Az államháztartási reform hátterében húzódó kérdések nagyon sokfélék. Az a gondolatsor, amit itt követtünk lényegében két dologra hívhatja fel a figyelmet.

Azonnal, vagy viszonylag rövid idő (egy-két év) alatt végrehajtható a kiadások csökkentése, annak áthághatatlan akadályai nincsenek. A korábbiakban már történt arra utalás, hogy (főként a változtatásra vonatkozó méretek miatt) a szociális biztonság és a nevelés, oktatás kiadásai jöhetnek szóba. A döntéshozatalkor, lényegében azon múlik tehát a mérték és az ütem meghatározása, hogy miként ítélik meg az ellátás korlátozásának vagy színvonalának rontásának, illetőleg az igénybevevő, a rászoruló terhelhetőségének határait. Ettől függően lehet ugyanis valamely természetbeni ellátást nem adni, s ezzel megvásárlásra kényszeríteni alakít, illetőleg díjat, hozzájárulást szabni az ellátás feltételül. A nagyobb társadalmi érzékenység és figyelem ellenére, ami a pénzbeli ellátásokat (nyugdíjakat, járadékokat vagy más jövedelmeket) kíséri ebben a körben is gyors és "hatékony" lépések tehetők, az ellátások reálértéke jelentősen rontható. Az előkészülés és a döntéshozatal szakaszában egyaránt politikai meggondolások fogják meghatározni ezeket a lépéseket és a reagálás első formái is ilyenek lesznek, valamilyen társadalmi-politikai választ váltanak ki ezek a lépések, amelyek nagymértékben függenek a csomagolástól, a bevezetési megoldásoktól.

Számunkra annak van jelentősége, hogy milyen gazdasági következmények kísérhetik az állami feladatok, államháztartási kiadások fentiekkel jellemezhető csökkentését. A következményeket az emberi erőforrások területén kell elsősorban keresni. A pénzbeli ellátásokhoz kötődő hatások az újraelosztás különböző kérdéseit (a szakmai csoportok, a generációk egymáshoz való viszonyát, az alapul szolgáló keresetek és az ellátás kapcsolatát például) érinthetik, s valamilyen formában a "társadalmi szerződés" megbízhatóságát feszegetik (lásd például Augusztinovics Mária: Újraelosztás és a jóléti állam. Gazdaság 1966. tavasz 72.-87.o.). A népesség munkavégző képességére, a reprodukcióra ezen az áttételen is hatása van a változásoknak.

A természetbeni szolgáltatások (a gyógyító, megelőző egészségügyi ellátás, a nevelés és oktatás például) ugyanakkor közvetlenül kötődnek az aktív népesség szellemi és fizikai felkészítéséhez, szinten tartásához. A gazdaságban pedig úgyszólván azonnal láthatóvá lesz ennek az eredménye. A gazdaság mozgását, változásra képességét is közvetlenül befolyásolhatja tehát mindaz, ami az aktív (és az azt megelőző) korosztályokkal történik, míg az előbbi kérdés néhányak lelkiismereti ügyére egyszerűsödhet.

Ennek az egész problémának van még egy gazdasági összefüggése, ami számunkra a legfontosabb. Más-más közvetlen és távlatos hatásokat kiváltva és egymástól eltérő megjelenési formában, végső soron azonban ugyanazon eredményre jutunk. A kiadásokra épített, azon belül a közkiadásokat (főként a humán infrastruktúrát) elérő és alakító egyensúlyteremtés eszközével az államháztartás elsősorban a szociális biztonsági rendszerek, az oktatás és nevelés terhére a gazdaság tőkeigényét igyekszik kielégíteni. Ez valósul meg a társadalmi szerződés egyoldalú felmondásával, a generációk közötti újraelosztás létrehozásával vagy módosításával) és ugyanez történik az egészségügyi, oktatási vagy egyéb költségeknek a szolgáltatást igénybe vevőre hártásával, (generáción belül), a tőke és a munka közötti újraelosztás formájában.

Ha azt feltételezzük is, hogy az ország termelő alapjainak tulajdonosi átrendezése (gazdasági hatékonyság, külgazdasági ésszerűség, jogi, erkölcsi és más értelemben is egyaránt) kifogástalanul, tartós társadalmi békét is eredményező módon zajlott (zajlik) le, most mégis valami más-hoz érkezünk. Azoknak az anyagi alapoknak (mai és jövőbeni lakossági jövedelmek, fogyasztás egy részének) átrendezése, elvonása a következő lépés, amelyek a társadalom életben maradását (a legfontosabb gazdasági erőforrást egyben) kellene, hogy szolgálják.

Talán még mindez is elfogadható lenne s azokról az ezer milliárdokról (behajthatatlan köztartozásokról, bankkonszolidációkról, vagyonszűkítésről, kártalanításokról, elszámolhatatlan alapítványi támogatásokról) kieső bevételekről vagy nehezen indokolható kiadásokról is elfeledkezhetnénk, amelyek pedig a közkiadásokhoz fogható mértékben alakították a költségvetés helyzetét. Ehhez arra lenne azonban szükség, hogy az egésznek a társadalmi-gazdasági értelmét, ésszerűségét felismerjük.

A rendelkezésre álló erővel, eszközökkel nagyon keveset lehetett átfogni a kérdésből. Azon a néhány kapcsolaton és hozzá fűzött megjegyzésen kívül, amit az eddigiek tartalmaztak még egy dolog tarthat érdeklődésre számot. Erre a kevésre is érdemes lehet még a figyelmet felhívni.

6. A legnagyobb veszély

Látszólag távolról indul a gondolat, ha a társadalom, a társadalom gazdasága és a természeti (valamint épített) környezete kölcsönhatásaira, kölcsönös meghatározottságukra tett utalás a kiindulópont. A kérdésben végzett vizsgálódások azonban naponta erősítik meg és teszik egyre gazdagabbá a rá vonatkozó ismereteket, s mind világosabban láthatóvá változtatják: a társadalmak fennmaradása, gazdálkodásának folytatása, rendkívül szigorú feltételek közé került. A felismerést nagyon jól kifejezi a fenntartható fejlődés értelmezésére, feltételei meghatározására és követésére való törekvés.

A szerteágazó problémából kiemelkedik a természeti környezet bizonyos állapotának (minőségének), valamint az ember (a társadalom) innovatív képességének a megőrzése. A fenntartható fejlődés általános kritériumaként fogalmazódik meg ezen jellemzők (és a bennük felismerhető összefüggések) megléte, illetőleg érvényesülése.

Ebből sokféle feladat vezethető le (a gazdaság méreteire, területi koncentrációjára, környezetet terhelő kibocsátásaira, a fogyasztás lehetséges mozgására, az előzőekkel kapcsolatos jogi, műszaki, pénzügyi szabályozási feladatokra a tudás, az ismeretek fejlesztésére és egyebekre), amelyekkel meghatározott szakmai körök foglalkoznak.

Az előzőekből pedig az is következik, hogy korunk társadalmi-gazdasági fejlődésre meghatározó a gazdaság és a környezet viszonya. A gazdaságra levezethető következtetések maguk is nagyon sokfélék, a természeti erőforrások értékelésében, a felhasználásuk (és újrahasznosításuk) során megvalósuló takarékoságban, fogyasztási szokások módosításában és megannyi másféle viselkedésben, valamint ezek nyomán a pénzügyi rendszerben (árakban, használati díjakban, termékdíjakban, bírságokban és más pénzügyi eszközökben) egyaránt megjelennek. Jellemző módon azonban a piac mechanizmusaival érvényesítés mellett más megoldások igénye is felmerül. Az egy-egy országot, napjainkban pedig már a nagyobb térségeket, bizonyos kérdésekben a földkerekség egészét átfogó feladatok adódnak, megvalósítási szándékok keletkeznek, amelyek társadalmi akaratervényesítést, társadalmak feletti szabályozást, nemzetközi megállapodások, együttműködés kialakítását tesznek, tehetnek szükségessé. A környezetvédelem, környezetgazdálkodás néhány évtizedes fejlődése világosan mutatja ezt az irányzatot.

Ezek a változások nem fognak megállni a költségvetési (államháztartási) rendszer kapujában, alakító hatásai már ma megfigyelhetők, amelyek közül az itt választott megközelítésben legalább az alábbiak érdemelnek figyelmet:

- ↪ az állami feladatok hagyományos (a társadalmi-gazdasági tevékenységek szabályozási feltételeit, biztonságát érintő, a belső védelmi funkcióval összefüggő) körei kibővülnek, tartalmukban is megváltoznak. A környezetvédelem érdekében szükséges jogi (műszaki-technikai, pénzügyi) szabályozás feladati megnövekednek;
- ↪ az előző szabályozással érintett jövedelmek (jövedelem elvonás) során keletkezett központi bevételek összegyűjtésének irányítása és lebonyolítása, majd célszerű felhasználásának lebonyolítása feladattá válik. Ennek a feladatnak a megoldása gazdasági szempontok mellett ökológiai, környezettechnológiai, területfejlesztési, települési és egyéb összefüggések követését, esetenként nemzetközi kötelezettségek figyelembe vételét igényli. A feladatok megoldása mély behatolást tehet szükségessé az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés (vagy az infrastruktúra más ágazatai) vonatkozásában a tevékenységek terjedelmét, struktúráját vagy egyéb jellemzőit érintően is;
- ↪ a társadalmak számára, fejlődésük fenntartására meghatározó lesz (az előbbieken a környezet minőségének bizonyos színvonalát megőrizni hivatott tevékenységek mellett) az emberi erőforrásoknak — a fenti igényekre is figyelemmel — történő megőrzése, fejlesztése.

Nagyon általános megközelítésben is két lényegesnek látszó eleme van ezeknek a feladatoknak. Az egészségben tartás (a szellemi és fizikai munkavégző képességnek a kor színvonalán tartása) az egyik, amit a gyógyító-, megelőző ellátás segítségével remélhetünk. Szerteágazó tapasztalatokkal rendelkezünk arról, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés velejárója az egészségben tartás költségeinek (azok tömegének és a népességre számított fajlagos értékének) gyors emelkedése. Ennek a kapcsolatnak sem az ökológiai, sem a biológiai, a társadalmi vagy a gazdasági (esetleg más) okai nem kellően tisztázottak. Bizonyára számtalan arra vonatkozó lehetőség is rejtőzhet ezekben a kapcsolatokban, ami a költségeket érinti. Így például az ellátáshoz jutás feltételeinek, az

egészségügyi rendszernek, a finanszírozás megoldásának is számottevő befolyása lehet az egészségben tartás költségeire. Mindezek azonban a fő mozgásirányt nem változtatják meg, legfeljebb lassítják a költségek növekedését. A költségek (folytonos) növekedése pedig (a kockázatviselés megosztásán, az egészségben tartás társadalmi ráfordításai legolcsóbb megoldására törekvés igényén vagy más okokon kívül) fő magyarázata annak, hogy az egészségben tartás általában nem finanszírozható az állampolgárok egyéni (családi) jövedelmeinek keretében. A munkavállalók, a munkaadók és az állam együtt finanszírozzák a társadalom egészségügyi ellátását, egészségben tartását. Ez a nagyon változatos, országoként egymástól jelentősen eltérő megoldásokon át is jól látható, s általában növekvő állami közreműködést igényel.

Az emberi erőforrások fejlesztéséhez, innovatív képességeinek, készségeinek megőrzéséhez kapcsolódó másik kérdés a tágran értelmezett nevelés, oktatás, képzés (amibe a kutatás, a fejlesztés művelése és eredményei is beletartoznak).

Talán még a előbbinél is átfogóbb és meghatározóbb jelentőségű a fenntartható társadalom, a fenntartható fejlődés számára az, ami itt történik. A környezet-tudatos szemlélet- és gondolkodásmód kialakításától kezdve a környezeti (természeti) korlátokkal számolni képes, abból levezetett társadalom- és gazdaságpolitikán át, magát az egészségben tartást és annak költségeit is alakító, átfogó tevékenység, feladatmegoldás készségének kialakítása és elterjesztése vár erre a szakmai rendszerre. S hogy ez mi mindent jelent, annak a felsorolására sem vállalkozhatunk.

Sok országból, sokféle műhelyből érkező és ezen a helyen felületesen említett jelzések arra elegendők lehetnek, hogy meggondolásra késztessek a gazdaságpolitikai döntéshozókat többek között az államháztartási rendszert (és annak fontos elemeit) érintő elhatározásokban. Mégsem lehetünk abban biztosak, hogy a gazdaság élénkítését, egyensúlyának módosítását vagy más jellemzőjét érintő napi célok elérésére törekvés

közben figyelmet kaphatnak-e vajon a fenntartható fejlődés követelményei. Tulajdonképpen hazánkban is napjaink egyik legnagyobb kérdése ez, s az államháztartási rendszerünkre megismerhető változtatások megvalósításának ez a legnagyobb veszélye.

7. Összefoglalva

Az állami költségvetés (az államháztartás) közreműködésével kialakított és csaknem fél évszázadon át folytatott újraelosztás gyakorlatának a humán infrastruktúrát és azon belül az úgynevezett nagy elosztási rendszereket, a szociális biztonságot alakító hatásai nagyon mélyen, meghatározó módon helyezkednek el. Ezen az mintsem változtat, hogy minden tekintetben valós célok elérését, igényét hordozzák-e azon rendszerek, rendszer elemek (a nyugdíj-, az egészségbiztosítás, az oktatás feladataiban, intézményeiben vagy finanszírozásában), amelyekről beszélünk, továbbá anyagilag megalapozott-e vajon vagy a gazdaság észszerű működését miként befolyásoló az a megoldás, amivel számolnunk kell.

Ennek a gyakorlatnak nagyon következetes törekvése maradt mindvégig (a legutóbbi években a rendszer "tehetetlensége" miatt is) a munkához kapcsolódó jövedelmek bizonyos, természetbeni vagy pénzbeli ellátásokhoz igazodó részének a költségvetési rendszeren keresztüli eljuttatása. Az újraelosztást megvalósító közkiadások lényegében a fentiek által meghatározottan, — előbb az ellátottak körének tágulása, majd az ellátás színvonalának emelése hatásait tükrözve — változtak.

Mindez a gazdaságban keletkező jövedelmek viszonylag állandó hányadának költségvetési központosítását igényelte. A közkiadások belső szerkezetében ugyanakkor számottevő elmozdulás történt, a humán infrastruktúra működtetésének, ellátásának javára. Ez egyben a munka (az élő termelési tényezők) javára, a költségvetési rendszerben végzett jövedelem-átcsoportosítás súlyának az emelkedését is okozta, ami a későbbiek számára döntő fontosságúnak bizonyult. Jórészen ennek lett az a következménye, hogy a gazdaság összezsugorodásával a munka

társadalmi jövedelemszükséglete költségvetési (államháztartási) egyensúlyromlásában jelent meg. Ezek a kapcsolatok arra is figyelmeztetnek, hogy csakis a gazdaság mozgásával együtt ítélhető meg és kezelhető az újraelosztás tartós vagy átmeneti anomáliái. Ellenkező esetben, egyszerűen pénzügyi-egyensúlyi kérdéssé degradálva azokat, az eredeti szándék ellenkezőjére fordulva, a gazdaság mozgását és az egyensúlyi folyamatokat bénítva, a gazdaság és a társadalom számára egyaránt elviselhetetlen jövedelem átcsoportosítást eredményezhetnek, a munka rovására.

Az előttünk álló világméretű problémák és kezelésük útkeresése hangsúlyossá teszi a természeti környezet és annak egészségügyi kapcsolódásai kérdését. Ezt is számításba véve tettünk néhány összehasonlítást más országokkal. Ebből arra a véleményre lehet jutni, hogy az egészségben tartás társadalmi ráfordításait illetően, sem a ráfordítások színvonalát, sem annak növekedése ütemét tekintve nem túlzott az, ami nálunk megfigyelhető, nem alakult ki irreális helyzet. Ez azonban csak a legáltalánosabb megközelítésben igaz, nem azt jelenti, hogy az ellátórendszer struktúrájának, működésének, finanszírozási megoldásainak, az ellátás minőségének és szakmai racionalitásának sokféle hiányossága, ésszerűtlen megoldása nem létezne. A szakmai elemzések bőven tár-
nak elénk ilyen megállapításokat. Az viszont valószínűsíthető, hogy az egészségügyi rendszerből nem lehet kivonni forrásokat.

A gazdaságnak önmaga szükségletei és tevékenysége feltételei létrehozása oldaláról egyaránt nyilvánvalóvá vált az, hogy a GDP újraelosztásba vont részének gyors (néhány év alatt) számottevő (a jelenlegi részarányának felére, kétharmadára) csökkentése megoldhatatlan, illetőleg a munkajövedelmek jelentős mértékű, az előbbi változtatásra fedezetet teremtő emelése a megoldás feltétele. Ezáltal az államháztartási rendszeren kívülre kerülhetnének vagy megvásárolhatóvá válhatnának bizonyos intézmények, illetőleg feladatok.

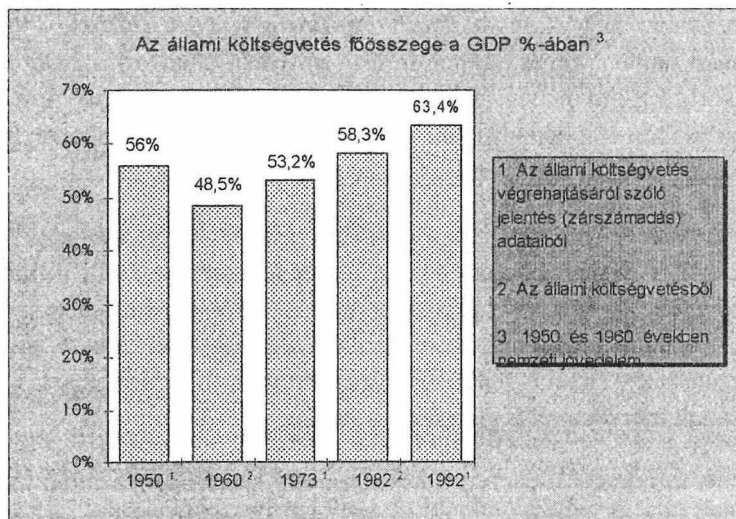
Az iránt sem marad kétség, hogy a humán infrastruktúra a társadalmi-gazdasági élet, a fenntartható fejlődés jövőjének feltétele. Az élő termelési tényező (egészségben tartási, nevelési, oktatási és egyéb) igényei korunk színvonalán álló kielégítést kell, hogy kapjanak. A feladat megoldásában a közkiadásoknak (és a közfinanszírozás valamely megoldásának) mással nem pótolható, meghatározó szerepe marad.

Ugyanakkor a környezeti változások kényszeréhez igazodás — a fentiekkel is összehangoltan — az állami feladatvállalás új formáit is megköveteli, az újraelosztás rendszerének újragondolását teheti szükségessé. Ennek a munkának az eredménye ma még nem látható, de nem valószínű hogy (ha minden más változatlan marad) az újraelosztás színvonalának mérséklését fogja magával hozni.

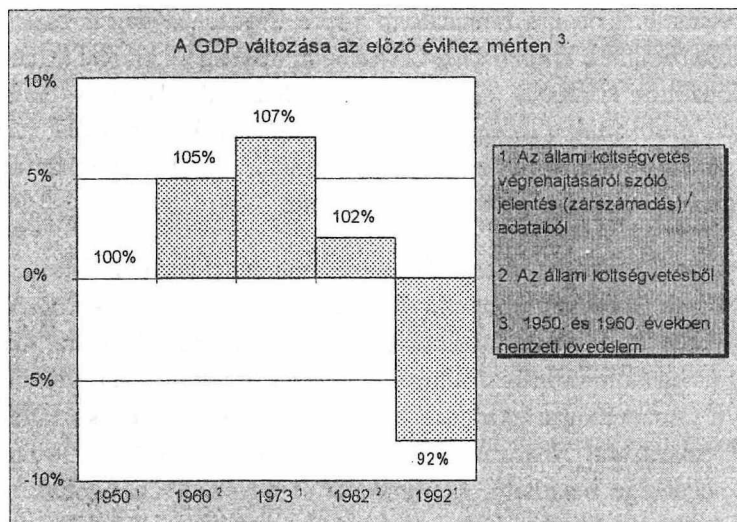
Lehet mindezek ellenében a következményekkel nem számoló lépéseket tenni, aminek hatására a munkajövedelmek egy részének (erőszakos úton megvalósuló) tőkésítése, a humán infrastruktúra szétzilálódása, az élő erőforrások degradálódása tovább folytatódhat, elmélyülhet. Ez nyilvánvalóan nem, a társadalom érdeke, a gazdaságban is csak eléggé körülhatárolható körben (a gyors felhalmozásban és kivonulásban (???) ösztönzötték körében) tekinthetik elfogadhatónak. Több év távlatában ezek a problémák a gazdasági és hatalmi polarizálódás következtében a konszenzusteremtés, a fenntartható társadalom kérdését is felvethetik, ám azok már meghaladják ezt a dolgozatot.

Az ösvény még keskenyebb annál, amit feltételeztünk. Másként kell tehát a gazdaságot, a keletkező és elvonható jövedelmeket kezelni és megoldást kell találni a fenti feladatok átmeneti ellátására, ha nem akarjuk (a humán infrastruktúra értékeinek rombolásával, szétzilálásával) a társadalom, a gazdaság fenntartható fejlődését kockáztatni. Kellően előkészített, fokozatos változtatások képzelhetők el — ha azok szükségessége belátható, körülményei és feltételei tisztázottak — ám azok valamennyi termelési tényező (és azokat hordozó érdekcsoportok) összehangolt, egymást erősítő terhelésével képzelhetők csak el.

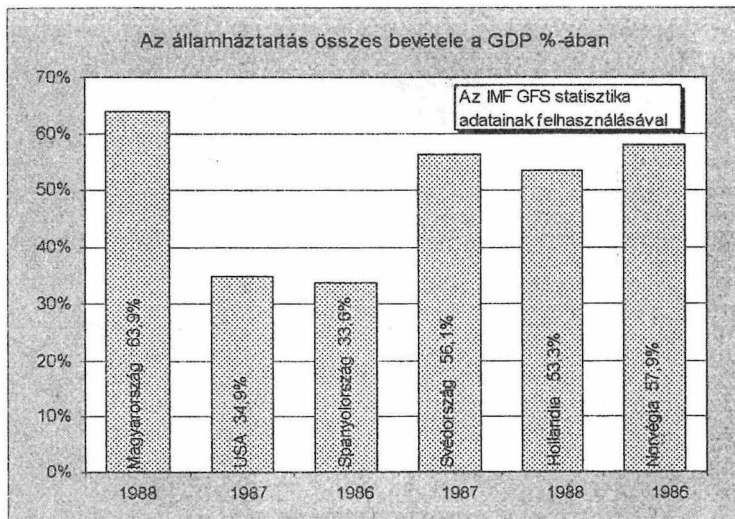
1. sz. ábra

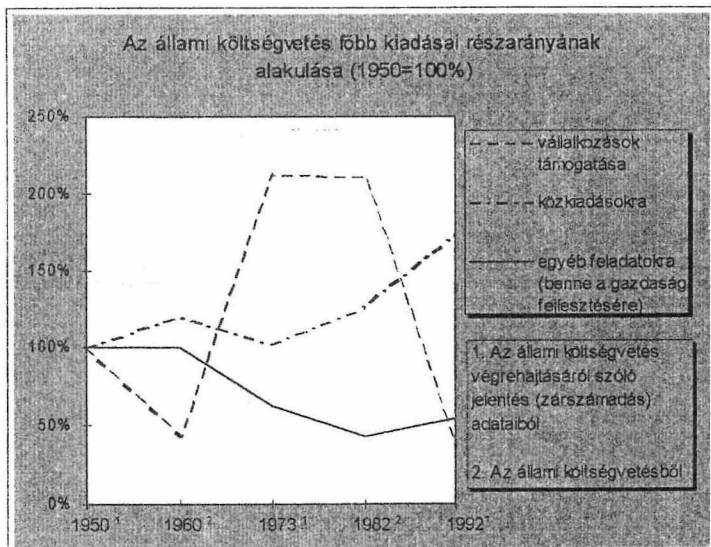
2. sz. ábra

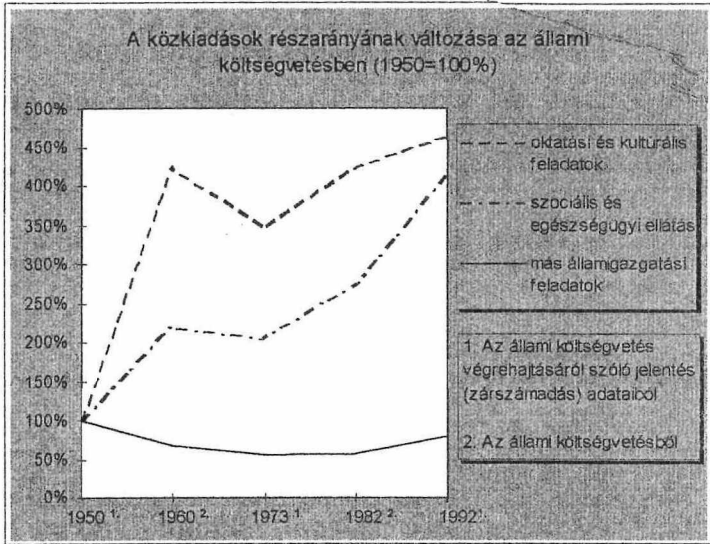
3. sz. ábra

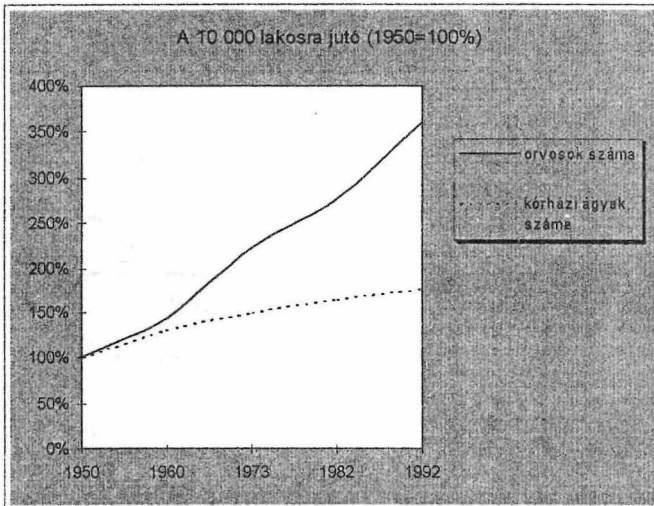
4. sz. ábra

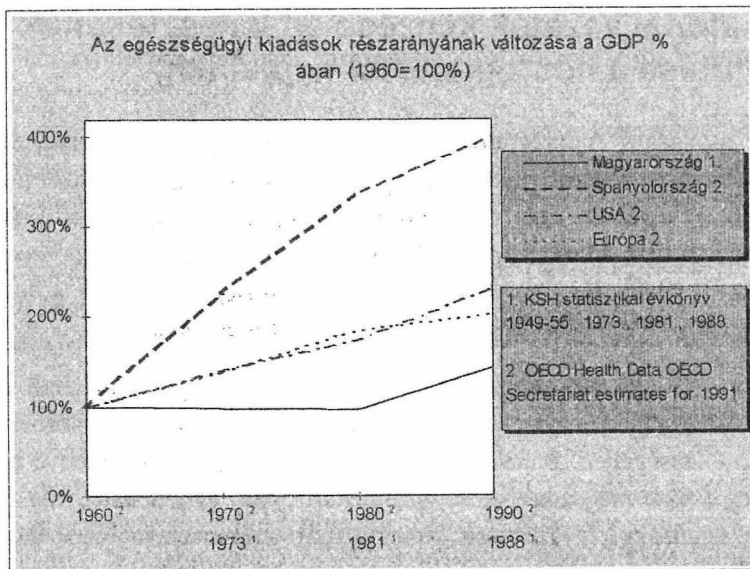

5. sz. ábra

6. sz. ábra

Dr. Gindert Károly

A katonai vezetők képzése és fejlesztésének áttekintése a honfoglalástól napjainkig

Katonaság? A társadalom egy részterülete, speciális szervezetekbe tartozó emberek sajátos, az egyéb társadalmi működésektől jórészt elkülönült tevékenysége. Van-e haszna egy politikai, vagy gazdasági vezetőnek abban, ha megismerkedik vele? A kérdés érdemi megválaszolásához tekintsük át, melyek azok a főbb különbségek, melyek a haderőt az egyéb gazdasági, politikai stb. szervezetektől elválasztják?

Az első alapvető különbséget a szervezet rendeltetési céljában találjuk. A katonai szervezetek rendeltetése az ország védelme, elsősorban a külső ellenségellen. Ennek módszere azonban a harc, eredménye az ellenség fizikai megsemmisítése, szándékáról való lemondásra, végső soron megadásra kényszerítése. Nincs polgári szervezet, melynek hasonló feladatai lennének.

Alapvetően különbözik a polgári és katonai vezetés a vezetői döntések következményeiben. Egy katonai vezető hibás döntésével nemcsak gazdasági, politikai, műszaki stb. kárt képes okozni, hanem mind szervezetét, mind sajátmagát a teljes fizikai megsemmisülés veszélyének teszi ki. Például 1942 június 6-án a japán flotta, benne a főerőket képező négy legnagyobb és legkorszerűbb repülőgép hordozóval, a Midway szigeti amerikai támaszpont elfoglalására készült. Bár Nagumo tengernagynak, a japán kötelék parancsnokának tudomása volt arról, hogy a közelben egy nagyobb amerikai hajóraj is tartózkodik, úgy döntött, repülőgépeivel először a támaszpont repülőterére mér csapást. Ezért elrendelte, hogy az anyahajók felszállópályáin startra készen álló támadó repülőgépekről a torpedókat szereljék le és bombákat szereljenek a helyükbe. Ezzel az intézkedésével több órára megbénította az anyahajókat és a közben érkező amerikai zuhanóbombázók első támadásával a négyből hármat elsüllyesztettek. A negyediket a második hullám né-

hány órával később süllyesztette el. Ezzel Japán elvesztette tengeri fő erejét, a stratégiai kezdeményezés lehetőségét, az óceánokon ettől kezdve védekezésre és fokozatos visszafordulásra kényszerült.

A katonai vezető nagyobb felelőssége nagyobb jogkörrel, hatáskörrel is jár, ami a vezető-beosztott viszonyt is meghatározza. Csak a katonai vezetőnek van joga a vétséget elkövető beosztottat - béke-körülmények között is! - személyes döntéssel felelősségre vonni, szabadságát korlátozni, vagy attól meghatározott ideig megfosztani.

A katonai vezetők döntéseinek nagyobb kockázata és az ezzel járó nagyobb felelősség már korán ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a katonai vezetőket feladataikra speciálisan fel kell készíteni, és szakmai ismereteiket mindig a kor legnagyobb tudományos-elméleti alapjaira kell helyezni. A történelemben az írás megjelenése után az első összefoglaló tudományos művek hadtudományi tárgyúak voltak. 2500 évvel ezelőtt, alig néhány évtized különbséggel - tehát gyakorlatilag egy időben - Kínában Szun-Ce „A hadviselés művészete”, Spártában Xenophon a „Kürosz neveltetése” című könyveiben, Indiában Manu a törvénykönyveiben foglalta össze mindazt a tudást és tapasztalatot, amit a társadalmak a fegyveres tevékenység eddigi gyakorlatából összegyűjtöttek. Ezek a könyvek az emberiség kulturkincseivé váltak és évszázadokon keresztül a királyok, hadvezérek felkészítésének elméleti alapjait szolgálták. Ettől kezdve a polgári és hadtudomány párhuzamosan fejlődött, sőt sok esetben a hadtudomány járt elől. Az új tudományos eredményeket a fegyveres erőknél alkalmazták először, számtalan alap- és alkalmazott kutatást egyenesen a fegyveres erők ösztönzésére, megrendelésére folytattak. Elég, ha csak a XX. században a közlekedés, hírközlés, raktártechnika, operációkutatás, kibernetika, elektronika, kémiai tudományok eredményeire gondolunk.

Ha a katonai vezetők felkészítése a történelmi múltba mélyen benyomuló világtendencia, így kellett ennek lenni a magyar történelem során, a magyar katonai vezetők, hadvezérek felkészítésénél is. Tekintsük át, hogy történt ez a különböző korszakokban.

1. A honfoglalás kora

Hogy egy társadalomban kiből lesz katonai vezető, akár hadvezér, az nem csak az egyéni képesség, vagy vitézség függvénye, hanem függ a társadalom struktúrájától, a sereg szervezési feltételeitől, feladataitól, felszereltségétől és harceljárásától is. Őseink alapvető életformája a nomád pásztorkodás volt. A nyájakat a férfiak őrizték, ezért a szabadok gyermekeit születésüktől fogva harcosnak nevelték. Harcosnak, egyrészt azért, mert meg kellett védeni a nyáját a szomszédos, rabló törzsektől, másrészt mivel külön jövedelemhez másképp nem lehetett jutni, a kor nomád szokásainak megfelelően megsarcolták, megadóztatták a szomszédos népeket, vagy hosszabb zsákmányoló hadjáratokat vezettek távoli népek, országok ellen.

A harcossá nevelés az ősmagyar társadalomban a következő szokásokra bontható:

A fiúgyermek 3 éves koráig az édesanyja mellett volt;

3 éves kora után lóra ültették, 6 éves koráig megtanult tökéletesen lovagolni, megismerkedett környezetével és a felnőttek feladataival. Játék: nyilazás az első játék-íjjal;

6-tól 10 éves koráig a játékos felkészülés korszaka. A fiúkat - a felnőttekhez hasonlóan - tizedekbe, századokba szervezik. Egyre komolyabb fegyvereket kapnak, egyre jobban bánnak a nyállal. Egy idősebb, tapasztalt harcos segítségével gyakorolják a különböző lovas harcmozdulatokat, a kötelékben való mozgást. Esetenként részt vesznek a nyáj őrzésében, hajtásában;

10 éves korban megtörténik a családba fogadás. Addig a fiú megkapja végleges nevét, már rendszeresen kiveszi részét a családi munkamegosztásból. Tovább folyik a harcossá nevelés, a begyakorlás;

12 éves korában a fiú eléri nagykorúságát. Felnőttként vesz részt a nyáj őrzésében. Megkapja felnőtt fegyverzetét és beosztását a felnőttek seregében. Együtt gyakorol a felnőttekkel. Részt vesz a szomszédok ellen indított adóbehajtásban, sarcolásban. Nagyobb hadjáratokban eleinte a vezetéklovak, tartalékménes, zsákmány, hadifoglyok őrzésében vesz részt. Mikor eléri azt a kort, hogy 25-30 kg. feszítőerejű ijat teljesen meg tudja feszíteni, teljes értékű harcossá vált. Ezen az életpályán minden fiú átmegy. Mit kapnak ezen felül a későbbi vezérek?

Többnemzetiségű környezetben felnöve anyanyelvi szinten megtanulják a magyaron kívül a türk nyelvet, hadifogolytól, rabszolgától a szomszédos szláv törzsek nyelvét, esetleg a görögöt;

Társadalmi helyzetüknél fogva ők a gyermekkötelék tizedesei, később századosai, még nagykorúságuk elérése előtt megtanulják a parancsolást és az engedelmességet, különböző feladatok végrehajtása során az alárendeltek irányítását;

Nagykorúságuk elérése után a különböző vállalkozásokban való részvétel során - megismerkednek a szomszéd - majd távoli népekkel, a had szintérrel, terep, út és időjárási viszonyokkal;

A fokozatosan növekvő önálló feladatok végrehajtása során, és a különböző tanácskozásokon - először hallgatóként - való részvétellel elsajátítják a különböző partnerekkel való tárgyalás technikáját, diplomáciai érzékre és jártasságra tesznek szert;

Az évenként - néha többször - megrendezett nagy vadászaton tökéletesen begyakorolják a kis és nagy kötelékek manővereit, alakváltozásait, a harceljárás különböző formáit, a különböző kötelékek együttműködését és ezek irányítását. Így egy vezéri családból származó ifjú 19-20 éves korára ezres kötelék irányítására is alkalmassá válik, 30 éves kora körül már önálló seregestvezér is lehetett. A felkészítés eredményességét őseinknek a X. század közepéig elért katonai sikerei egyértelműen igazolták.

2. A páncélos lovagok kora

A X. század első felében jelentős változás következett be azoknak a kö-zép- és nyugat-európai népeknek a fegyverkezésében és harceljárásában, akik ellen a Kárpát-medencében megtelepedett magyarok a legtöbb támadó hadjáratot vezették. Kiismerték a magyarok harceljárását. Felismerték, hogy a fém pajzs és páncél megvéd a magyarok nyilaitól. Kitapasztalták, hogy a páncélos lovasság zárt és tömör harcrendje ellen - ha az magától nem bomlik meg - a könnyűlovas magyarok támadása hatástalan. Az első vereséget egy kb. 5000 lovas harcosból álló magyar sereg Henrik szász király páncélos lovagjai ellen 933 március 15-én Merseburg mellett szenvedte el, melyet 937-ben, 938-ban, 942-ben, 943-ban, 948-ban és 951-ben újabb kisebb-nagyobb vereségek követtek. A legsúlyosabb vereséget a Lél, Bulcsu és Sur vezérek által vezetett jelentős magyar seregre 955-ben Ottó király - sokkal kisebb létszámú - páncélos serege a Lech mezején mérte.

Ez a megsemmisítő vereség kettős felismeréssel járt:

- ↳ nehézfegyverzetű lovasság ellen csak nehézfegyverzetű lovassággal lehet eredményesen harcolni;
- ↳ a nyugati irányú kalandozásokról le kell mondani.

A magyaroknak azonban páncéljaik nem voltak. Páncélos lovasok először Géza udvarában jelentek meg mint követek, majd Gizellával, Szent István feleségével, a kíséret tagjaiként. István igyekezett növelni a számukat, vendégként hívott meg lovagokat az udvarába, nekik birtokokat adományozott, és belőlük alakította ki a testőrséget. Ezek mind külföldiek, elsősorban bajorok és szászok voltak, és István uralkodása utolsó éveiben sem lehettek negyvennél többen. Bármennyire is felismerték azonban a páncélos lovasság szerepét, mivel egy páncél nagyon drága volt és csak külföldről lehetett beszerezni, számuk csak lassan szaporodott. A XII. század végén a magyar király kb. 400 páncélos lovag élén vonult hadba. Ennek ellenére a harceljárásban a lovagi hadviselés uralkodóvá vált, az ősmagyar harcmódot eleink olyannyira elfelejtették, hogy 1099-ben a Halicsban harcoló magyarok és ősmagyar nomád harcmóddal küzdő besenyőktől súlyos vereséget szenvedtek.

Nyugatról azonban a páncéllal együtt nemcsak a harceljárás jött be, hanem a lovagi életforma is. A lovag nemcsak harcos, hanem egy ideológia, egy kultúra képviselője is, melyre hosszas és alapos nevelés, képzés során készítik föl. Kb. 7 éves korban a gyermeket egy lovag mellé adják apródnak. A lovag rendszerint vagyonos úr, akinek saját udvartartása és fegyveres kísérete van. Az apród mindig a lovag mellett tartózkodik, szolgálja az urát és megtanulja tőle a lovagi viselkedés szabályait. A fegyveres kíséret tagjaitól és az udvartartás káplánjától elsajátítja a hét lovagi művészetet: a lovaglást, úszást, nyilazást, ökölvívást, sólyomvadászatot, sakkjátékot és a versírást.

14 éves kora után az apród fegyverhordozóvá lép elő. Ebben a szerep körben vesz részt a harcokban, vadászatokon, lovagi tornákon. Folytatja a tanulást és a felkészülést az avatásra. 20-21 éves korban történik az ünnepélyes lovaggá ütés. Ekkorra már neki is megvan a saját lova, páncélja, fegyverzete és kísérete (1-2 fegyverhordozó, 2-4 gyalogos íjász, 2-3 könnyűfegyverzetű lovas, apródok és gyalogszolgák.)

A lovagi sereg harcrendje két ellenségtől függött. Gyalogság, vagy könnyű lovasság ellen ék alakú zárt oszlopban támadtak, hasonló lovagi sereggel szemben az egyes lovagok egymástól 5-10 méterre álltak fel és a harc a lovagok párviadalából állt. Az egyszerű harceljárás nem igényelte a vezérek különleges felkészítését. Elég volt a lovagi művészetek elsajátítása, melyet lovagi tornákon és vadászatokon csiszoltak, a legjobbak egy-egy ókori szakíró tanulmányozásával tökéletesítették tudásukat.

3. A zsoldos katonaság

A XII. század végén, annak arányában, ahogy erősödött az országban a pénzgazdaság, a feudális nemesek, akik birtokaikért a királynak katonai szolgálatra voltak kötelezve, mind kisebb lelkesedéssel vettek részt a király - gyakran dinasztikus érdekből indított - külföldi háborúiban. Igyekeztek kivonni magukat a hadjáratból, megbízhatatlanokká

váltak, a fegyelem romlott, ha aratás vagy szüret közeledett, sokan megszöktek a hadszíntérről. Ez a királynak sem volt jó, ezért eleinte lehetővé tették, hogy a főúr maga helyett egy saját költségén felszerelt harcost állítson a király seregébe. Később a nemesek ellenállása elérte, amint azt 1222-ben az Aranybulla 7. Cikkelyébe is belefoglalták, hogy a királyi serviens ezentúl csak akkor tartozik az országhatáron kívül harcolni, ha a király neki pénz-zsoldot fizet. Ettől kezdve a hadseregben egyre nagyobb szerepet játszik a pénz, a zsold.

Eleinte kétféle zsoldossal találkozunk. Az első a királyi serviens, vagy annak katonája, akit a király egy-egy hadjáratra, meghatározott időre hív be, és ezért zsoldot fizet. A másik, aki életpályának választotta a katonaságot és a király, vagy egy főúr fegyveres kíséretének tagjaként, vagy egy zsoldos csapat katonájaként él, és kap szerződéses bért. Az idő előrehaladtával ez utóbbi réteg szerepe vált egyre jelentősebbé.

A zsoldos csapatok nagyobb harcértéke egyre jobban kidomborodott. Ezt biztosította az egységes felszerelés és fegyverzet, az egységes kiképzés, melyet állandó gyakorlással tartottak magas színvonalon és a szigorú, kemény fegyelem, melyet drasztikus büntetésekkel tartottak fenn. A feudális urak fizették a hadsereget, de maguk nem vettek benne részt. Ezért történt, hogy Burgio pápai követ 1526-ban, a mohácsi csata előtt a pápának írt jelentésében így jellemezte a katonai helyzetet: „Nincs egy emberük sem, aki csak egy csapatot is el tudna vezetni, nemhogy egy királyi hadsereget. Akik itt a királyi tanácsban ülnek, a hadviseléshez semmit sem értenek”.

A zsoldosvezérek viszont, bár szintén a nemesség, esetenként az arisztokrácia tagjaiból kerültek ki, többnyire a kor hadtudományának a színvonalán álló, elméletileg és gyakorlatilag jól képzett katonák voltak. A katonai pályafutásra való felkészülésük 7 éves korukban kezdődött, amikor apródnak álltak egy katonáskodó főúr mellé. Itt az ifjú a lovagizomhoz hasonló elméleti és gyakorlati fölkészítésben vesz részt, nyelveket tanul, tanulmányozza a klasszikusokat, a vezér mellett gyakorlatban is-

merkedik a seregvezetés mindennapi problémáival. 14-15 éves korában beáll közlegényként egy - lehetőleg lovas - zsoldos csapatba. Katonai kiképzést kap, alkalmassá válik az egyéni- és kötelékben vívott harcra, szinte a szó-szoros értelmében „beleverik” a szabályokat, előírásokat, törvényeket. Származásánál és korábbi neveltetésénél fogva gyorsan kiemelkedik, 18 éves korára már hadnagy és rendszerint 50 fős lovasszázad parancsnoka. További életpályáját már vitézsége, tehetsége, műveltsége határozza meg.

A középkorvégi zsoldos karrier jellemző példája Hunyadi János (1407-1456) életútja. Apja Serba fia Vojk, havasalföldi zsoldos vitéz Zsigmond seregében. A török elleni harcokban kitűnik vitézségével, ezért a király 1407-ben Vajdahunyad várát és a hozzátartozó birtokot adja neki. Fiát is katonának neveli. 6 éves korától apród Csáky György székely ispán udvarában. Majd zsoldos katona Stefán Lazarevics szerb fejedelemnél. Azután az Újlakiaknál, majd Monoszlai Csupor Demeternél familiáris tisztként szolgál, előbb hat, majd tizenként lovas katonával. 1431-ben - 24 éves korában - Zsigmond király udvari vitéze. Elkíséri Zsigmondot annak olaszországi útjára. Itt megtanulja a condottieri mesterséget. 1437-ben 50 lándzsás lovas élén újból Zsigmond királyt szolgálja. Részt vesz a husziták elleni harcokban. Eközben már az ország egyik zászlósurává emelkedett. 1439-ben szörényi bán, délvidéki főkapitány, erdélyi vajda. 1446-ban az ország kormányzójává választják.

Az újkor hajnalától a katonai vezetők, elsősorban a zsoldosvezérek és magasabb parancsnokok színvonalas elméleti felkészülését már nemcsak az ókori szerzők tanulmányozása segítette, hanem sorra jelentek meg új hadtudományi művek is. Machiavelli (1469-1527) még a római alapokra támaszkodott, de Lazarus von Schwendi (1522-1583) az „Eszmecsere a háborúról” és „A háborús kinevezés” című munkáiban már az adott kor tapasztalatai alapján összegezi a hadviselés törvényeit. Ezek a könyvek - és a XVI-XVII. században sorra megjelenő - újabbak - eljutottak Magyarországra és Erdélybe is és a legjobb magyar hadve-

zések ismerték és használták azokat. Ezek hatását elsősorban az egyes csapatok, vagy várak számára kiadott „Hadi articulások”-ban követhetjük nyomon. Az első jelentős magyar hadtudományi szakíró, gróf Zrínyi Miklós művei, - Az török áfium elleni orvosság kivételével, melyet Forgách Simon 1705-ben kinyomtatott - csak kéziratban terjedtek, így hatásuk csak korlátozottan érvényesülhetett.

A XVII. században a fejlődő haditechnika, bonyolultabb szervezet és harceljárás hatására nőttek a követelmények a tisztek felkészültségével szemben. Nyugat-Európában már a század elejétől katonai akadémiák, tiszti iskolák nyíltak, de felmerült a tisztek továbbképzésének szükségessége is. Nassaui János javaslatára az osztrák birodalomban is bevezetik, hogy az ezredek vizsgáztassák tisztjeiket szóban és írásban. A kapitánynak érteni kell a vázlatrajzoláshoz, az ezred menet- és harcrendjének a megalakításához, a táborhely kijelöléséhez, az ostromnál a roham megszervezéséhez. Ugyanilyen vizsgákat tartson a főparancsnok az ezredekkel, már nem az ezred, hanem az egész hadsereg vezetését érintő kérdésekről. Fő témakörök: a felderítés megszervezése, különféle csatarendek elbírálása, megalakítása, valamint a várharc. A tisztképzés módszertanában megjelennek a különböző alkalmazkodó megbeszélések és hadijátékok is. Különféle „Kartenspiel”-ek készültek, amelyekben a mai csapatjelzéseknek megfelelő kártyalapokkal mentrendet, harcrendet és táborrendet lehetett kirakni. Ennek a kiképzési- és továbbképzési rendszernek volt köszönhető, hogy a Rákóczi szabadságharc legkiválóbb hadvezérei az osztrák császári hadseregből átállt magyar tisztek voltak.

4. Magyar tisztek képzése az osztrák birodalmi hadseregben

A szatmári béke után Magyarországnak saját fegyveres ereje nem volt. Az osztrák császári hadseregnek viszont mindig voltak magyar gyalog- és lovas ezredek, melyeknek tisztikara is túlnyomórészt magyarokból állt, de a más nemzetiségű ezredekben is szolgáltak magyar tisztek. Ezek kiképzése, felkészítése a császári hadsereg tisztképző rendszerében történt.

Elsőnek 1717-ben a hadmérnökök képzésére alapított III. Károly egy időben Bécsben és Brüsszelben hadmérnöki iskolát. Mária Terézia 1752-ben Bécsújhelyen hadapródiskolát alapít, mely 1769-től Mária Terézia Akadémia néven magasabb szintű tisztképző intézménnyé alakul át. 1801-ben létrehozzák a Fő szállásmesteri törzset és Bécsújhelyen vezérkari tisztképző tanfolyamokat indítanak, melyeket 1852-től önálló Hadiiskolává fejlesztenek. A magyar szabadságharc vezető tisztjei és tábormokai ezekből az iskolákból kerültek ki.

A magyar szabadságharc leverése után több hadügyi reform eredményeként kialakul a katonai tisztképzés egész rendszere. Alá kell húzni, hogy a birodalmi, később „közös” hadsereg minden iskolájában a tanítás német nyelvű volt!

A képzés legalsó szintjét a katonai al reáliskolák képezték. Ezek megfeleltek a középiskola alsó négy osztályának, de a polgári tárgyak mellett elemi szintű katonai képzést is adtak. Az iskolák bentlakásosak voltak, a növendékek egyenruhában jártak, rajokba, szakaszokba voltak osztva, alá, fölérendeltségi viszonyban, szigorú katonai fegyelemben éltek. Az al reáliskolában végzett növendékek a katonai fő reáliskolában, vagy hadapródiskolában tanulhattak tovább.

A katonai fő reáliskolák rendeltetése a katonai akadémiára való felkészítés volt. Csak három évfolyamosak voltak, a középiskola négy felső évfolyamának tananyagát összevontan tanították, ezenfelül katonai tantárgyakat is. A katonai fő reáliskolában végzett növendékeket felvételi vizsga nélkül vették fel a katonai akadémiára.

A hadapródiskolák négy évfolyamúak voltak. A középiskola alsó négy osztályának, vagy a katonai al reáliskola elvégzése után tanulhatott itt a növendék, akinek négy év alatt kellett elsajátítani a középiskola négy felső osztályának szűkített tananyagát és a katonai szaktárgyakat annyira, hogy fegyvernemének alantós tiszti teendőit el tudja látni. Az öltözet, kollégiumi bentlakás, laktanyaszerű életmód rendje hasonló volt, mint a reáliskoláknál. A végzett növendék hadapródi rendfokozatot kapott, majd meghatározott idejű csapatszolgálat után és megfelelő minősítéssel tiszti vizsgát tehetett.

A katonai akadémiák 3-4 évesek voltak, szakfőiskolának minősültek, és az volt a rendeltetésük, hogy a hivatásos katonai pályára készülő tisztjelöltek magas szintű szakmai és módszertani felkészítésben részesítsék. Az akadémiát végzett tiszt előtt nyitva állt a pálya és további előmenetele már saját tehetségétől - és szerencséjétől - függött.

A legkiválóbb minősítésű csapattisztek kerültek a Hadiiskolára, ahol vezérkari tisztképzés után alkalmassá váltak a vezérkarokban végzett munkára, katonadiplomáciai szolgálatra, vagy a legmagasabb parancsnoki beosztások ellátására is.

A K.U.K. „közös” hadseregnél tizenöt gyalogsági, egy lovassági, egy tüzér, egy utász hadapródiskola, öt al reáliskola, két fő reáliskola, két katonai akadémia szolgálta a tiszti utánpótlást.

Ezenkívül Fiumében volt a Monarchia tengerészeti akadémiaja hadapródiskolai jelleggel. Ezekbe az iskolákba a Monarchia egész területéről, nemzetiségre való tekintet nélkül kerültek a növendékek.

5. Magyar nyelvű tisztképzés

Ausztria háborúiban már a XVIII. században is nagy szerep jutott a magyar gyalog- és lovas ezredeknek. Napóleon ellen már tizenöt magyar sorgyalogezred és tizenkét lovasezred harcolt. A magyar országgyűlés a háborús teherviselésre támaszkodva követelte egyre erélyesebben a császártól egy önálló, magyar nyelvű tisztképző akadémia felállítását, és a magyar ezredekben a magyar vezényleti nyelv bevezetését. 1808-ban a császár elfogadta a magyar országgyűlés határozatát és hozzájárult, hogy Magyarország területén magyar tannyelvű tisztképző akadémiát állítsanak fel. Mária Ludovika császárné 50000 forintot alapítvánnyal járult hozzá a beindítás költségeihez, melyhez a magyar országgyűlés és egyes hazafiak egyénileg is csatlakoztak.

Bár a császár elvi hozzájárulása megvolt, az osztrák katonai bürokrácia minden módon akadályozta, lassította a szervezést. Eleinte az

akadémiát Vácott kívánták elhelyezni. 1827-ben úgy találták, hogy Vác nem alkalmas. 1829-ben végre megvették a báró Orczy család pesti kertjét és megbízták Pollach Mihályt az épületek megtervezésével. 1836-ra az épület elkészült, megkezdődött a berendezés, de a szervezési előkészületek tovább húzódtak. 1848-ban a forradalmi kormány elrendelte az előkészületek befejezését és az akadémia megnyitását. 1849 január 7-én a parancsnok ünnepi beszédével megtörtént az akadémia megnyitása. (Ekkor a kormány már Debrecenben, az osztrák csapatok Pesten voltak!) Másnap Windischgrätz az oktatókat és növendékeket szétkergette, a berendezést lefoglalta és az épületben hadikórházat rendezett be. Ezzel a magyar nyelvű tisztképzés hosszú időre ismét lekerült a napirendről.

Megváltozott a helyzet az 1867-es kiegyezés után. A kiegyezés eredményeként Magyarországnak joga volt „honvédség” néven önálló nemzeti hadsereget felállítani. Már 1867-ben megkezdte működését a Honvédelmi Minisztérium, 1868-ban a Honvéd Főparancsnokság. 1869-ben az ország területét először hat - 1871-től hét - honvédkerületre osztották és a honvédség létszámát 82 gyalogzászlóaljban és 32 lovasszázadban határozták meg. Ily sok alakulat felállítása és a parancsnoki beosztások betöltése azonban nagy feladat volt és a felső vezetéstől hatalmas szervezőmunkát igényelt. Az első parancsnoki beosztásokat:

- ↳ a közös hadseregből a honvédséghez önként átlépett tisztekkel;
- ↳ a közös hadsereg reaktivált tartalékos tisztjeivel és
- ↳ a szabadságharcban tiszti rangot kapott és hivatásos szolgálatra önként jelentkezőkkel töltötték be. Ennek ellenére kezdetben igen nagy volt a tiszti hiány. Ezért már 1869 telén minden kerületben a gyalogság számára hat, később hét hétig tartó tisztképző iskolát és három hónapos tiszti iskolát állítottak föl. A tisztképző iskolába olyan ténylegeseket vezényeltek, akik általános műveltségük és rátermettségük alapján alkalmasnak látszottak a tiszti beosztásra. A tiszti iskola a már kiképzett tisztek továbbképzését, vagy átképzését szolgálta. Aki a hivatásos állományba jelentkezett, a tanfolyam elvégzése után próbaszolgálatot teljesített, majd tiszti vizsgát kellett tennie.

1872-re befejeződtek az előkészületek és megnyitotta kapuit a Ludovika Akadémia. Kezdetben - az égető tiszthiány enyhítésére - rövidített kiképzési idővel működtetett tisztképző, valamint előkészítő és tiszti tanfolyamokat. Az előkészítőn tanultak azok az önként jelentkezett kiképzett katonák, akik tisztképzésre alkalmasnak látszottak, de csak négy középiskolával, vagy kevesebbel rendelkeztek. Célja az volt, hogy hallgatóit előkészítse a tisztképző tanfolyam felvételi vizsgájára. A tisztképző tanfolyam egy évig tartott. Hallgatói túlnyomórészt az előkészítő tanfolyamról, kisebb részben polgári középiskolákból, vagy az osztrák hadsereg katonaiskoláiból kerültek ki. A Ludovika Akadémia harmadik tanfolyama a felső tisztképzés feladatát töltötte be. Ide azok a hadnagyok, főhadnagyok kerültek, akiket alkalmasnak találtak magasabb katonai képzettség megszerzésére. A hallgatók zöme már végzett tisztképző iskolát, az osztrák hadseregben hadapródiskolát, és polgári előképzettsége is magasabb volt az elemiénél.

1883-ra a honvédség tiszthiányát nagyrészt sikerült megszüntetni, de egyre jobban kiütközött a honvédtisztek alacsonyabb katonai és általános műveltsége, a közös hadsereg tisztjeivel szembeni kisebb értéke, presztízse. Szükségessé vált a tisztképzés magasabb színvonalra emelése. Ezért a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamának időtartamát négy évre emelték, és négy középiskolánál alacsonyabb előképzettségű hallgatót nem vettek föl. A tartalékos tiszteket egy éves tanfolyamokon képezték, mely tanfolyamokat 1890-től a kerületekbe helyezték át. Megalapították a honvédség soproni főreál iskoláját, valamint a nagyváradi és pécsi hadapródiskolákat.

1898-ban a Ludovika Akadémia fejlődésében ismét új szakasz kezdődött. Teljesen megszüntették az akadémia hadapródiskola jellegét. Felvételi követelmény lett a középiskolai érettségi, ami automatikusan maga után vonta a felvételi korhatár megemelését is. A képzési időt három évre szállították le és teljesen főiskolai jellegűvé fejlesztették. A végzett hallgatókat már nem hadapróddá, hanem hadnaggyá avatták. Javítottak a Ludovika Akadémia tiszti továbbképző tanfolyamának

színvonalán is, nagyobb súlyt helyeztek a magasabb harcászati, hadműveleti képzés, vezérkari szolgálat elsajátítására.

Az I. világháború után a magyar tisztképzés rendszere nem változott. A békeszerződés által korlátok közé szorított hadsereg szükségleteit a pécsi, kőszegi és soproni katonai fő reáliskolák, valamint a Ludovika Akadémia elégítette ki. 1938 után jelentős hadseregfejlesztésre került sor, amely szükségessé tette a híradó és műszaki tisztek képzésére Budán a Bólyai Akadémia, Kassán a Repülő Akadémia, Nagyváradon tüzér, Marosvásárhelyen páncélos hadapródiskola fölállítását. 1939-ben a tiszti továbbképző tanfolyam levált a Ludovika Akadémiáról, és Hadiakadémia néven önálló vezérkari tisztképző intézménnyé alakult át.

1945 és 1989 között a katonai vezetők felkészítésének a rendszere - a mindenkori politikai és gazdasági helyzet függvényében - gyakori és sok változáson ment keresztül. A kezdetben kizárólag politikai megbízhatóság alapján kiválasztott, rövid tanfolyamokon hiányosan kiképzett, sok esetben kevés alapképzettséggel rendelkező tisztek beáramlása 3-4 év alatt megszűnt és - nagy fluktuáció mellett - szerves fejlődésnek adta át a helyét. A fluktuációt egyrészt az okozta, hogy a hiányosságok pótlását szolgáló igen erős tanulási ütemmel sokan nem tudtak lépést tartani, másrészt a tisztikart nagyon megviselték a gyakori átszervezések, helyőrség változtatások, létszámleépítések. Végül a parancsnoki utánpótlás képzésének és felkészítésének kialakult az - alapjaiban ma is működő - rendszere.

Bebizonyosodott, hogy szükségesek és hasznosak a régi katonaiskolákhoz hasonló katonai szakközépiskolák. Jelentőségük nem abban a legnagyobb, hogy az általános középiskolai képzés mellett katonai alapismereteket is nyújtanak, hanem a hazafias, katonás nevelésben, a katonás szellem elsajátításában, a katonai pályára való szellemi és fizikai felkészítésben. A honvédség mai felső vezetőinek túlnyomó többsége katonai középiskolából került a tiszti iskolára.

Az érettségizett és a felvételi vizsgán megfelelt ifjú a tiszti kiképzést a 3-4 évfolyamos katonai főiskolán kapta meg. A katonai főiskolák korszerű felszerelésükkel, kiválóan felkészült, magasan kvalifikált tanári karukkal és élenjáró pedagógiai módszereikkel a legjobb felsőoktatási intézmény színvonalával egyenrangú szakmai képzést képesek nyújtani. A végzett tisztek egy részének szakmai ismeretei megfelelnek a polgári szakfőiskola (pl. üzemmérnök, informatikai szakember) színvonalának. Az idegen nyelv elsajátítása lehetővé teszi a tiszt nemzetközi kötelékben való eredményes szereplését.

A csapatszolgálatban jó eredményeket felmutató, magasabb beosztásra is alkalmas, fejlődőképes tisztek egyetemi szintű felkészítését szolgálja a Zrínyi Miklós Hadtudományi Egyetem. (Régebben Zrínyi Miklós Katonai Akadémia). Ez készít föl az egység- és magasabb - egységparancsnoki beosztások ellátására, a vezérkari szolgálatra, hadtudományi kutatómunkára, katonai oktatási intézményekben szaktanári feladatokra. Az egyetem a hadtudományi kutatás egyik központja, oktatói tapasztalt, elméletileg jól felkészült, többnyire tudományos fokozattal rendelkező tisztek és polgári tanárok.

A katonai felkészítés legmagasabb szintjét a katonai egyetemet (akadémiát) követő hadászati képzés nyújtja. Ez történhet a katonai egyetem keretében posztgraduális tanfolyamon, vagy külföldi hasonló intézményben. (Régebben Moszkva, ma NATO, USA) Ezekre a legmagasabb beosztásokat betöltő, a felső államvezetéssel szorosan együttműködő, a katonadiplomáciai szolgálathoz, vagy a hadászati, katonapolitikai kutatómunkában részt vállaló tiszteknek van szükségük. Ez a képzés nemcsak a hadviselés állami és koalíciós szintjeiről nyújt ismereteket, de megvilágítja annak politikai, társadalmi, gazdasági hátterét is. Öröndetes, hogy a Magyar Honvédség nem szűkölködik az ilyen magas szinten felkészített tisztekben. Ugyanakkor sajnálatos, hogy míg a fejlett országok katonai akadémiáin, vagy hasonló rangú intézményeiben van polgári tagozat, ahol politikusok, közigazgatási vezetők, nagyvállalati vezetők ismerkednek a korszerű honvédelem kérdéseivel, nálunk ennek a szükségessége még nem jutott el döntésre hivatott politikusaink tudatáig.

6. Befejezés

Jelen dolgozat a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság Vezetési Szakosztályának 1996 december 19-i millecentenáriumi ülészakán elhangzott előadás szerkesztett és némileg kibővített változata. Mind az előadás célja, mind jellege miatt nem törekedtem teljességre. Nem írtam az alapképzést kiegészítő szaktanfolyamokról, parancsnoki és törzskiképzésről, a törzsvezetési és anyaggal végrehajtott gyakorlatokról, a képzés számtalan eleméről. Bízom benne, hogy a katonai oktatók és kutatók között lesznek, akik felismerik a téma fontosságát, felveszik és továbbviszik a kutatás fonalát.

Rácz Zoltán

Harmadik évezred: gondolatok a nemzetbiztonságról

Mielőtt átlépünk a harmadik évezredbe, megoldásra vár egy talán jelentéktelennek tűnő, de valójában igen lényeges probléma, nevezetesen a nemzetbiztonsági rendszer politikai konszenzuson alapuló átalakítása, korszerűsítése, hatékonyá tétele, a nemzet érdekeivel összhangban.

A nemzetbiztonság rendszere kulcsfontosságú szerepet tölt be (illetve tölthet be) egy ország életében. Működésével képes a hatalmat és/vagy a Kormányt segíteni, vagy aláaknázni. Ebből adódóan érdemes a témával elméleti-gondolati szinten foglalkozni. Különös aktualitást ad most erre a „Nyírfa” ügy.

Az ország biztonsága alapvetően függ

- ↳ a környező országok helyzetétől, magatartásától, a nemzetközi erőtepektől
- ↳ a földrajzi elhelyezkedéstől, környezeti-természeti adottságoktól, a gazdaság helyzetétől, fejlettségétől, stabilitásától,
- ↳ a belpolitika stabilitástól (társadalom elégedettségi szintje, vagyon-, jog-, és közbiztonság állapota, a hatalom törekvései, a polgárok hatalomhoz való viszonya stb.),
- ↳ a külpolitikától,
- ↳ a katonai potenciáltól.

E tényezők mellett azonban van egy fogalom-szervezet-feladatrendszer, a nemzetbiztonság rendszere, amely az ország biztonsága szempontjából kiemelt jelentőséggel bír.

Az állambiztonság a szocializmus építése időszakának rettegett intézménye a hatalmat, illetve a hatalmat gyakorló személyeket, szervezeteket és ezek működését védte (meglehetősen offenzív módon).

Ekkor az állambiztonság szervezetét és működését, azaz az egész gépezetet vélhetően Moszkva irányította.

Azóta ez az állambiztonsági gépezet darabjaira esett szét. (Ehhez hozzájárult a rendszerváltozás és a „Duna Gate” ügy). Megváltozott a szervezet (a BM egyik miniszterhelyettese által irányított szervezet ma két miniszter által irányítva öt szervezetet alkot), vélhetően jelentősen változott a személyi állomány, kicserélődött a vezetés, módosultak a feladatok és átalakultak a módszerek.

Ma a változó nemzetközi és hazai társadalmi-politikai-gazdasági közegben már nincs moszkvai irányítás. De milyen van? Mennyire hat befolyásolólag most más külső hatalom, a NATO, esetleg az oly távoli Washington érdekei. Mennyire szolgálják a most működő nemzetbiztonsági szervezetek a nemzet érdekeit?

De mi is a nemzetbiztonság? A nemzetbiztonság egy integrált rendszer, amely a politikai intézmények, a Kormány és a közigazgatás, fegyveres erők és a gazdaság számára, érdekében felderítő, információ gyűjtő-szolgáltató, elhárító és védelmi tevékenységet végez az ország bel- és külpolitikai, valamint katonai stabilitása érdekében. A nemzetbiztonsági tevékenység elősegíti a politikai és kormányzati hatalom információval való ellátását, működése stabilitását, az ország katonai biztonságát, a nemzetgazdaság biztonságát, a polgárok és a társadalom nyugalmát, a nemzeti értékeink védelmét, a jogrend és a közbiztonság megvalósulását. Elősegíti az ország ellen irányuló külső (politikai, katonai, gazdasági, terror) fenyegetések időbeni észlelését és ezáltal biztosítja a hatékony ellenlépésekre való felkészülést, illetve ezek megtételét. Felderíti és elhárítja más országok hírszerző szolgálatainak tevékenységét, a terrrorszervezetek tevékenységét, a tiltott anyag, fegyver, kábítószert illegális kereskedelmét, valamint az ország belső rendjét veszélyeztető állam elleni és emberiség elleni törekvéseket, cselekményeket.

A nemzetbiztonsági tevékenységet a jog, a hatalom, és a nyilvánosság korlátozza. Ellenőrzését a kormányzati irányítás rendszerében, illetve a Parlamenten keresztül lehet és kell megoldani. Működése nagymértékben függ a jogi szabályozottságtól, a pénzügyi, a technikai-technológiai ellátottság szintjétől, a személyi állomány kiválasztásától, alkalmassá tételestől és folyamatos fizikai-pszichikai-szakmai kiképzésétől, a vezetők hozzáértésétől és törekvéseitől, és a vezetés rendjétől.

Ma Magyarországon az 1995. évi CXXV. törvény által meghatározottan öt nemzetbiztonsági szolgálat működik. Tárca nélküli miniszter irányításával az ú.n. polgári titkosszolgálatok: Információs Hivatal, Nemzetbiztonsági Hivatal, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat. A honvédelmi miniszter irányítása alatt a Katonai Felderítő Hivatal és a Katonai Biztonsági Hivatal.

Vélhetően a nemzetbiztonsági feladatokhoz kapcsolódik, illetve ilyen jellegű feladatot lát el az 1994. évi XXXIV. törvény alapján a Rendőrség érintett szervezete, amelyik titkos információ gyűjtésre és fedővállalkozás fenntartására van felhatalmazva, továbbá a Köztársasági Őrezred.

Magyarország kis- és sajnálatos módon szegény ország. Ebből adódóan érthetetlen, hogy miért van szükség öt nemzetbiztonsági szolgálatra és további szervezetek ilyen jellegű tevékenységére. Ezek működtetése nyilvánvalóan sokkal költségesebb, hiszen összességében jóval nagyobb létszámú szervezetet, többszörös technikát igényel. Feltehetően jelentős a párhuzamos tevékenység, a hatásköri tisztázatlanság, vagy a hatáskörsértés. Igen nehéz feladatot jelenthet a szolgálatok közötti munka koordinációja, irányítása és ellenőrzése.

A szolgálatok célfüggvénye, a feladat-meghatározás, a tervezés és az operatív intézkedéseket segítő döntéshozatal nem könnyíti a helyzetet. Vélhetően a jelenlegi bonyolult rendszer is hozzájárult a „Nyírfá” ügryhöz.

Mégis felmerül a kérdés, hogyan lehetet éveken keresztül úgy „dolgozni” az érintett hivatalban, hogy az nem derült ki? Vagy kiderült,

csak leplezve, esetleg engedve volt? Akkor most hogyan és miért látott napvilágot az ügy? Milyen, a szolgálatokat alapvetően érintő intézkedések meghozatalához nyújt ez apropót?

Mindezek a kérdések számos további kérdést vetnek fel. Lehetőség azonban csak egy van: megválaszolva ezeket a nemzet érdekeinek megfelelő hasznos és előnyös megoldást megtalálni.

A nemzetbiztonsági szolgálatok tevékenysége - az ország életében betöltött szerepükből adódóan - három jelentős csoportra osztható:

1. Hírszerzés,
2. Elhárítás,
3. Védelem.

Mindhárom tevékenységi csoport értelmezhető a polgári és a katonai szférára is. Azonban a nemzetbiztonsági rendszer egy és oszthatatlan. Fogalomrendszerében mindenképpen. A célfüggvényeknek megfelelő feladatokat, szervezeteket, a személyi állományt már lehet (sőt adott esetben szükséges is) szétparcellázni, de például a működés feltételrendszere - annak hatékonysága miatt és költségtakarékossági szempontokból - közös kell, hogy legyen. Az eredményesség és ellenőrizhetőség érdekében pedig a vezetés rendszerének egysége szükséges.

Megfelelő - azaz kiemelt szintű - anyagi és jóléti ellátással, biztosítási rendszerrel rendelkező, kiválóan képzett és minden szempontból alkalmas profi csapatnak kell a feladataik ellátását biztosító valamennyi szükséges és a legkorszerűbb technikai-technológiai-infrastrukturális feltételek között a nemzeti érdekeket szolgáló vezetés mellett helytállnia. E felelősségteljes szolgálat tehát nemcsak az érintettektől kíván teljes odaadást, hanem a kormányzattól is a sikeres működés feltételeinek maradéktalan biztosítását.

Elkerülhetetlen a nemzetbiztonsági rendszer újragondolása és a vonatkozó jogszabályok felülvizsgálata.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Herczeg János

EU-hoz való csatlakozás vagy kimaradás

1. Bevezetés gyanánt

Alap 1996/1-2 számában Dr. Plenter János¹ tollából megjelent egy igen figyelemre méltó cikk „Salto mortale” a bizonytalanba címmel Magyarország esetleges Európai Unió tagságáról. A téma külön aktualitását aláhúzza az is, hogy 1997. júliusában Magyarországot, 5 másik országgal együtt, a NATO után meghívták az Európai Unióba, pontosabban lehetővé tették, hogy megkezdhesse a csatlakozási tárgyalásokat.

Írásomban Magyarország Európai Unió leendő tagságáról fejtem ki véleményemet, a pártatlanság oldaláról, s még a látszatát is kerülöm annak, hogy megkísérlem felvenni a pártatlanság állapotát, de mondanóban pártpolitikai célokat fedezhessen fel bárki. Céloom nem az Unió tagság vagy a nem tagság előnyeinek és hátrányainak, sem pedig az Európai közösség belső ellentmondásainak feltárása. Csupán részben a cikk részben pedig az utóbbi hetek történései készítették e Magyarország számára sorskérdés néhány aspektusának átgondolására. Ezt követőleg a kérdés konkrétabb megfogalmazása érdekében, de még mindig gondolati szinten maradvával szeretnék foglalkozni, hogy a Nyugatmagyarországi régió számára mit jelenthet a tagság vagy kívülmaradás állapota.

1 Dr. Plenter János: „Salto Mortale” a bizonytalanba.
Gazdaság és Társadalom 1996/1-2.sz.

Mielőtt azonban ebbe belefognék, engedjen meg Plenter doktor néhány gondolatot főként dolgozatának igen szigorúra sikeredett címével, a bevezetővel és végkövetkeztetéseivel kapcsolatban.

Amennyiben akaratom ellenére az alábbi soraim kritikának tűnnének, úgy ezúton megkövetem a cikk szerzőjét és biztosíthatom, hogy nagyon értékes elemző írást adott közre.

2. Gondolatok a cikk kapcsán

Úgy vélem enyhe túlzás azt állítani, hogy az ország cirkuszi mutatvány módjára veti bele magát az ismeretlen mélységbe. Hiszen a mélység, s ezt a szerző is kifejti nem is olyan ismeretlen, továbbá jó egynéhány szegényebb ország EU-s tagsága az ellenpélda arra, hogy a tagság a felkészülés hiányában is jótékony hatást gyakorolt az egyes országok (Görögország, Portugália, Spanyolország) gazdaságára és társadalmára.

Bizonyára a világon kevés olyan ország van amelyet nem fenyeget a gazdasági, társadalmi, morális, környezetvédelmi stb. csődhelyzet. Azt, hogy az ország sodródik egy baljóslatú állapot felé azért is kétlem, mert ez az ország, mint mindig, most is kényszerpályára került és abban reménykedjünk, hogy ez a kényszerpálya jobb, mint az előzők voltak. Továbbá hogy az-e a baljóslat, ha bekerülünk, vagy az, ha kimaradunk, ez nemcsak közgazdasági számítások kérdése. Úgy gondolom, hogy most íródik az emberiség és benne a magyar nemzet legújabb kori története. Mint annyiszor a honalapítás óta ma is sorsfordulók előtt állunk. A magyar történelemben múltunkban, jelenünkben is jellemző volt a sorsfordulók érzelmi alapon való eldöntése vagy el nem döntése.

Ez jó vagy rossz, mi egyszerűen ilyenek vagyunk.

3. Építsünk végre szilárd alappilléreket

Tovább folytatva a gondolatot úgy vélem, ha a magyar társadalom alappillérei igazán szilárdak volnának sem az egyik, sem a másik állapot nem lenne bajjóslatú. Nézzünk néhányat, hogy melyek ezek:

- ↳ tőkeerős hazai vállalkozói réteg,
- ↳ szilárd, az egyenjogúságon, igazságosságon és emberségen alapuló jogrend,
- ↳ társadalmi egyetértés sorskérdésekben,
- ↳ toleráns, de követelményeket támaztó egyenjogúságot a munkában, jogban, kultúrában, szociális állapotban, életminőségben és a kölcsönös illeszkedést megkövetelő példaértékű kisebbségi politika,
- ↳ az emberi jogokat garantáló alkotmány,
- ↳ a népesség fogyását megakadályozó és visszafordító társadalmi-gazdasági közeg és politikai felelősség,
- ↳ progresszív és nemzeti értékeket erősítő jövőorientált nevelési-oktatási rendszer,
- ↳ Magyarország biztonságát és egyenrangú üzleti-kulturális partnerségét garantáló nemzetközi szerződések,
- ↳ a gazdaság és társadalom működésétől nem idegen bankrendszer
- ↳ szilárd demokratikus képviseleten alapuló államhatalom és önkormányzatok,
- ↳ az ország ellátását és külgazdasági bevételeit növelő mezőgazdaság és feldolgozóipar²,
- ↳ a minőség és teljesítmény elismerése stb.
- ↳ Azt gondolom még hosszasan lehetne sorolni azokat az alappilléreket, amelyek megléte esetén sorskérdéseket talán könnyebben el lehetne dönteni.

---

2 Egyik amerikai egyetemről érkezett vendégprofesszor így kezdte az előadását, hogy „Önöknek annyi és olyan termőföldjük van, amelyen Európa nagy részének élelmiszer szükségletét meg lehetne termelni”.

4. Fel kell készülni, de hogyan?

Igazat adok a szerzőnek abban, hogy a csatlakozásra fel kell készülni, és Magyarországnak mint egyenrangú szerződő félnek feltételeket kell támasztani, beleértve még a közelmúlt történelmében elszenvedett igazságtalanságok következményeként előállt állapotok minden érdekelt fél szempontjait figyelembe vevő végleges rendezését is.

Azonban látnunk kell, hogy a rendszerváltást követően az ország gazdasági, társadalmi és biztonságpolitikai stabilitását jelentő pillérek csak nagyon hiányosan épültek ki. Még „statikailag” ingatag építménnyel rendelkezünk.

5. Képesek vagyunk-e a változtatásra, és mi lesz ha egyedül maradunk?

Az ország mai politikai állapotát tekintve nehezen elképzelhető, hogy ezt magunk, záros határidőn belül, segítség nélkül meg tudjuk tenni. Ez az amit kétlek és megkockáztatom, hogy a még oly rossz Európai Unióban is ezek a folyamatok felgyorsíthatók. Úgy gondolom, hogy több területen is ránkér a nemzeti önazonosság és tradícióink megtartása mellett az európai normák átvétele.

6. Talán nem a téves gazdaságpolitikában kellene keresni a hibát?

A szerző a bevezetőben írja: „A jelenleg érvényes társulási szerződés a behozatal 1989/90. évi liberalizálása miatt már eddig is 1,5-2 milliárd dollár évi veszteséget okoz az országnak”.

Úgy tűnik, a szerző 1989. előtt vagy nem volt Magyarországon és ezért nem tudhatja vagy nem emlékszik az akkori hiánygazdaságra.³

Nem emlékszik a Trabantok, Wartburgok megszerzéséért való 4-5 éves várakozásra, a silány minőségű áruválasztékra, a húsvétkor, karácsonykor csöpögtetett jobb minőségű „nyugati” termékekre, a kiváltságos elvtársak eldorádójára.

Nehezen tudom elképzelni, hogy ugyanazok a hölgyek és urak fogják Magyarországot szilárd tartópilléreire felépíteni, akiknek a szótárából 1989 előtt hiányzott a szocializmus mint hiánygazdaság, és ennek egyenes következményeként borítékolható totális társadalmi, gazdasági csőd?

7. Egészséges kényszerpályák kellene!

Nem tudományos állítást kívánok igazolni, amikor megkockáztatom, hogy az ország, a nemzet felemelkedése szempontjából szükség van az önmagunk által felállított vagy nemzetközi együttműködések által a haladás irányába mutató megfelelő szabadságfokú kényszerpályák elfogadására, a kényszerpályák által nyújtott lehetőségek maximális kihasználására.

8. Egy kis tanpélda a stratégiai előrelátás hiányára, vagy a szűklátókörűségre ki, hogy akarja:

Egy példát szeretnék bemutatni remélve, hogy Magyarország nem kerül hasonló helyzetbe. Az egyik nyugat-dunántúli vasút építése idején, amely a régiót egészen az Adriával kötötte össze, egy kisváros iparosainak és kereskedőinek nyomására nem a városon keresztül vezették. Féllelmükben tagadták meg a vasút átvezetését féltve megszerzett privilégiumukat. Mondván, ha a vasút a városon át vezet akkor jönnek más

---

3 A szándék remélem nem sértő, ezek tények még ha el is akarjuk felejteni.

iparosok és kereskedők, jön a konkurencia. Ők jól megvannak, nem kell a verseny. A földszintes kisvárosból azóta a szocializmust építő pártapparátus nagyvárost csinált a szomszéd város rovására, de a szárnyvonalból már nem lehetett többé fővonalat építeni. Gondolom, épeszű ember nem akarja, hogy Magyarországot Nyugat-Európával csak szárnyvonal kösse össze a rajta zakatoló vicinálissal.

9. Mi lenne és mi nem lenne jó nekünk?

Nem lenne jó, ha Magyarország mint földrajzi szempontból született logisztikai központ nem racionális, súlyos érvek hatására, hanem ma még hatalmat nem élvező pártok és politikai csoportosulások által politikai megfontolásból felkorbácsolt indulatok hatására maradna ki Európa vérkeringéséből. Ez esetben tényleg baljóslatú döntés felé sodródhat az ország.

Nem lenne jó, ha a jelenkort nem történelmi esélynek értékelnénk. Más kérdés, hogy élünk-e a lehetőséggel vagy elbeszélünk mellette.

Nem lenne jó, ha Magyarország gazdasági-társadalmi erejét, jövőbeni biztonságát az indulatok és érdekek mentén értékelnénk.

Nem lenne jó, ha az ország nem készülne tudatosan az EU-ba történő belépésre vagy kimaradásra és védtelen prédájává válna a nemzetközi és hazai tőke azon - hála istennek még nem meghatározó, de egyre dominánsabb - részének, amely nem ismer nemzeti érdeket és értékeket.

Nem szeretnénk prédájává válni a terrorizmusnak és semmilyen irányú politikai kilengéseknek. Közép-kelet európai betegség az ideológiákban való gondolkodás, és mint tudjuk a győztes ideológiák némelyikétől nem áll messze a politikai terrorizmus.

Jó lenne, ha önazonosságunk megőrzése mellett gyökeret verne az európai gondolkodás, európai módon való politizálás.

Jó lenne, ha stratégiai gondolkodással hozzálátnánk a nemzet fel-emelkedését hátráltató gyengeségeink konszenzus alapján történő fel-számolásához.

Jó lenne, ha a lehetőségeink jobb kihasználására koncentrálnánk, ahelyett, hogy ha már valami rosszul megy, tegyünk rá még egy lapáttal.

Jó lenne, ha a közvélemény formálásában hangsúlyt kapna a minőség és teljesítmény fogalma.

Jó lenne, ha a közgondolkodásban a fatalista, passzív, kesergő, de-magóg (és még lehetne sorolni) gondolkodás helyett teret nyerne a prog-resszív pozitív jövőorientált gondolkodás.

Ha ezen gondolatoknak csak egy része teljesülne nem volna nehéz az EU - csatlakozás vagy kimaradás sorskérdésében döntést hozni.

Úgy vélem, hogy akár a csatlakozásra vagy nem csatlakozásra ösztö-nözni, néptömegeket befolyásolni, esetleg utcára vinni igen nagy politi-kai és történelmi felelősség.

10.Mit jelent Nyugat-Magyarország számára az EU-hoz való csatlakozás vagy nem csatlakozás?

Állásfoglalásom első részében megkíséreltem érzékeltetni, hogy első sorban gondolatokat szeretnék felvetni és gondolkodásra inspirálni a csatlakozás vagy nem csatlakozás kérdésében. A nyugat-magyarországi régió a csatlakozás vagy nem csatlakozás tekintetében igen érzékeny területe az országnak.

Ez többek között az alábbiakban mutatkozik meg:

Az országos átlaghoz viszonyítva lényegesen alacsonyabb a munka-nélküliség. Győrben 1-2%, Sopronban gyakorlatilag a bejelentett mun-kanélküliek száma 1000 fő alatt van. Viszonylag csekély mértékű mun-kanélküliség oka az átlagosnál nagyobb munkakínálaton kívül a szom-szédos Ausztriában végzett legális vagy illegális munkavállalás.

Budapest után a legtöbb külföldi érdekeltségű vállalat itt működik. Audi, Opel, Semperit cégek már évekkel ezelőtt megkezdték működésüket és valamennyi cég igen magas műszaki-technikai és minőségi színvonalat képvisel. A cégek termelékenységi színvonala gyakorlatilag eléri a nyugat-európai leányvállalatokét. A multinacionális cégek mellett számos kis és közepes vállalkozás is működik.

Természetesen voltak és vannak vadhajtások is, melyeknél cél volt az elavult termelési technika Magyarországra való adaptálásával túladni a „0”-ra leírt berendezéseken.

Vannak olyan vállalkozások, amelyeknél cél volt a magyar piac megszerzése a magyar vállalat megvásárlását követő likvidálásának árán is.

Vannak olyanok is, akik számára kizárólag az olcsó magyar munkaerő megszerzése volt a cél és ennek érdekében telepített le a régióban kézimunka igényes üzemeket.

Az olcsó magyar munkaerő és infrastruktúra mint motívum általában a külföldi érdekeltségű cégek többségénél tetten érhető.

Annak ellenére, hogy a hazai munkaerő költsége évről-évre araszolgat felfelé, arányaiban még mindig 6-7-szer kevesebb mint az osztrák és 8-9-szer kevesebb mint a német munkaerő költsége.

Az utóbbi 5-6 évben a magyar infrastruktúra költségei jelentősen növekedtek. A költségek további emelkedésével a külföldi érdekeltségű cégek számára több lehetőség is kínálkozik.

Elméletileg megkezdődhet, illetve folytatódhat a magyarországi üzemekben az európai üzemekhez hasonlóan a munkafolyamatok automatizálásával a munkaerő kiváltása, de egyes esetben bekövetkezhet az üzemek bezárása és kitelepítése Magyarországról a lényegesen olcsóbb bérű országokba.

Mindezek ellenére megállapítható, hogy a nyugat-magyarországi régióban gyökeret vert külföldi érdekeltségű cégek egyértelműen jótékony hatást gyakoroltak a térség gazdaságára

A nagymérvű bevásárló turizmus és átmenő forgalom következtében viszonylag fejlett a kereskedelem és a szolgáltatóipar.

Arányait és a minőséget tekintve bőven van még tennivaló. Csak Sopronban százon felül van a fogorvosi rendelők száma, több mint ötven ügyvédi iroda működik és ennél több iroda vagy cég foglalkozik ingatlanközvetítéssel.

A határ közeli városokban, de a távolabbi településeken is a szolgáltatóipar és kereskedelem ráépült a napi bevásárló idegenforgalom által biztosított fizetőképes keresletre.

A régió városaiból egyre több fiatal tanul (a tehetősebb szülők gyermekei) Ausztria közép- és felsőoktatási intézményeiben abban a reményben, hogy ezáltal a külföldi munkavállalás számukra könnyebbé válik.

Növekszik a térségben a külföldiek ingatlanvásárlási igénye. Egészen kis falvakban telepednek le külföldiek és nem csak az egykor külföldre szakadt atyafiak, hanem külföldi nemzetiségű polgárok is.

Közúton, mezei utakon egyre többször lehet találkozni osztrák rendszámú mezőgazdasági gépekkel. Egyre több az ún. zsebszerződéssel a térségben gazdálkodó osztrák állampolgár. Nő a bekerített területek száma. A gondolkodó magyar honpolgár nem érti, hogyan és milyen alapon, milyen engedéllyel tartózkodhatnak és végezhetnek munkát külföldi gazdálkodók és gépek? Hol és mikor vizsgáztatták le az erőgépeket, hogy a magyar előírásoknak megfeleljen? Ha vannak, márpedig vannak erre jogszabályok (idegenrendészeti, külföldiek munkavállalására, letelepedésére stb. szolgáló jogszabályok), kinek a feladata volna ezek betartását ellenőrizni és a szükséges intézkedéseket haladéktalanul

megtenni. A következő kérdés pedig önként adódik. Ki a felelős azért, hogy ez az állapot előállt? Ez az állapot, úgy gondolom, hogy egyszerre irritálóbb és jogszabályellenes, de nem tudni milyen érdekek mentén megtört. Próbáljon meg bárki Ausztriában zsebszerződéssel illegálisan saját gépekkel gazdálkodni. Úgy vélem, hogy az elkövetkezendő 5-10 éven belül nem lesz gondja, hogyan lépje át az osztrák határt, ha egyáltalán a börtönt és kitoloncolást megússza.

Még jó néhány tényezőt lehetne felsorolni a régió jellemzésére, amelyekből látható, hogy földrajzi, fejlettségi, népesség összetétel szempontjából az EU-hoz való kapcsolódásban a térségnek rendkívül fontos szerepe van.

Magyarország régiói között meglévő fejlettségbeli eltérések csak hosszabb távon egyenlíthetők ki. Bizonyos eltérések még ezután is maradhatnak. Ebben nagy szerepe van a régió elhelyezkedésének, más térségekhez való kapcsolódásának, kulturális-történelmi hagyományoknak és nem utolsósorban a szomszédos (ha határ menti régióról van szó) ország fejlettségi szintjének.

Nem véletlen, hogy a burgerlandi tartomány Ausztria mindmáig „legszegényebb” tartománya. Nem véletlen az anyagi erők koncentrációja annak érdekében, hogy lépéshátrányát a tartomány behozhassa.

11. Hogyan érintené a régiót az EU-hoz csatlakozás vagy kimaradás?

Mindenekelőtt gondolati szinten a felsorolt régió-jellemzőkön keresztül kísérlelhető meg a következtetések levonása.

Az ország és a régió előtt elvileg két út áll. Az egyik lehetőség a néhány hónapon belül megkezdődő tárgyalások eredményeként 3-5 éven belül a rendes tagság elérése annak minden pozitív és negatív hatásával.

A másik lehetőség a társult tagság fenntartásával (ha ez lehetséges) együttműködési megállapodásokkal való együttélés az EU-val több évre jegelt elképzeléssel vagy végleges lemondással a tagságról.

Mindkét esetben természetesen más és más hatással és érvényességgel kell figyelembe venni az EU működését szolgáló belső megállapodásokat. Marrakesh-i megállapodás, Maastrichti Szerződés, Schengeni Egyezmény.

Ténykényt kell elfogadnunk, ha kimaradunk, akkor az EU határ az osztrák-szlovén határ lesz, ha bekerülünk, akkor az EU határ Magyarország keleti határainál fog végződni.

12. Nézzük röviden a hatásokat !

12.1. Foglalkoztatottság.

Ha az EU-n kívül leszünk, a határőrizet szigorítása miatt (ennek már tanúi vagyunk) megnehezednek a munkavállalási feltételek a régió lakossága számára. Nem valószínű, hogy az osztrák munkaadók tolerálni fogják a több órás kiszámíthatatlan határátlépések miatti késéseket. Emiatt és a számunkra nehezebbé váló piaci eladási lehetőségek miatt is várhatóan megnő a munkanélküliség, és ezzel együtt megjelenhet a még nyomokban fellelhető létbűnözés.

Úgy gondolom, nem kell különösebben bizonyítani, hogy a piaci kapcsolatokat tekintve az EU erőfölénye velünk szemben vitathatatlan. A más relációjú piacok megszerzése és megtartása számunkra egy esély, azonban ennek kihasználásához megfelelő versenypozíció elérésére van szükség. Ez utóbbiakhoz pedig az hiányzik, amelyből a legszegényebbek vagyunk a működő tőke.

Ha belépünk a munkaerő elvileg szabad áramlása esetén eláraszthatja a régiót a nyugat-európai munkaerő felesleg (elsősorban az ott is „idegenek” számító). Ez nem olcsóbb nem jobb mint a magyar munkaerő azonban egyszerűbb lesz a nyugat-európai szociális terheket Magyarországra hárítani.

Minden bizonnyal a régióban ez is a munkanélküliség növekedését eredményezheti és elérhetjük azt a „fejlettségi szintet”, hogy már külföldi munkavállalók is magyar munkanélküli segítyen fogják tengetni napjaikat.

Miután az EU-n belüli munkaerő-áramlás nem csak egyirányú lehet, elvileg a magyar munkaerő számára is nyitott lesz az európai munkaerő piac, amelynek hosszú távú pozitív hatása is lehet, ha majd egyszer ez a munkaerő szakmai tapasztalatok birtokában visszatér.

A munkaerő beáramlását befolyásolhatja, hogy a kereskedelem, a szolgáltatás, a termelés, a mezőgazdaság, milyen mértékben lesz képes a számunkra negatív hatásokat ellenszabályozni.

13.A külföldi működőtőke

Abban az esetben, ha EU-n kívül leszünk a külföldi működőtőke transzfer átmenetileg megcsappanhat, sőt bekövetkezhet tőke kivonás is. Egy ilyen kis ország mint Magyarország történelmi szomszédaival és a múlt problémáival terhelt nehezen adhat biztonsági garanciákat a hozzánk befektetni szándékozók számára.

A térség konfliktusforrásai miatt az EU-hoz történő belépésünk ellérére is bekövetkezhet a külföldi működőtőke beáramlásának lefékeződése.

A másik ok lehet, hogy a lassú nivellálódás következtében a szociális és termelési költségek olyan mértékben is elérhetnek, hogy nem lesz érdeke a befektetőknek a jelenlét növelése.

Ez esetben is bekövetkezhet tőke kivonás, és a termelőkapacitások áttelepítése sokkal kisebb ráfordításokat igénylő működési környezetbe (Indonézia, Kína stb.).

Ellenkező előjellel kétségtelenül reális veszély, hogy az állam a gazdaság biztonságát garantáló szektorok (energia-szektor) külföldi multinacionális cégek tulajdonlásának további növekedésével az ország jelenlegi, már kritikus szintet elért kiszolgáltatottsága tovább növekedhet.

Azt is meg kell mondani, hogy ahogy a jelenlegi privatizációs történések mutatják, az ország gazdasági kiszolgáltatottságának növekedése nem feltétlenül EU tagság vagy nem tagság kérdésétől függ.

14. Kultúrturizmus-bevásárló turizmus

A határellenőrzések jelentős szigorítása az EU-ból történő kimaradás esetén az un. bevásárló turizmust megfojtja, az erre szakosodott kereskedelem és szolgáltatóipar tömeges csődjét eredményezi.

A kultúr turizmus (minőségi turizmusnak is nevezhetnénk) fejlesztése tökeigényes.

A jelenlegi szolgáltatások minőségi színvonala az igényesebb idegenforgalom elvárásainak nem felel meg.

Az EU-ba történő belépésünk esetében a határnyitás versenyre kényszerítené a bevásárló idegenforgalomból élő szolgáltatókat és kereskedőket.

Ez esetben a nagyobb befektetési kedv meghozná azt a tőkét, amelyből a minőségi turizmus igényei kielégíthetők lennének.

Egy példa erre. Évek óta megy a vita a fertői Eszterházy Kastélyegyüttes hovatartozását és felújítását illetően. A kastély botrányos állapotban van és ez szégyen mindazokra, akik tehettek volna és nem tettek azért, hogy ez a Közép-Európában szinte egyedülálló páratlan szépségű épületegyüttes a régió turisztikai vonzereje legyen. A kastély egyik mellékszármányában még ma is konzervgyár működik

15. Mezőgazdaság és feldolgozóipar

Kétségtelen, hogy egy esetleges EU csatlakozás legnagyobb vesztese a magyar mezőgazdaság volna.

Az elmaradott infrastruktúra mellett a mezőgazdaság az a terület ahol akár belépünk, akár kimaradunk, államilag preferált változtatásokra és stratégiára van szükség. A tőkeszegénység, a termelési feltételek elmaradottsága, a többszázézes kis földtulajdonos, valamint gazdálkodók magas életkora és a volt szocialista nagyüzemek vergődő veszteséget veszteségre halmozó romhalmaza intő jel a magyar mezőgazdaság kiszolgáltatottságára és versenyképtelenségére. Ez pedig szintén nem a belépés vagy be nem lépés kérdése.

Ez a magyar mezőgazdaság nemhogy az EU, de szép lassan a magyar piac teljesítmény-és minőségi követelményeinek sem felel meg.

Miután stratégiai-termelési ágazatról van szó, versenyképességének feltámasztásához sokkal nagyobb mérvű támogatásra van szükség. Ez pedig a mindenkori kormányzat kiemelkedő feladata kell, hogy legyen.

Fontos a magas színvonalú mezőgazdasági kultúra elterjesztése. Ehhez pedig ajánlom az egyes gazdálkodóknak és az illetékes kormányzati szerveknek is, hogy tegyenek tanulmányutakat néhány zsebszerződés keretében működő osztrák gazdálkodó portáján.

Ha valahol fel kell készülnünk az EU-s tagságra, akkor a mezőgazdasági ágazat feltétlenül az.

A mezőgazdaság fejlesztésére kilátásba helyezett néhány tízmilliárd forint támogatás csepp a tengerben.

Nem kétlem, hogy fontos a hadsereg fejlesztése, azonban, attól tartok ha a mezőgazdaság még jobban szétzüllik nem lesz kit és mit megvédeni.

16. Az infrastruktúra

Annak ellenére, hogy a régió infrastrukturális színvonala valamivel jobb az országos átlagnál, messze elmarad a legszegényebb EU-s országok infrastruktúrájától.

Úgy ítélem meg, hogy ez az a terület, amely esetében egy EU-s tagság (már azt megelőzően) kedvező irányú változtatásokat eredményezne. A régió közúti hálózata elmaradott, silány minőségű, túlterhelt, helyenként méreteket és vonalvezetést tekintve az európai normáknak messze nem felel meg.

Az anomáliákról ne is beszéljünk. Az 1995-ben Sopronban üzembe helyezett ROLA kamion terminál teljes mértékben osztrák célokat szolgál. A kamionok kerekeken jönnek naponta százával a kanyargós, népszerű nevén halálútnak nevezett, 85-ös úton⁴, hogy Ausztrián keresztül vasúton folytassák útjukat. Visszafelé ugyanez ismétlődik meg, túlterhelve a magyar utakat és környezetet. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az 1996. évi rekord privatizációs bevételből sem jutott arra, hogy az ország második legfontosabb közútján európai állapotokat teremtsenek. A kommunikációs hálózatok minősége, a vasúti közlekedés állapota, a falvak infrastrukturális ellátottsága sokat változott, de még mindig nem európai színvonalú.

Esetleges EU-s tagságunk esetén reménykedni lehet abban, hogy nem néz bennünket senki Európa szegényházának és meg fogják követelni tőlünk egyik oldalon az európai normákat és mi is megkövetelhetjük az egyenlő elbírálást az infrastruktúra fejlesztésében és a környezetünk, természeti értékeinek megőrzésében.

---

⁴ Meg lehetne írni a 85-ös út balladáját is a Kaliforniába vezető 66-os úthoz hasonlóan.

17. Összefoglalva az elmondottakat

Mint ahogy a bevezetőben kijelentettem célom pro és kontra gondolatok felvillantása volt az EU csatlakozás vagy nem csatlakozás sorskérdésében.

A nyugat-magyarországi régió mindkét esetben az ország stratégiai-lag fontos térsége. Ennél fogva meggyőződésem, hogy mind a csatlakozás, mind a nem csatlakozás állapotában a régió gazdasági és társadalmi jellemzőit illetően érzékenyen fog reagálni.

Az egyes jellemzők megfelelő definiálása esetén ezek a reakciók előrevetíthetők, modellezhetők, prognózisok készíthetők.

Úgy gondolom, hogy indulatokkal fűszerezett viták helyett korrekt hatásvizsgálatokra van szükség, amelyekből az előnyök és hátrányok hitelesen becsülhetők és kimutathatók.

A szakértők, politikusok és médiák feladata és felelőssége, hogy az emberek korrekt, megalapozott tájékoztatás birtokában felelősséggel tudjanak dönteni egy majdani népszavazáson az Európai Unióhoz való csatlakozás vagy nem csatlakozás történelmi sorskérdésében.

Szakirodalmi jegyzék

1. Dr. Plenter János: „Salto Mortale” a bizonytalanba
Gazdaság & Társadalom 1996/1-2 szám
2. Szira Tamás: Quo vadis Hungaria
IV. Jövőkutatási Konferencia 1994 I. kötet
3. Balázs Judit: Gazdasági biztonság Közép-kelet európai dilemmák
IV. Jövőkutatási Konferencia 1994 I. kötet
4. Dr. Herczeg János: A külföldi érdekeltségű cégek stratégiája és managementje
Gazdaság & Társadalom 1993/6. szám
5. Dr. Herczeg János: A hazai privatizáció nyertesei és vesztesei
Gazdaság & Társadalom 1995/ 2. Szám

Gáspár Tamás:

Az európai régiók analitikus vizsgálata¹

A világgazdaság regionalizációs tendenciája komolyan befolyásolja az európai integráció jövőjét, fejlődési útját. Éppen ezért nagy segítséget nyújthat az európai régiók körülhatárolása, egymáshoz való viszonyának meghatározása.

Praktikus szinten az európai regionalizmus feloldódik az intézményi-szervezeti rácsban. Emiatt az európai régiók meghatározásával kapcsolatos viták és különböző megközelítések feltérképezése érdekében figyelmen kívül hagyjuk az intézményi kereteket. Hiszen a kérdés úgy is feltehető, hogy a szervezeti rács mennyire fedi le a valóságos régiókat.

Tanulmányunk a kelet-európai rendszerváltozásokig terjedő időszakra koncentrálnak, másrészt nem helyezi előtérbe Magyarország regionális besorolását. A jelenlegi integrációs és regionális törekvések tisztán látáshoz ugyanis éppen a megosztott Európa szerkezetét és az ezzel kapcsolatos elemzéseket kell megértenünk. Másrészt félő, hogy Magyarország beemelésével éppen olyan szempontokat vagy besorolási lehetőségeket veszítenénk szem elől, amelyek a Magyarországot elemző tanulmányok esetében még nem kerültek szóba, viszont a későbbiekben „vérfriessítésként” használhatóak lennének.

Sok gondot okozott, hogy a régiók elemzését milyen oldalról volna a legcélszerűbb megragadni. Az egyszerű felsorolás ugyan áttekinthető, viszont vizsgálódásunkat nem sokkal viszi előbbre. Próbálkozhatnánk térbeli megközelítéssel. Felsorolhatnánk az országokat, mondjuk Nyugatról Kelet felé, és megnézhetnénk, hogy az egyes megközelítések melyik régióba sorolják őket. Ezt a lehetőséget azonban a Magyarország-

---

¹ Az 593. sz. OTKA programhoz írt tanulmány alapján.

gal kapcsolatban említett aggodalmak miatt nem tartom szerencsésnek. Más lehetőség az időbeni áttekintés. Sajnos régi korok szerzőitől az adott témában nem túl sok információ áll rendelkezésünkre, másrészt - mint említettük - elemzésünk főként korunkra koncentrál. Éppen ezért ezt a lehetőséget, ugyan ki nem zárjuk, de csak a többi közé beépítve használjuk fel. Megtehetnénk, hogy a megkülönböztetésül szolgáló ismérvek szerint tárgyalnánk az egyes régiókat, avagy a „fénykép”, „dia”, „mozi” megközelítés szerint². Azonban a témával foglalkozó szerzők általában nem kizárólag egy ismerv alapján közelítik meg a régiókat. Vagyis ezen megközelítés kizárólagossága a leegyszerűsítés és a torz következtetések veszélyét hordozza magában. Kísérletezhetnénk a szerzők foglalkozása, politikai hovatartozása, nemzetisége stb. alapján a régiók megkülönböztetésének elemzésével. De mivel igen kevés szerző esetében ismeretes a tényleges háttér, indíttatás, valamint egyes esetekben csak igen nagy leegyszerűsítéssel azonosítható a politikai meggyőződés és nemzeti hovatartozás - politikai párttal és konkrét államalakulattal, ezért az ilyen megközelítés esetén igencsak ingoványos talajra tévednénk, sőt könnyen kerülhetnénk a „versbe belemagyarázók” táborába. A sok más lehetőség közül már csak a szám szerintit emelném ki, azaz, hogy az elemzések Európát egy, kettő, három vagy több régióra kívánják-e felosztani. Ezzel is adódik azonban némi problémánk, hiszen nem minden elemzés terjed ki Európa egész területére, az egyes régiók jellemzésére használt ismérvek más régiókra való kiterjesztése pedig kockázatos, és most nem is feladatunk.

Mindezek alapján azt láttam a legjárhatóbb útnak, amely az egyes, fentebb felsorolt lehetőségeket a maguk korlátai között figyelembe veszi és egy logikus rendbe szedve megpróbálja megkönnyíteni a következtetések levonását. Mindez a következőt jelenti. Az „osztódásos módszer”-

---

² A „fénykép” megközelítés kizárólag térből és időből kiragadott szituációk alapján magyarázza a régiókat. A „diafilm” az egyes állapotokat egymás mellé vetíti, azaz összehasonlíja a statikus képeket. A „mozi” megközelítés éppen arra kíváncsi, hogy az egyik állapotról hogyan jutottunk el a másikba, a trendeket vizsgálja.

ből kiindulva megkülönböztetjük az egy, kettő, három régiós meghatározásokat, így próbáljuk meg Európát és a fő törésvonalakat kitapintani. Ezek után bevonva egy új dimenziót (alá-fölérendeltség) ezeket a nagyobb térségeket kíséreljük meg tovább finomítani.

Ahhoz, hogy Európa régióit meg tudjuk határozni, nyilván elemzésünket azzal kellene kezdenünk, hogy magát Európát definiáljuk, illetve próbáljuk meg körülhatárolni. Ennek a vitának az irodalma azonban olyan óriási, hogy még a mintavétel is komoly problémát okozna, másrészt könnyen szem előtt veszíthetnénk eredeti feladatunkat. Éppen ezért az elemzésünk szempontjából jelentősebb gondolatokról tennék néhány összefoglaló megállapítást.

A szerzők többsége egyetért abban, hogy bár a fogalommal elsősorban egy területet, földrészt jelölünk, Európa mégsem földrajzi fogalom. Az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő terület nem feltétlenül tartalmazza egyazon időpontban azokat a „sajátos gazdasági és társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, társadalmi és emberi magatartást” (*Vitányi, 1986, 8.o.*), ami az európaiságot más kultúrkörtől megkülönbözteti. Hogy a probléma kényességét még jobban érzékeljük, hadd tegyem hozzá, hogy az a bizonyos „Atlanti-óceántól az Urálig” meghatározás sem teljesen egyértelmű, miután *Hay(1957, 126.o.)* idéz olyan véleményeket, mely szerint a geológusok, térképészek és az intézményi rendszer számára nem szerencsés ez a határvonal, miután az Uralt és a Kaukázust, mint természetes egységet éppen kettészeli. Ezért hasznosabb volna, ha keletebbre „tolnák” a kontinens határait: az Urál-hegység keleti lábától az Emba-folyó mentén, a Kaukázustól északra egészen a Kercs szorosig.

Ahhoz, hogy a térben és időben állandóan változó Európa megragadható legyen, lényegét próbálják meg a szerzők tisztázni. *Vitányi(1986, 9.o.)* az árutermelés antik formája, a városi civilizáció, autonómia, stb. mellett hivatkozik görög-római illetve zsidó hagyományokra, így értelmezi Európát az ókorban is: két félsziget csupán, Hellász és Itália. A

szerzők többsége azonban csak a középkortól tarja értelmeseznek a fogalmat, és azonosítja a kereszténységgel. *Wallace(1990, 17.o.)* is azzal kezdi meghatározását, hogy mi nem Európa. Nem Európa az iszlám, így Európa a kereszténység. Szerinte továbbá az ebben megmutatkozó különbségek a mai napig meghatározó koordináták: a kelet-nyugati tengely mentén az ortodox világ és a nyugati kereszténység, észak-déli irányban a protestáns-katolikus differencia a meghatározó ismérvek. Ebből pedig következik, hogy az Európa fogalom expanziója a kereszténység expanziójával azonos. Azaz határai is a kereszténység határai.

Mindebből azonban mégsem következik egyértelműen, hogy ki tartozik Európához és ki nem. A „minden szentnek maga felé hajlik a keze” bölcsesség szűrhető le az egyes országok azon törekvéséből, hogy Európát a „negatív meghatározás” szerint definiálják, azaz a határokat úgy értelmezzék, hogy ők feltétlenül az Európa körbe kerüljenek, szigorúan elhatárolva magukat a hasonlóan kétes államoktól. Így a magyarok, csehek, lengyelek a nyugati tradíciót, a katolicizmust és a felvilágosodást hangsúlyozzák megkülönböztetve magukat Oroszországtól. A szerbek, bolgárok a szélesebb értelemben vett keresztény tradíciókat tartják döntőnek, és a szomszédos iszlám népektől való különbözőségüket húzzák alá. Izrael(!) pedig az iszlám és a judeo-keresztény civilizáció sarkalatos eltérésére hívta fel a figyelmet, amikor az 50-es és 60-as években az európai tradícióját bizonygatta, remélve, hogy az EK Görögország és Törökország után velük is társulási szerződést köt.

Ebből következik, hogy *Európa nem feltétlenül szorítható az európai kontinens keretei közé.* Ez pedig nem kizárólag a kereszténység terjedésével kapcsolandó össze, hanem a *mélyebb értelemben vett európaiság expanziójával.* Itt Wallerstein, Pach és mások által döntő fontosságúnak ítélt fordulatról, az Újvilág felfedezéséről és az európai kereskedelembe kapcsolásáról van szó. Vagyis Európa „kitágult”, hozzákapcsolódott az „amerikai appendix” (*Szücs, 1983, 73.o.*). Sőt, Szücs felhívja a figyelmet, hogy az amerikai terjeszkedéssel párhuzamosan kialakul az „orosz appendix” is, miután a kozákok szibériai expedíciójával

(1581-84) folytatódott a 14. században elkezdett „orosz földek gyűjtése”, vagyis erre az időszakra Európa lényegében Amerikától Kamcsatkáig „húzódott”.

Ez az állapot formailag kísértetiesen hasonlít a második világháborút követő állapotokhoz. *Wallace(1990, 18-19.o.)* komoly hangsúlyt helyez arra a tényre, hogy Európa katonai kettészakadásával Nyugat-Európa amerikai függése, illetve a vasfüggönyön túli területek szovjet befolyása megerősödött, vagyis Európa területileg ismét három kontinenst fog át. Viszont ezen területeket most nem a centrális Európa csatolta magához, hanem éppen a két nagyhatalom között van kifizítve.

Sok szerzőnél *Európa koncepcionális fogalom, politikai tartalma gyakran elnyomja a többi ismérvet.* Ezért nem véletlen, hogy Európán az elmúlt negyven év során a nyugati szerzők egyértelműen Nyugat-Európát értenek, így elemzéseik is - mint majd látni fogjuk - lényegében (és felhasználhatóan) erre a térségre koncentrálnak. Amikor *Wallace(1990.13.o.)* az intézményi-politikai ismérvszere alapján próbálja meg Európát több közelítésben definiálni, akkor felhívja ugyan a figyelmet Európa szélesebb értelmezésére, de kizárólag az „Euroamerika” terminust csatolja szótárunkhoz.

A továbbiakban széleskörű kitekintése is korlátozott: Európa azonosnak tekinthető az EU-val. Szélesebb fogalomkört is elképzelhetőnek tart, mégpedig az OEEC/OECD-hez vagy az Európa Tanácshoz való tartozást. Más megközelítést jelent, ha a gazdasági berendezkedés alapján próbálkozunk: Európa országai piacgazdaságra és liberális, alkotmányos kormányzásra épülnek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a biztonsági tényezőket ebben a megközelítésben, ekkor Európa a NATO alapjával egyezik meg. Az ENSZ újjáépítési tervei alapján megfogalmazott szélesebb Európa, ami az Európai Gazdasági Bizottságban tárgyalás volt, a hidegháború fokozódásával lényegében elhalt. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (ill. Szervezet) azonban újra hasonló kereteket határoz meg. Ez azonban visszavezet a külső határok

megvonásának problematikájához, hiszen az a megközelítés ismét egy Vancouvertől Vlagyivosztkig terjedő területet jelöl ki. (Wallace, 1990.9.o.)

Mindezek után az is gyanítható, hogy Európa keleti felének beható elemzése nem várható a nyugati szerzőktől, hogy Közép-Európa helyével kapcsolatos vita miatt térségünkben indult el, és érthető, hogy ezek átfogó analizésére miért elsősorban a hazai kutatók gondolatait vettük nagyító alá.

Ezzel kapcsolatosan felvetődik tehát az a probléma, hogy mely területre terjesszük ki elemzésünket, mert például Vajda, Hay vagy Sully határozottan állítja, hogy Oroszország nem tartozik Európához (Miszlivetz, 1989, 160.o., Hay, 1957, 124.o.). Berend, Gunst azonban azt hangsúlyozza, hogy Oroszország bekapcsolása nélkül Európa többi részét sem tudjuk értelmezni, főleg, ami a Közép-Európa vitát illeti (Gyáni, 1988, 77.o.). Ezért az elemzések körvonalait követve a történelemszvitának természetesen része lesz ez a terület, a „finomító” vizsgálódások azonban jórészt nem foglalkoznak érdemben vele, és ez ezen dolgozatunk sem tud segíteni jelenlegi keretei között.

Európa koncepcionális egységének meghatározására vonatkozó próbálkozás korántsem jelenti azt, hogy ez az egységes megközelítés kizárólag Nyugat-Európára szűkülne. Az egész Európát magukba foglaló megállapítások leginkább a kulturális egységet hangsúlyozzák, mint ahogy az Chaszar (1970.104.o.) vagy Miszlivetz (1989, 159.o.) munkájában olvasható. Viszont ezek sem zárják ki a további régiókra való lebontás lehetőségét, vagy hozzáteszik, hogy „Európa valamikori kulturális egységét ... a bipoláris integráció elvei váltották fel”.

Európa két részének szembeállításával gyakrabban találkozhatunk, mint az egységes megközelítéssel. Gyarmati (1989, 32.o.) kutatásai alapján azt találta, hogy az e tárgykörben született történettudományi munkák többségükben egy „kontinentális bipolaritásból indulnak ki”, attól függetlenül, hogy vallási, etnikai vagy társadalomszerveződési ala-

pon vizsgálódnak-e. Európa definíciójánál a vallási hagyományok jelentőségét hangsúlyoztuk, utalva az észak-dél, kelet-nyugati tengely szerinti megkülönböztetésre. Ezek a tengelyek, első megközelítésben két régióra való osztást kínálnak, induljunk tehát innen.

Az észak-dél dimenzió a katolikus és protestáns Európát különbözteti meg. *Eric Hoesli*(1993,83-84.o.) korunk gazdasági meghatározottságának túlzott hangsúlyozását veszi célba, ezért fordítja figyelmét a vallási hagyományok, illetve az ebből fakadó „eltérő társadalmi mentalitás és kultúra” felé. Tehát nem elsősorban a vallási feszültségek vagy háborúk foglalkoztatják, hanem a különböző magatartásformák. A protestáns hagyományú társadalmak és kormányok alapelve a szabadság, individualizmus, praktikusság, racionalizmus, autonómia. Mivel a hatalmak széttöredezéséhez kapcsolódik, ezért az alulról való építkezést preferálják akár társadalmi, akár intézményi rendszerről van szó. Ebből következik politikai magatartásuk eltérése is. A környezetvédelem ügye sokkal hangsúlyosabb a protestáns kultúrájú országokban, és az intézmények politikai hatalmát is a minimálisra kívánják korlátozni. Ezzel magyarázza Hoesli az EK és az EFTA³ közötti alapvető különbséget is. Arra alapozva, hogy az EFTA országai lényegében protestáns hagyományúak, meg kívánja magyarázni, hogy miért ragaszkodnak minden döntés mindenki által való elfogadásához, azaz nemzetek feletti jogkörű intézmény elvetéséhez, ami alapvetően megkülönbözteti az EK-tól.” mindez igencsak hűségesen követi a lutheránus dogmát”(Hoesli,1993,84.o.). Mindez persze nem új, már tetten érhető a nyugat-európai integrációs tömbök formálódásánál. Az EGK születésénél mélyen katolikus, kereszténydemokrata politikusok (Schuman, Adenauer, Gasperi) bábáskodtak, akik között „többről volt szó, mint lelki rokonságról”. A közösségi elképzelések azonban a protestáns országok számára nem voltak túl vonzóak, a közösségi intézményeket megerősítő uniós elképzelések pedig még úgy sem.

³Itt természetesen az 1995 előtti EFTA-ról van szó.

A bipolaritás gyakoribb értelmezése, a kelet-nyugati dimenzió, a második világháború után kialakult és az 1980-as évek végén összeomlott rendszerre vonatkozik. Elemzésünkben még részletesen utalunk rá több szerzőnél is, hogy a hidegháború markánsan kettészakította Európát, és ez a „demarkációs vonal” (*Miszlivetz, 1989, 144.o.*) olyannyira meghatározó, hogy mellette Európa egyik vagy másik fele teljesen homogénnek tűnik. Másik észrevételem *Wallacenak (1990, 15.o.)* illetve *Berendnek (1986, 36.o.)* azon megjegyzéséhez fűződik, hogy az évszázados Karoling-vonal szögesdróttal való kiverése, azaz a történelmi és politikai határok közel egyezősége megerősítette azt a nézőpontot, hogy Európa törésvonala valóban itt húzódik. Márpedig ez a történelmi folyamatosság eltűlését jelenti! Mások is felhívták már a figyelmet, hogy ez a megosztás Európában abszolút nem természetes, ezért a mélyebb és valós regionális ismérveket elnyomja, és az ilyen jellegű vizsgálódásokat torzzá teszi (*Davy, 1990, 141.o.*). *Gyarmati (1989, 40.o.)* ezt igen szemléletesen fejezi ki, amikor kifejti, hogy „az újabb világégés gigantikus máglyáján elhamvadt Közép-Európa is.” A politikai megosztottság következménye pedig, hogy „az ezer évvel korábbi keresztény-Nyugat és barbár-Kelet európai képlet a második világháborút követően egy keresztény-Nyugat, ateista-Kelet kontinentális bipolaritásában látszott reinkarnálódni.” A politikai bipolaritás összekapcsolása a korábban említett kelet-nyugati tengely megkülönböztető ismérével (keleti-nyugati kereszténység) viszont továbbvezet minket az Európát alapvetően két régióban szemlélő történelmi megközelítések felé.

Pach Zsigmond Pál (1991, 356-361.o.) elsőként fordult ilyen jellegű elemzések felé a hatvanas évek elején. Közép-Kelet-Európára Berend T. Iván és Ránki György terjesztették ki ezt a koncepciót, de későbbi tanulmányaiban már Pach professzor is megteszi ezt. Gazdaságtörténelmi megközelítésének alapja jól ismert „elkanyarodáselmélete”, mely szerint Kelet-Európa a 16.században egységesen elkanyarodott a nyugati fejlődéstől. Talán a cseh területet az, amelyik nyugatias vonásai miatt kedvezőbb feltételekkel rendelkezett, ennek következtében a Habsburg-birodalmon belüli nyugat-keleti jelleg kicsiben reprezentálta az európai

centrum-periféria viszonyokat. *Berend(1986,21.,36-37.o.)* hangsúlyosnak a 15. század utáni visszahajlást, illetve az ipari forradalomra adott hasonló választípusokat tartja, ami az Elba-Saale (a német egység létrejöttét követően a Rajna) vonal jelentőségét húzza alá, illetve további altípusokat határoz meg. Kelet-Európa nyugati zónáját Németország, Ausztria és Csehország adja, amely országoknak sikerült az erőteljes felzárkózás. A félsikeres válaszok között is van különbség az infrastruktúra, tökefelhalmozás jellegében, így külön régiót alkot Oroszország illetve Közép-Kelet Európa, ahova a Kárpát-medence és a Lengyel síkság tartozik. Nem alkotnak tehát egy zónát a görög-ortodox vonal mögötti országok, hiszen a Balkán országaira az erőteljes leszakadás és kiszolgáltatottság a jellemző. Ennél még erőteljesebb a bipoláris megközelítés *Gunst Péter(1974.,25.o.)* munkájában, akinél szintén van elkarnyarodás a 15. sz-tól, de nem nyugattól, hanem keletről, vagyis „Kelet-Európa ...tulajdonképpen kettészakadt”. Elkülönít egy átmeneti zónát, amelyhez a Baltikum, Lengyelország, a Cseh-Morva-Medence, Magyarország és Horvátország tartozik. Hasonlóan markáns álláspontot képvisel *Niederhauser Emil(1986. 213.o.)*, aki egyik tanulmányában egyértelműen a kelet-európai fejlődésről beszél, amelynek nyugati határai lényegében a mai Lengyelország, Csehország, Magyarország és (a volt) Jugoszlávia nyugati határaival esnek egybe, bár bizonyos mértékig idesorolja Ausztriát is. Egy későbbi munkájában azonban már a kelet-európai fejlődés egysége mellett annak különbözőségéről is beszél. Így alrégiót képez a birodalomra szerveződő Oroszország, a hosszú ideig oszmán fennhatóság alatt élő Balkán, és a „játékosan Nyugat-Kelet-Európának „nevezett, a latin kereszténységgel kapcsolatban lévő cseh, lengyel, magyar terület.

Sziucs Jenő(1983,11, 61, 67.o.) a nyolcvanas évek elején, közismert és nagy port kavart Vázlatában Közép-Európa önálló régió volta, illetve egy időszakban Nyugat-Európa keleti peremén való elhelyezkedése mellett voksol. Sőt árnyalatokat is tesz, hangsúlyozva, hogy egy nyugat-keleti skálán Csehországtól Magyarországon és Lengyelországon keresztül Horvátorszáig nem teljesen egységes a régió. A nyolcvanas

évek második felében Szűcs Jenő és Hanák Péter(1986. 4,8,10.o.) egy árnyaltabb és még több tényezőre kiterjedő érvrendszert gyűjtött össze a Történettudományi intézetben rendezett vitán. Szűcs előadását mindjárt azzal kezdi, hogy Európának nem három, hanem több régiója van, úgy- mint Észak-Európa (Skandinávia), Dél-Európa (Mediterrán) és Délkelet-Európa (Balkán). A továbbiakban aláhúzza, hogy kizárólag a szerkezeti ismérvek a mérvadóak. Hangsúlyozza a gazdasági ismérvek alapvető, de nem eltúlzandó voltát, így azokat társadalomszerkezeti és kultúrtörténeti ismérvekkel támogatja meg. Hivatkozik többek között arra, hogy a „kelet” fogalmat a középkor nem használja, hiszen a középső rész is „Nyugat”, az ettől keletre eső terület pedig ortodox. Hanák Péter a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet alapján elhatárol egy közép-európai régiót, ami Svájcot és a Monarchiát Erdéllyel öleli fel. Kelet-Európa véleménye szerint egyenlő a feketeföldi Oroszországtól az Urálon keresztül Szibériáig terjedő területtel. Ehhez a koncepcióhoz kapcsolódik Rév István is, aki a bizonyításra a Bibó-féle „szabadságok kis körei”-nek, azaz a nyugatias jellegű helyi szabadságoknak (lényegében a civil társadalom középkori megfelelőinek) különbségeit használja fel(Gyáni, 1988,79.o.).

Jól érzékelhetően, a kettes vagy hármas megközelítés különbsége a „Közép-Európa vitában” kristályosodik ki. Hadd hivatkozzak még ezzel kapcsolatban két munkára. Stjepan Buc(1970,65.o.) a Kárpátokkal körbefont Pannon-síkság alapján határozza meg Közép-Európát, és tartalmilag a legmegfelelőbbnek a Neumann-féle Mitteleurópát tarja, azaz a korábbi két központi hatalom (Németország és a Monarchia) területét. Mindez igazán azért érdekes, mert mint láttuk, a közép-Európa fogalom többnyire a cseh, lengyel, magyar területeket jelentette, Buc pedig tanulmányában szenvedélyesen érvel amellett, hogy Horvátország is Közép-Európa-hoz tartozik, a Monarchia szerves részét képezte. Buc lendületes írásában gazdasági, történelmi, vallási, lingvisztikai, etnikai, sőt antropológiai érveket bevet, hogy állítását igazolja! Ő is a negatív meghatározás módszerével erősíti megállapításait, amikor mindegyik ismérv esetén elhatárolja magukat a szerbektől. Ezért bírálja a szláv

romantikát, hogy az hisz abban, hogy a szerbek és horvátok ugyanazon nép két csoportja. Határozottan állítja, hogy „soha nem voltak ugyanazon nép, ma sem azok, és nem is lesznek soha”⁴. A másik megjegyzésem *Manfred Skitschak* (1992.119.o.) megállapításához kapcsolódik, aki ellentétben a Közép-Európa fogalom eddigi bőséges tartalma körüli vitákkal, azt hangsúlyozza, hogy „aki meg akarta határozni ezt a fogalmat, az kezdettől fogva figyelemre méltó ürességbe ütközött”. Hozzá kell tenni, hogy mindezt a Monarchiával kapcsolatos nosztalgiák kapcsán tette, amiből számunkra kizárólag az a tanulság a megjegyzendő, hogy az egyes régiók körülhatárolása és tartalma sokban függ a körülhatárolás céljától is.

A hárompólusú Európa megragadása azonban nem kizárólag a „mozi” típusú elemzésekben fedezhető fel. *Emmanuel Todd* (1993.,88-89.o.) különféle ismérvekkel, de „fénykép” vagy „dia” megközelítésben állítja Európa három régióra való elkülöníthetőségének helyességét, és ezeket az ismérveket össze is kapcsolja. Szignifikáns összefüggést vél felfedezni az európai családstruktúrák, vallási hagyományok és a modernizálódás elterjedése között. Így a protestantizmus vagy a katolicizmusnak ellenálló régiók az elsőszülött családtípusok vidékeire, a „hierarchizált Európára” jellemzőek, hiszen a tekintély és az egyenlőtlenség magában rejtje az eleve elrendelés protestáns elméletét és az erőteljes vallási hitet. Az írástudatlanság felszámolása is a német-skandináv területről indult ki, egy nagy kanyart téve a kontinensen eljutva egészen Oroszorszáig és Portugáliáig. Mindez alátámasztja a protestantizmus szerepét „a kulturális rajtolásban” (*Todd, 1993, 88.o.*), hiszen a reformáció nem a papok interpretálását, hanem Istennel és a szövegekkel való önálló kapcsolódást hangsúlyozta. Az „individualista Európa” az angol (dán, holland) típusú, tisztább liberalizmus, és a latin típusú egalitárius liberalizmusok világa. Az angol atomizálódó típus elfogadja a társadalmi különbségeket és tulajdont, az anglikán tradíciók közelebb is áll-

⁴ Ne felejtjük el, hogy az írás nem a délszláv háboru idején, hanem a hatvanas években íródott! *Buc* (1970,65.o.)

nak a protestáns gondolatkörhöz. A francia típus, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavaival közelebb áll a katolikus eszmékhez. Ha ehhez hozzávesszük a vallásgyakorlás összeomlását (1730-1750, 1880-1930 és 1965), akkor érthető, hogy ezeken a területeken az Isten-kép sem olyan erős. Ezek a párhuzamok azonban nem abszolutizálhatóak, hiszen a „Közösségi Európa” családtípusa (Oroszország, Balkán) illetve az ortodox valláshagyományok némely területen nem esnek egybe. Az ortodox vallás hatását illetően viszont igen érdekes, hogy a szerző azt nem tartja erős rendszernek, így annak hatását sem Kelet-Európára. Az érdekesség mellett a fontosságát is növeli az elemzésnek, hogy Todd kutatásai szerint a vallás gyakorlásának gyengülése ellenére „a vallási azonosságtudat fennmaradása a jelenlegi időszak egyik legmegdöbbentőbb szociológiai és antropológiai jelensége” (Todd, 1993.88.o.)!

Európát viszonylag karakteresen két avagy három részre osztó gondolatok csak a fő csapásirányokat kívánják kitapintani, hiszen számtalan utalás vagy kísérlet történt a főbb régiók további finomítására.

Pach (199.358.o) professzor érvei között nem egyszerűen Nyugatról és Keletről, hanem ugyanakkor centrumról és perifériáról is beszél. Ha összevetjük az imént tárgyalt szociológiai és kulturális tipológiával, érezhető, hogy ez nem egymás *mellé* rendeli és egyszerűen megkülönbözteti az egyes régiókat, hanem egymás *alá* illetve *főlé* rendeli őket. Ez egyben egy olyan megközelítést is jelent, amely rendszerszerűen próbálja meg az európai régiókat tárgyalni, nem pedig különállóan. Erre Kosáry(1987a,15.o.) is utal, amikor megállapítja, hogy „az egyetemes történeti irodalom már régóta olyan európai „államrendszerről” beszél, amely belső konfliktusai ellenére valahogy összefüggő egészet alkotott,... és amelynek egy-egy eleme önmagában, kiszakítva, nemigen értelmezhető.”

Wallace (1990.21.o.) amikor történeti elemzése után az országok közötti kölcsönhatások formái felől közelíti meg a problémát, láthatóan megkönnyebbül. Ugyanis ezt a megoldást sokkal kézzelfoghatóbbnak,

tisztábbnak érzi, így különböztet meg „szervezett centrumot” és „függő perifériát”. Ehhez az állásponthez *Kosáry(1987a,10.o.)* is csatlakozik, amikor azt hangsúlyozza, hogy az európai régiók folyton változnak, nehezen kitapinthatóak, viszont mindig van vezető központjuk és alárendelt peremvidékük. Sőt ennél is továbbmegy, amikor megkockáztatja a kijelentést, hogy ezeket a vezető központokat általában azonosítani lehet egy-egy nagyvárossal. Wallace centrumnak olyan országot tekint, amely fejlett ipari termékeket, szolgáltatásokat, tőkét exportál, és nyersanyagokat, félkész termékeket valamint munkaerőt importál. Továbbá a periféria felé domináns pozícióban van, amely az üzleti egyensúlytalanságban, jóléti különbségekben érhető tetten. Ez alapján - mint azt más megközelítésben már láttuk - markánsan elkülöníti az Európai Közösség és a KGST országait, sőt ez utóbbit minden vonatkozásban perifériának tartja. Továbbmenve, olyannyira markánsnak érzi ezt a különbséget, hogy ehhez viszonyítva a nyugat-európai területet teljesen homogénnek mondja, olyannyira, hogy a határoknak sem látja értelmét⁵! *Wijkman(1990.90.o.)* is azzal kezdi elemzését, hogy mennyire szembetűnő a Kelet-Nyugat különbség, viszont nem esik abba a hibába, hogy kizárólag le is szűkítse erre. Pontosan látja a két térség heterogenitását, bár ő figyelmét a továbbiakban kizárólag Nyugat-Európára fordítja. *Kosáry(1987a,11.o.)* nem definiálja a centrum-periféria kategóriákat, viszont az ő elemzéséből is arra a következtetésre lehet jutni, hogy a centrum-periféria fogalompárt nem helyes a Nyugat-Kelet párosítással azonosítani, illetve arra leszűkíteni! Ő a fejlődés ütemének egyenlőtlen változásaiból arra következtet, hogy szintkülönbség más dimenziókban is értelmezhető, és még csak nem is feltétlenül Nyugat- vagy Kelet-Európa kereteibe szorítva. Történelmi visszatekintés alapján a felemelkedő Anglia, Hollandia illetve Franciaország köré nagy félkörívben peremző-

---

⁵ A tanulmány 1990-ben készült, tehát a KGST még létezett! (*Wallace,1990, 22.o.*)

nákat állapít meg. Ez azonban Kelet mellett tartalmazza Skandináviát⁶, Itáliát, az egykori centrumot (illetve annak déli részét) és Spanyolországot, a 16. századi nagyhatalmat. Sőt, ő is tágan értelmezett Európában gondolkodik, hiszen még egy nyugati peremzónát is figyelembe vesz, az Újvilágot. Ez pedig akárhogy is vesszük, több, mint Kelet-Európa.

Dudley Seers (1979), Wijkman (1990) is az alárendelt viszonyt magában foglaló centrum-periféria megközelítést alkalmazza, és magam is végeztem ilyen vizsgálatokat (*Gáspár, 1992*). Mivel ezen szerzők gondolkodásmódja és megközelítése sok hasonlóságot mutat, viszont éppen ilyen jelentősek az eltéréseik (így az eredmények) is, engedtessek meg ezen gondolatmenetek egymás mellé tétele.

Dudley Seers centrum-periféria megközelítése igen széles körű. Ahhoz azonban, hogy az egész Európára kiterjeszthető modell felállítható legyen, definiálni kell a centrum fogalmát, és meg kell határozni a jelenleg odatartozó országokat. Az ismérvek között a leglényegesebbek a tőke és technológia birtoklása, a politikai, katonai centrum helyzet, a kulturális dominancia, turista „exportőr” és munkaerő „importőr” státus. A perifériához tartozik pedig értelem szerűen minden olyan ország, amelyik híján van a technológiai kapacitásoknak, tőkejavaknak és tőkeigényes iparágaknak, illetve a hazai feldolgozóipar külföldi cégek kezében van. Katonailag gyengék és ki vannak téve külföldi politikai nyomásnak. Rendkívül figyelemre méltó, hogy míg a többi szerző⁷ - és a hétköznapi gondolkodó - a centrum meghatározásából indul ki, és így értelmezi a perifériát, Seers mindezt pont fordítva teszi! Mivel Nyugat-Európa elemzéséből indul ki, ezeket a peremterületeket definiálja először. A legnyilvánvalóbbnak a déli peremet tartja: Portugália és Görög-

---

⁶ Bár hozzá kell tenni, hogy Skandinávia természeti adottságai folytán nem válhatott agrárpiaccá. (*Kosáry, 1987, 11.o.*)

⁷ Stalvant, Rokkan, Rába, Wallace, Gáspár pl.

ország, illetve Spanyolország és Jugoszlávia, bár hozzáteszi, hogy ez utóbbiak jobb helyzetben vannak, hiszen iparuk nagyobb súlyú, szerkezetileg egységesebbek és a külföldi tőkének kisebb a befolyása. Ez akkor is lényegesnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az elemzés készültkor (70-es évek) Spanyolország még nem csatlakozott az EK-hoz, nem rendezett világkiállítást és Olimpiát, illetve Jugoszláviát nem szagatta szét háború. Hasonlóképpen a perifériához tartozik, bár Seers külön kezelte, Írország és Finnország. Ami a hasonló - és a megkülönböztetett kezelést magyarázza -, az többek között a függőség valamelyik „tűzhöz közelebb lévő” szomszédtól (Nagy-Britannia és Svédország), amelyek egyébként egy időben uralmuk alá is hajtották ezeket a területeket. Különbségek is vannak persze. Ha csak a technológiai kapacitást vagy az egy főre eső jövedelmet vizsgáljuk, Finnország jobb helyzetben van. Mégis szerkezetileg függésben van a centrumtól, nevezzük ezért Finnországot inkább félperifériának. Nem tartozik szorosan Európához sem földrajzi, sem kulturális értelemben Törökország, Ciprus, Tunézia, Algéria és Marokkó, mégis Seers foglalkozik velük (bár felhívja a figyelmet az előbbi lényeges sajátosságokra), azzal érvelve, hogy szerkezetileg rendkívül sok hasonlóságot mutatnak az eddig tárgyalt peremzónákkal. Nevezzük őket tehát külső perifériának.

Mindezek után az említett perifériákhoz kapcsolódóan határozza meg Seers a centrumot, mégpedig nem egyet, hanem kettőt! Ugyanis a tőke és technológia birtoklásával, az európai perifériákra való katonai, politikai dominanciával, stb. nemcsak Nyugat-Európa jellemezhető, hanem az Egyesült Államok is! Sőt, a hetvenes évekig maga az európai centrum erőteljesen függött az amerikai hegemoniától, azaz itt is felfedezhető egyfajta alárendelt viszony, ami persze az utóbbi időszakra lényegében feloldódott. Mindez alól leginkább a katonai szféra a lehet kivétel, bár az önálló nyugat-európai védelmi törekvések ezt is kissé kikezdi⁸.

⁸ Rendkívül érdekes, hogy Seers a nyugat-európai centrum behatárolását hol a „Western Europe”, hol a „Central Europe” elnevezéssel illeti. Az utóbbit

A centrum országai Seersnél Németország⁹, Franciaország, Hollandia, Belgium, Svájc, Ausztria, Dánia, Norvégia és Svédország. A centrumra vonatkozó ismérvek alapján pedig kiemeli Németország szerepét, amely ország (a hetvenes években) minden értelemben a centrum vezető hatalma. Ha figyelmesen szemléljük a felosztást, hiányzik még Olaszország és Nagy-Britannia. Olaszország esetében az Észak-Dél probléma miatt elbizonytalanodik a szerző, hiszen északi területei a centrum ismérveihez állnak közelebb, a déliek pedig a perifériáéhoz. Nagy-Britannia esetében sem egyértelmű a helyzet a skót, walesi és ír tartományok miatt, mégis ezt közelebb érzi a centrumhoz, mint Olaszországot. Ennek ellenére mindkettőt - az említett ismérvek alapján - a félperiféria kategóriába sorolja. Figyelemre méltó azonban, hogy akár csak Wallace, ő is elhanyagolhatónak tarja a centrum országain belüli regionális különbségeket.

Mindezek alapján érthető Seers vonzódása a földrajzi megközelítésekhez, hiszen való igaz, hogy a peremterületekhez képest (a félperifériákon keresztül) a centrum országai geográfiai értelemben is központi helyet foglalnak el. Ez alól talán csak Norvégia lehetne kivétel, de ez is kivédhető azzal, hogy Norvégia is gyakorlatilag északi-tengeri ország, abban az értelemben, hogy lakosságának csak nagyon kis hányada található az atlanti parton. Ahhoz azonban, hogy ki tudja kerülni az egyes országok besorolásánál lelt problémákat, illetve, hogy ki tudja modelljét egész Európára terjeszteni, Seers kénytelen elemzésében az „ország”-megközelítést felváltani a „terület”-megközelítéssel, ami persze nem baj. Így csatolja a centrumhoz Szlovéniát, Észak-Olaszországot, a baszk területeket és Katalóniát, délkelet Angliát és

---

nyilván centrális Európa, Európa centruma értelemben használja, mégis a szakirodalomban ez az elnevezés egyáltalán nem elterjedt, és első olvasásra elég megdöbbentő is. (Seers, 1979, 8.o.)

⁹ A tanulmány születésekor természetesen Nyugat-Németország!

délnyugat Finnországot. Ha mindezt egy ábrában körülkerítjük, akkor az európai centrum egy hiányos tojáshoz hasonlítható.

A „tojás” egy északkelet-délnyugat tengely mentén helyezkedik el, középpontja Németországban található, Kassel tartomány északi részén. Vagyis ha végigtekintjük az eddig elhangzottakat, akkor kiderül, hogy a centrumra jellemző ismérvek a tojás belseje felé haladva erősödnek, vagyis a „tojás sárgája” megfelel Európa súlypontjának, aminek tartalma Dánia, Németország nyugati fele, a Benelux országok, Párizs, a lyoni terület, Svájc és Lombardia. Ezen területektől kifelé haladva egyre szegényebb, politikailag és kulturálisan pedig a centrum befolyásától egyre függetlenebb területekkel találkozunk.

Seers megpróbálja bevonni a kelet-európai területeket is a rendszerbe. A keletnémet tartományokat tartja a legközelebb állónak. Gazdasági, társadalmi helyzetük folytán Magyarország, Lengyelország, a cseh és szlovák területek a félperifériába esnek, míg Bulgáriát, Romániát a perifériához sorolja. Mivel a kelet-nyugati kettéosztottság időszakában készült az elemzés, ezért érthető, hogy a Szovjetunió szerepe sok hasonlóságot mutat az Egyesült Államokéval, bár elmaradott gazdasági helyzete miatt nem tölthet be teljesen centrum szerepet. Mindenesetre az világos, hogy Seers szerint az európai régiók hármaskörös koncentrikus köre két másik „európai” centrum közötti tengely mentén feszült ki a bipolaritás időszakában. Még tartogat azonban számunkra érdekességet a modell! A szerző kikerekítette a tojást egészzé, ez alapján a centrumhoz sorolta a Csehországot, Sziléziát, a volt kelet porosz területeket és a balti államokat: Észtországot, Lettországot és Litvániát.

Összefoglalva tehát, Dudley Seers gazdasági és társadalmi ismérvek alapján egy egész Európát magába foglaló, összefüggő rendszert épített fel. Figyelemre méltó, hogy mind Nyugat-Európát a szokásosnál szélesebb értelemben vette (idesorolva főként Jugoszláviát és Törökországot), mind Európát (a két nagyhatalmat, mint kifeszítő pontot). Nála a legtöbb szerzőnél közép-európainak (vagy kelet-európainak) definiált te-

rületek egy része a centrumhoz tartozik (természetesen közelebb a „tojáshéjhoz”). Mivel igen különleges modellről van szó, engedjessék meg néhány megjegyzés.

A centrumtól keletre eső országok bevonásakor leginkább csak utalás történik azok gazdasági-társadalmi helyzetére. A centrumba bevont keleti területeknél pedig különösen szembeötlő, hogy azok inkább azért kerültek be, hogy a tojás (és a modell) teljes lehessen, mintsem tényleges mutatóik alapján. Ez persze nem zárja ki az állítás igaz voltának lehetőségét, itt mindenesetre a tényleges elemzés hiányosnak tűnik. Vagyis a geometriai bűvészkedés rendkívül látványos, de bizonyító ereje kevésnek bizonyul. Őszintén szólva úgy tűnik, hogy maga Seers is csak beleszeretett elméletébe, hiszen ilyen érveket hoz fel, hogy ha egy ilyen stabil (és más megközelítésektől - amelyek szintén megkülönböztetnek a keleti területen fejlettebb és kevésbé fejlett régiókat - sem teljesen elrugaszkodó) modell alakult ki, ami 2700 km hosszú és 1500 km széles területet ölel át, akkor az nem lehet véletlen¹⁰. Hangsúlyozom, nem tagadom az elmélet igazságának lehetőségét, de ennek az érvelésnek a bizonyító ereje kevésnek tűnik.

Ezt a kitévelt mindenképpen fontosnak éreztem megtenni, mivel egy korábbi tanulmányomban más ismérvek és elemzési módszer alapján, de némileg hasonló eredményre jutottam. Bár hozzá kell tenni, hogy nem tojás lett a végeredmény, hanem barack. Az említett elemzés nem terjed ki Európa egészére (illetve nemcsak Európára terjed ki), és eredményeit nem is kívánja automatikusan kiterjeszteni arra. A klaszteranalízis alapján végzett vizsgálatnak csak az ide vonatkozó eredményire utalnék (*Gáspár, 1992. 579.o.*).

---

¹⁰ „Such a strong pattern could hardly arise from a purely random process, and it is mute evidence of the influence of proximity.” (*Seers, 1979, 19.o.*)

Az európai mozgásokat befolyásoló egykor hegemon hatalom, az USA ebbe az elemzésbe is bekerült, de külön csoportot alkot, elsősorban rendkívüli ereje és zártsága miatt. Egy csoportba került Németország (NSZK), Japán és Franciaország. Ezek az országok főként abban hasonlítanak, hogy az ő erejük is még messze felülmúlja a vizsgálatba bevont országok átlagát, az átlagosnál kissé zártabbak és „mozgékonyabbak”. Ebben különböznek az egy csoportba került volt világcentrumoktól (Olaszország, Spanyolország és Nagy-Britannia), valamint ez utóbbi „nyulványai”-tól (Kanada és Ausztrália). Ezek ugyanis relatíve még mindig igen „jó erőnlétben vannak”, viszont „lassúak”. Ezekről elkülönül a Svédország, Dánia, Ausztria, Norvégia, Finnország illetve Görögország, Portugália országcsoport¹¹, főként erős nyitottságuk miatt¹². Megintcsak más csoportot alkotnak a Benelux államok és Svájc, amely országokat elsősorban kimagasló nyitottságuk és némi erőnlétük valamint dinamizmusuk jellemez. A többi bevont ország statisztikai elemzésétől eltekintenek. Viszont a tanulmány többi része ebből a vizsgálatból kiindulva a történelmi szerepeket és magatartásformákat is figyelembe veszi, és néhány más tényezővel kiegészítve egy regionális megosztás felvázolásával próbálkozik. Ez természetesen nem egyezik meg az előbb felvázolt -amúgy rendkívül izgalmas - csoportokkal¹³.

Az elemzések eredményeinek alapján a vizsgált országokat egy barack jellemzi jól. Van már ugyan magkezdeménye, húsa, héja, de ezek igen szorosan együtt vannak még. Megkülönböztethetők, de még igazán egységet alkotnak. Ez a „gyümölcskezdemény”, amely a második világ-

¹¹ Az utóbbi kettő még ehhez tartozik a legközelebb, viszont, ha finomitanánk a csoportosítást, már külön vagy más klaszterbe kerülnének.

¹² Itt meg kell jegyezni, hogy erőnlétben jól érezhető a különbség, elsősorban Svédország és Portugália ill. Görögország között.

¹³ A következtetések a 80-as évek második felére vonatkoznak.

háború után megfelelő és elegendő tápanyagot kapott, lendületesen fejlődött, a 60-as, 70-es évekre érett gyümölcsé vált. A magját az Egyesült államok, Japán és Németország alkotja, ami megfelel a hárompólusú világgazdaság központjainak, bár a hasonlat picit sánta. Ez a barack ugyanis nem igazán „csonthéjas”, azaz a német (és hozzá közelebb álló Franciaország, Nagy-Britannia), amerikai és japán centrum nem egységes, hiszen egymás fő konkurensei. A maghoz legszorosabban tapadó húst alkotja egyrészt Franciaország, amely körülveszi és megpróbálja nem egyedül hagyni Németországot, és hidat jelent a nagy, lassú országok felé. Másrészt ez lenne Belgium és Hollandia, illetve Svédország és Svájc, amelyek hidat jelentenének a kis, dinamikus országok felé. A gyümölcs húsát egyrészt az erős, de lassú országok adnák (Anglia, Kanada, Ausztrália), másrészt az említett kisebb, de nyitott és rugalmasan alkalmazkodók (Dánia, Ausztria, Norvégia).

Ha a gyümölcs héját lehúzzuk, azon is marad némi húsdarabka. Az elemzések alapján ez valószínűleg Olaszország és Finnország, amelyek azért persze teljes mértékben a húshoz tartoznak. A barack még nem teljesen érett, a héja is az egyik oldalon pirosabb, másutt még kicsit zöld. A „reményteljes héj” Spanyolország és Írország (ez utóbbi egyedi adatok alapján). „Halványpiros” a görög-portugál héj. A „legéretlenebb” pedig Törökország és Jugoszlávia (Lengyelország és Magyarország)¹⁴.

Jól látható, hogy Seers mellett ez a megközelítés is koncentrikus körökbe szervezi az európai országok egy részét, pontosabban mindegyik hármas tagozódásra épít (bár az utóbbi két további finomítást is tesz). Az előbbi tisztán centrum-félperiféria-periféria megosztásra törekszik (főként a színvonal és a függőség alapján), az utóbbi legfeljebb csak

---

¹⁴ Csehszlovákia adatok hiányában nem került be az elemzésbe. Mielőtt továbblépnünk, szükségesnek tartom elmondani, hogy ennek a megközelítésnek is vannak gyenge pontjai. Gondolok többek közt arra, hogy kimaradtak lényeges, világgazdasági pozíciót meghatározó pénzügyi mutatók. Másrészt hiányérzetet okozhat, hogy a statisztikai elemzésből a végső rendszer közvetlenül nem következik.

közvetve tartalmazza mindezt (hiszen sokkal inkább világgazdasági dimenzióban gondolkodik, másrészt magatartásmintákat vizsgál). Bár mind a két felhasznált hasonlat koncentrikus és befelé „sűrűsödő” hasonlatra épít, az egyes részek nem feleltethetők meg egymásnak (hiszen a vizsgálat célja is más). A tojás sárgája nem ugyan az, mint a barack magja - sem funkciójában, sem tartalmába. Ugyanígy nem egyezik meg a tojás fehérje a gyümölcs húsával, és az egyik héj a másik héjjal. Mindebből persze következik eredményeik különbözősége is.

Per Magnus Wijkman(1990,90.o.) centrum-periféria megközelítése szintén „fordított”-nak tűnik, hiszen először körülhatárolja Nyugat-Európa régióit, azután mutatja be ismérveit, illetve jellemzi a megállapított országcsoportokat. Nála a centrum egy háromszög által behatárolt terület, amelynek csúcspontjai három kikötőnek felelnek meg: Bristol - Genova - Hamburg. Így a centrumba tartozik az eredeti hatok legnagyobb területe, Svájc és délkelet-Anglia. A háromszögon kívüli terület a perifériához tartozik. Ez a Skandináv- és Ibériai-félszigetet, a kelta „szegély”-t, dél-Olaszországot és Görögországot tartalmazza. Sőt, Wijkman bizonytalanul bár, de Ausztriát is idesorolja. Többek közt ez az a pont, ahol a fő különbséget látja az EK és az EFTA között: az EK nagyobb részben a centrumhoz, az EFTA inkább a perifériához tartozik. Végül gazdasági és történelmi okokra hivatkozva Nyugat-Európa-hoz sorolja Ciprust, Máltát, Törökországot és Jugoszláviát is - ezeket nevezi „Európa árvái”-nak, amely megfelel Seers „külső periféria”-jának. A különböző régiókat tehát csak ezután vezeti vissza valamilyen ismérvre, ez pedig főként a kereskedelmi kapcsolatokat, függőségi viszonyokat jelenti. A kereskedelmi (pontosabban export) kapcsolatok szimmetrikus avagy aszimmetrikus jellege tehát nála régióképző erővel rendelkezik. Vagyis azok az országok, amelyek egymás kereskedelmében kölcsönösen viszonylag nagy részesedéssel rendelkeznek, „preferenciális kereskedelmi területet” képeznek, főleg, ha exportjuk aránya a GDP-ből is figyelemre méltó¹⁵.

¹⁵ Az említett régiókat Wijkman a Római Szerződés korának adatai alapján állítja fel.

A országok egymás piacán lévő exportrészesedése alapján három jól elkülöníthető országcsoporthoz különböztethető meg. A „centrum” országai (Hatok, Svájc, Ausztria) egymás fő piacai, ahol a domináns ország az NSZK. Az „északi periféria” országaira (Brit-szigetek, Skandinávia) ez a szimmetria szintúgy jellemző. Itt az Egyesült Királyság a központi hatalom. Portugália, Spanyolország, Görögország, Jugoszlávia és Törökország a „déli periféria” elnevezést kapta. Ezeket az országokat lehetne „maradéknak” is nevezni, amelyekre a centrumtól, főként az NSZK-tól való függés a jellemző. A fő különbséget a csoportok között a relatív méretben és az összetartó erő masszívosságában lehet kitapintani. A centrum nem a legnagyobb a méreteket tekintve, viszont országai a legegymásrautaltabbak. Az északi perifériára a kisebb kohéziós erő a jellemző, illetve a kisméretű országok túlsúlya. A déli periféria országaira nem mondható el a kölcsönös függőség, miután egyoldalúan függenek, mégpedig a centrum országaitól. Másrészt az exportnak a GDP-ből való részesedése viszonylag alacsony ezen országok esetében.

Ha jobban belegondolunk, a kialakult kereskedelmi blokkok nem felelnek meg teljesen az említett függőségi kapcsolatoknak. Ez, Wijkman szerint, visszavezethető a politikai tényezőkre. Svájc és Ausztria a semlegesség és szuverenitás miatt nem csatlakozott a kialakuló centrum blokkhoz. Érdekes, hogy *Wallace (1990.23.o.)* pontosan ugyanezt a gondolatmenetet követi, és szintén politikai tényezőket emleget. Ezt se tekintsük azonban magától értetődőnek, hiszen, ha visszaemlékszünk *Eric Hoesli(1993,83-84.o.)* Ausztria és Svájc más csoporthoz tartozását kissé más tényezőkre vezeti vissza! Itt jól meg is ragadható a két koncepció közötti különbség, hiszen Hoesli természetesnek, sőt nehezen feloldhatónak tartja a tömb elkülönülését, míg Wijkman éppen azt hangsúlyozza, hogy ez a megosztottság abszolút nem természetes! Az EFTA országok tömbje, a kereskedelmi kapcsolatok alapján kisebb kohéziós erővel bír, azaz kölcsönös függőségük kisebb, és az is inkább a brit-svéd tengelyre épül. A közép méretű államok (Svájc, Ausztria, ill. Portugália a 80-as évekig) pedig legalább annyira függenek az EK-től, mint amennyire az EFTA-tól. Másrészt Nagy-Britannia és az NSZK nem-

csak a saját tömbjükben bírnak befolyással. Ebből Wijman azt a következtetést vonja le, hogy *a kis államok a tömbök alakulásakor megpróbálták elkerülni azt a szituációt, hogy választaniuk kelljen, melyik nagyhatalom mögé kívánnak felsorakozni*. Mindegyik fontos volt számukra. Bár a megközelítés eléggé egyoldalú, mégis a szempont figyelemre méltó, főleg, ha hozzátesszük, hogy a szerző az EK és EFTA közeledését is erre vezeti vissza, így szükségszerűnek tartja.

Az bizonyára az olvasónak is feltűnt, hogy Wijkman centrum-periféria-árvák fogalomhasználata tartalmilag eltér Seers centrum-félperiféria-periféria, avagy az én mag-hus-héj megközelítésemtől. Ez még nem is volna baj, de Wijkman elemzésének végiggondolásakor néhány kétely azért felmerül. Említettem, hogy az elemzést a szerző az ismérvek magyarázata helyett a régiók ismertetésével kezdi, amit kezelhetnénk a „különleges” kategóriával, ahogy azt Seersnél tettük. Csak-hogy Wijkmannál úgy tűnik, hogy az ismérvek és a régiók nem egészen tökéletesen illeszkednek. Ugyanis a régiók ismertetésekor hivatkozik néhány megkülönböztető tényezőre (népesség-, termelésmegoszlás, egy főre eső jövedelem), de igen nagyvonalúan és következtelenül. Másrészt a továbbiakban egészen más tényezőkkel (kereskedelemszerkezet) foglalkozik, és ezekre hivatkozik. Az elemzésből csak az látható, hogy három elkülöníthető régiót állapíthatunk meg, de nem derül ki, hogy mi alapján nevezi őket a szerző centrumnak illetve perifériának, hiszen nem egyeznek meg az előtte (is homályosan) definiált kategóriákkal. Másrésztől eléggé zavaró, a következtelenség, hogy a szerző hol országokban, hol területekben gondolkodik, illetve értelmezi ismérveit. Vagyis nem tűnik egyértelműnek, hogy valóban a felhasznált ismérvek alapján alkotta meg a szerző a régióit, vagy pedig a kereskedelmi mátrix alapján, az ötvenes évek végén meghatározható tömbökre húzta rá valamilyen meg nem határozott ismérv alapján a centrum-periféria fogalmat! Magyarra fordítva Wijkman, úgy tűnik, belekeveredett a tyúk-tojás problémába (természetesen itt nem a Seers-féle tojásról van szó).

Még tovább finomíthatjuk centrum-periféria elemzésünket, ha *William Wallace*(1990,24-25.o.) elemzését is bekapcsoljuk vizsgálódásunkba. Ő ugyanis a kapcsolatformák szerinti megközelítésében (a történelmi ill. értékek, identitás szerinti mellett) alá-fölrendeltségi viszonyokat vél fölfedezni. Wallace megközelítése is „országok” szerinti, ami a „területi” elemzésekhez képest kevésbé árnyalt eredményt ad. Viszont ismérveit az egyszerű gazdasági-társadalmi szétválasztásokhoz képest tovább bontja és mindegyik alapján besorolja az egyes országokat. Ez tehát „árnyaló” tényező, ami a következő eredményt hozza.

A kereskedelmi kapcsolatokat elemezve Wallace eredménye tökéletesen egybeesik Wijkman megállapításaival. Eszerint Nyugat-Európa a német-brit tengelyre illetve a két tömbre (EK, EFTA) épült fel (az alpesi semleges államok, mint láttuk itt is politikai okok miatt nem illeszkednek ebbe a képbe). Az EK kibővülésével pedig a kontinentális centrum csak megerősítette a „mag” szerepét. Ezen a ponton azonban egy kissé megbillen az elemzés, ugyanis a centrum ezen ismérv szerinti meghatározásánál Wallace hirtelen áttér a területi meghatározásra, és mindenféle elemzés nélkül felsorolja Németországot, a Benelux államokat, Észak-Franciaországot, és kisebb mértékben az alpesi országokat és Észak-Olaszországot. A lényeg talán inkább az, hogy Németországnak egy stabil „centrum a centrumban” szerepe van a 80-as években (még az egyesülés előtt), mivel a legfontosabb kereskedelmi partnere az összes közvetlen déli és nyugati szomszédainak, sőt sokáig „helyettesítette” Nagy-Britanniát a skandináv országokkal való domináns kapcsolatban. A pénzügyi kapcsolatok szerinti megkülönböztetés már közel sem ennyire egyértelmű, hiszen Nyugat-Európában a nyolcvanas évek végén több pénzügyi központ is létezik: London, Zurich, Párizs, Frankfurt, Luxemburg és Amsterdam egymás versenytársai. Ezért a centrum ebből a szempontból Nagy-Britanniától a Benelux államokon és Franciaországon keresztül Svájcig húzódik. A német gazdaság a márkán keresztül domináns pozíciót foglal el ebben a rendszerben. Az angol font leértékelődésével és nemzetközi szerepének háttérbe szorulásával, valamint a francia frank leértékelésével már a hatvanas évek vé-

gén dominánsnak tekinthető ez a pozíció. Ezt csak erősítette, hogy a Werner terv (1970) a német márka elismert fölényére épült, illetve, hogy a nyolcvanas években az EMS valuták, a dollár és a yen között alapvető kapcsolatot jelentett a márka. A német gazdaság tehát ebből a szempontból is „centrum a centrumban”. A beruházások, tulajdonosi szerkezet és ipari kapcsolatok szempontjából Nagy-Britannia, Franciaország és Németország egy hármass központot alkot. A második körben Hollandia fő szerepével Svédország és Svájc erősítette meg pozícióját. Elsősorban intézményi okát látja Wallace annak, hogy Olaszországban a külföldi beruházások növekedése alacsony, amivel az ország a harmadik körbe szorult. Ide tartozik még Spanyolország, Norvégia és Finnország, bár ezekbe az országokba a beruházások, vállalati kapcsolatok növekvő tendenciát mutatnak, tehát ők inkább a „még nem” kategória szerint szorultak külsőbb körbe. A német gazdaság központi szerepét csak erősíti, ha a technológiai adottságokat is bevonjuk a vizsgálatba. Wallace egy tanulmányra hivatkozva mutatja be, hogy az európai szabványok közel fele az NSZK-ból származik, így kerül a második helyre Franciaország, majd követi őket Nagy-Britannia, Hollandia és Olaszország.

A társadalmi jellegű ismérvek nagyon hasonló szerkezetet mutatnak. A turizmus tekintetében egyértelmű Németország vezető pozíciója, mint „kibocsátó”, akár a szomszédos országokat, akár a mediterrán partokat, akár Európa keleti részét vesszük alapul. A munkaerő bevándorlás fő körzeteként a szerző ugyan csak „Nyugat-Európa”-ról beszél, de az 50-es, 60-as évek jellemzőiből következtetni tudunk a regionális besorolásra¹⁶. A fő kibocsátó országok közé, azaz a perifériába tartozik Spanyolország, Portugália, Dél-Olaszország, Jugoszlávia, Görögország, Törökország valamint Finnország. A 70-es, 80-as évek bevonásával

---

¹⁶ A nyolcvanas évekre ugyanis már kénytelen szélesebb perifériáról beszélni (Kelet-Európa, Észak-Afrika, Ázsia bekapcsolása miatt), ezzel viszont az egykori tisztán periféria jellegű országok is részben fogadó országokká válnak, vagyis összemosódik a jellegük.

csak Spanyolország hovatartozása válik nem teljesen egyértelművé (hiszen Észak-Afrikából fogad vendégmunkásokat), bár a szerző a kibocsátókkal kapcsolatban csak „szélesebb perifériáról” beszél, szélesebb centrumról nem. A társadalmi ismérvek között szóba kerül a diákok mozgásának vizsgálata is, ahol a 80-as évek elejéig az Egyesült államok szerepelt fő célországként, ezt a pozíciót azonban (a nyugat-európai hallgatók esetében) elhódította Németország, illetve „másodhegedűsként” Nagy-Britannia és Franciaország. Mindebben persze nagy szerepe volt az EK 80-as évek közepén meghirdetett közös programjai között az Erasmus és a Kelet-Európát érintő Tempus programnak.

Kérdéses, hogy Wallace logikáját követve beszélhetünk-e politikai értelemben vett centrumról és perifériáról? Wallace igennel válaszol a kérdésre, és Karl Deutschra hivatkozva a *politikai integráció húzó országait* nevezi meg centrumként. Azaz az erős, politikai, adminisztratív, gazdasági és oktatási szempontból fejlett országok olyan gravitációs központot képeznek, amelyek körül az integrációs folyamatok legtöbbször kibontakoznak. Ez a meghatározás a Benelux - észak-olasz tengely mentén helyezi el a centrumot, beleértve persze a Rajna-mentét és Észak-Franciaországot. Megjegyzem csak, hogy ez a megközelítés feltételezi az integrálódási folyamat „nukleáris”¹⁷ jellegét, azaz, hogy az integrációs folyamat megindulása szükségszerűen vezet el a politikai integráció fokáig. Ennek a feltételnek a tárgyalása azonban nem tartozik dolgozatunk keretei közé (lásd részletesebben az integrációelmélet szakirodalmát).

Nyugat-Európa centrum-periféria rendszerben való ábrázolásának, úgy tűnik, kimeríthetetlenek a variációi és végtelenek a finomítási lehetőségei. A nyugati területet egységként kezelő elemzésektől elindulva most utalnék az általam feldolgozott irodalmakból a skála másik végére

---

¹⁷ Karl Deutsch kifejezése, idézi (Wallace, 1990, 28.o.)

is. Ezt az EK Bizottság elemzése tartalmazza, amely 160 térségre osztja az EK egész területét. Egy szintetikus index kidolgozásával, amely az elmaradottság sűrűsödési pontjait mutatja ki, sorba rendezték ezeket a körzeteket. Ezek alapján centrumnak tekinthetők a legmagasabb pontszámot elért körzetek, amelyek egytől egyik Németország nyugati részén találhatóak: Darmstadt, Felső-Bajorország, Stuttgart és Hamburg. A skála másik végén abszolút perifériaként pedig két dél-olasz és két délspanyol terület helyezkedik el. (*Rába, 1990, 18. o.*). Ez már csak azért is igen figyelemreméltó, mert az eddigi elemzések legtöbbször Spanyolországot a reményteljes periféria csoportba sorolta, Olaszországról nem is beszélve, ami legfeljebb a félperiféria státust érdemelte ki. Ezzel szemben a vitathatatlan periféria, Görögország itt szóba sem kerül. Mindez azt hangsúlyozza, hogy az „átlagos” érték, a „szórás” nélkül eléggé nyers és félrevezető eredményeket adhat, azaz az „ország” megközelítés, bár manapság még szükségszerű, feltétlenül fenntartásokkal kezelendő, és csak mint első megközelítés jöhet igazán szóba.

Eddig tehát Európa egyre több régióra osztása után bekapcsoltunk egy újabb dimenziót, amely az egyes területeket alá-, illetve fölérendeli egymásnak. Túllépve a bipoláris kettéosztáson, sikerült a két pólus egyikét tovább finomítani, és meghatározni többféle módon Nyugat-Európa centrum, félperiféria és periféria jellegű területeit. Haladjunk tovább tehát ezen a vonalon!

Az északi perifériának nevezett területről *Carl-Einar Stalvant* (1990. 126. o.) készített egy átfogóbb elemzést - felhasználva Stein Rokkan kutatásait - további finomítási lehetőséget kínálva számunkra. A skandináv térség leggyakrabban, mint a (volt) szuperhatalmak és a magas politika közötti stabil térség kerül szóba, éppen ezért többféle megközelítésből kerül nagyítónk alá: földrajzi, gazdasági és hatalmi-politikai, biztonsági ismérvek keverednek a vizsgálatba. Stalvant felhívja a figyelmet, hogy kerüljünk el a térség homogenitásának túlzott hangsúlyozását, valamint, hogy a térség tényleges magatartása csak tágabb európai összefüggések között érthető. Mint azt már az ismérvek analízisének

megfigyeltük, Rókan egy kétdimenziós koordináta tengelyei mentén feszíti ki a vizsgált országokat, amelynek egyik tengelye az állam és kultúra kapcsolata, a másik az állam és gazdaság kapcsolata. Az első tengelyen egy helyre tömörülnek a skandináv országok, hiszen a római jogtól és a katolikus egyháztól való függetlenségük viszonylag nagy, miután 1517-ben egységesen szakítottak a katolikus egyházal. A másik tengely mentén való elhelyezkedésük közel sem ennyire egységes. A városhálózat erőssége és a terület függő avagy domináns volta három, illetve négyfelé húzza szét az északi országok rendszerét:

Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy a nyugat-európai dimenzióban kimutatott rendszert találjuk itt meg kicsiben, abban az értelemben, hogy centrum és periféria jellegű országok koncentrikus (fél-)körét tapintottuk ki. Stalvant elemzésében Wijkman egy más munkájának adatait felhasználva hangsúlyozza, hogy az érintett országok kereskedelmi kapcsolatai a kontinens felé húznak (főleg Németország felé), de egymás közötti kapcsolataik szintje stabil és mérsékelten növekvő, amiből arra következtet, hogy *bárhogy is alakuljon az európai tömbök jövője, az északi országok ezt a biztonsági háttérrel fenn kívánják tartani*. Kulturális ismérvek kissé árnyaltabbá teszik a képet. Finnország keleti és az ortodox egyházzal való kapcsolatairól van szó, ami szélsőséges esetben olyan kijelentésekhez vezethet, mint hogy „Skandinávia nem más, mint Szibéria nyugati része” (*Hagtvet-Rudgent, 1984*). Ezek alapján érthető is persze, hogy ebben a modellben komoly hangsúly kerül a hatalmi-politikai illetve biztonsági ismérvekre az országok helyzetéből következően. Dánia, Izland, Norvégia NATO tagok. Svédország el nem kötelezettsége valószínűleg a háborúban is semlegességet jelent, míg Finnország semleges külpolitikáját korlátok közé szorítják a volt Szovjetunióval kötött megállapodásai. Azonban Finnország korlátozott kötelezettségeit, avagy Norvégia, Dánia egyoldalú kötelezettségeinek lehetőségét lényegében Svédország relative erős védelmi képessége és el nem kötelezett volta támasztja alá. Tulajdonképpen a kapcsolatok három szintje jellemzi a térséget: a nagyhatalmak befolyása, az EBEE/EBESZ kiegyensúlyozó folyamatához való kapcsolat és az északi együttműködés.

Vagyis, ha jellemezni kellene ezt a régiót, akkor *Stalvant* (1990, 131. o.) a Karl Deutsch féle „biztonsági közösség” fogalmát tartja a legmegfelelőbbnek. Az északi csoport egy *plurális, fúzió nélküli biztonsági közösség*, ami elegyíti a nemzeti függetlenséget és a széles körű biztonsági megállapodásokat. Érdemes felfigyelni a „fúzió nélküli” kifejezésre, ugyanis integrációs szempontból különleges helyzetet mutat a térség. Ugyanis nem támasztja alá azt a széles körben elfogadott véleményt, miszerint az integráció és a közös intézmények *automatikusan* magukkal hozzák a közös külpolitikát, majd biztonságpolitikát¹⁸. Vagyis egy olyan különleges alakulatról van szó, amely szervesen illeszkedik a nyugat-európai rendszerbe (akár a mellérendelt, akár az alárendelt koncepció szerint közelítjük is meg), viszont lényegesen el is tér tőle. Az ismérvek markánsabban különülnek el, és az országok a nyugat-európai rendszer mellett a nagyhatalmak közötti tengely mentén is kifejezőnek. *Summásan talán a nemzeti és a regionális szuverenitás érdekében létrehozott védekező együttműködésnek lehetne nevezni.*

Lényeges szempontokat vet fel Roberto Aliboni, amikor a nyugat-európai rendszer mediterrán dimenzióját vizsgálja. Ez a definíció nem felel meg teljesen Wijkman „déli perifériájá”-nak, mivel Aliboni nem szakítja ki a dél-európai országokat az egyéb kapcsolataik által meghatározott környezetükből - ezért is beszél mediterrán dimenzióról. Ebből kifolyólag megkülönbözteti és külön elemzi a dél-európai, a regionális, és a régiók közötti formáját a mediterrán együttműködésnek.

Rendkívül lényegesnek tűnik, hogy itt a dél-európai régió nemcsak Görögországot, Portugáliát, Spanyolországot jelenti, hanem Olaszországot, sőt Franciaországot is! A bizonyító erejű ismérvek ebben az

---

¹⁸ Ezt a megállapítást egyébként Ágh Attila kutatásai is alátámasztják, aki hangsúlyozza, hogy az integráció automatikus előrehaladása csak egyfajta (funkcionalista) megközelítés, vannak más vélemények is. Lásd részletesebben Ágh Attila (1989, 98-123. o.)

esetben az összetartozás-tudat körül összpontosulnak, illetve annak az ismérvnek vannak kitéve, hogy milyen speciális szereppel rendelkezik ez a csoportosulás a régiók közötti kapcsolatokban (elsősorban az északi EK és a nem-EK mediterrán országokról van szó). Vagyis a megkülönböztető tényező az „érdekcsoport” szinten marad. Az összetartozás tudat is, úgy tűnik, elsősorban arra a tényezőre koncentrálódik, hogy egységesen eredményesebben tudnák kiegyensúlyozni az északi országok befolyását. Aliboni azonban tisztán látja, hogy bár hatékony lenne ez a fajta közös fellépés, de közel sem volna konfliktusmentes. *Ugyanígy a régiók közötti hídszerepük is jellemezhető ugyan a Maghreb országok melletti „instruktori szerepkörrel” az EK felé, de ne felejtjük el, hogy agrárérdekeik folytán egyben ellentétes érdekük is befolyásolja ezt a szerepkört (nevezetesen, hogy megőrizzék kedvezményezett szerepüket az EK-ban).*

A „regionális együttműködési minta” a dél-európai térség mellett kiterjed az észak-afrikai és közel-keleti területekre is. Ennek a csoportosulásnak már mélyebb tartalma van, mint az idődimenzióban bizonytalanabb érdekcsoportnak: itt Aliboni már történelmi és kulturális hagyatékokról beszél, viszont hangsúlyozza, hogy ma ez a hagyomány nem igazán tükröződik a politikai, gazdasági és katonai megállapodásaikban. A regionális kapcsolat lényegében a politikai függetlenség fenntartására szorítkozik. Bár ennek a skálának az egyik szélsőségeként azok az erőket is számításba kell venni, akik a térség kohéziós erejeként a régi mediterrán világcentrum visszaszerzését és az ősi, szubkulturává visszaszorított kultúra dominánssá tételét, mint törekvést veszik számításba. Mindenesetre Aliboni úgy értékeli, hogy ez a „regionális” dimenzió lényegében nem más, mint valamilyen formája az el nem kötelezettségnek vagy egyfajta Észak-Dél probléma, ami az európai illetve arab együttműködések (regionális elkülönítések) mellé még egy dimenziót bevesz. Számomra (illetve a kitűzött feladat számára) azonban sokkal izgalmasabb következménye van ennek a széles látókörnek: felveti ugyanis azt a lehetőséget, hogy a „felszínibb” ismérvek elnyomják a „mélyebbre ásó” tényezőket, vagyis nehezebben felismerhetővé teszik a

tartós tendenciákat. Még lényegesebb talán, hogy rámutat arra a nem elhanyagolandó tényezőre, hogy *nem biztos, hogy helyes képet kapunk, ha Európa régióit kizárólag Európában keressük!* Más szóval, ha a regionális vizsgálatnak korlátot jelentenek Európa (amúgy is vitákat kiváltó) határai, elképzelhető, hogy az egész eredményünk torz lesz.

Térjünk még ki néhány szó erejéig a régiók közötti dimenzióra. Ez lényegében az EK különböző társulási megállapodásaival és az Euro-arab párbeszéddel van kapcsolatban, ezért értelemszerűen túllép a mediterrán térség országain és eléri az EK északi valamint a Perzsa-öböl országait. A fő különbség *Aliboni(1990,155-157.o.)* elemzése szerint abban található, hogy míg a „regionális” együttműködés egy Dél-Dél dimenziót formál meg, többé-kevésbé szemben állva az Északkal (így az európai együttműködéssel), addig ez utóbbi egy szabályos Észak-Dél keret, amelynek céljai az együttműködésen keresztül a fejlődés elősegítése. Érdemes megjegyezni, hogy az észak-déli tengely ellenére ebben az esetben is megvan a lehetősége a feszültségnek éppen e tengely mentén¹⁹, összességében azonban, a szerző szerint, a „régiók közötti” dimenzióban az európai-arab kapcsolatok kooperatív formáját segítik.

Ahogy a kis államok száma megnőtt a világban, úgy az érdeklődés is bizonyos mértékig feljűk fordult. *Szó nincs azonban arról, hogy annyira leegyszerűsítsenek elemzésünket, hogy kizárólag egy állam négyzetkilométerben kifejezett területét tekintենék régióképző ismérveknek.* Ennél többről van szó, ahogy *Kosáry(1987b,453-454.o.)* is véli:” a kézenfekvő kvantitatív ismérvek ... nem elegendők önmagukban”, hiszen az azonos népességhez tartozó területek nagysága igen eltérő lehet. A népesség is időben változik, a gazdasági különbségekről nem is beszélve. Mindenesetre Kosáry kutatásai alapján bizton állítja, hogy a témával foglalkozó irodalom néhány közös jellemző vonásban egyetért. Fizikai erejük szerényebb általában, természeti erőforrásokkal korlátozottabban

¹⁹ A 70-es évekbeli Euro-Arab Párbeszédekről van szó.

rendelkeznek. Termelésük is sokkal specializáltabb, külkereskedelemre jóval ráutaltabbak, és a változásokra való mozgékonyabb reagálással illetve dinamizmussal rendelkeznek²⁰. Ezen gazdasági ismérvek is eleendőek volnának, Kosáry azonban továbbmegy az általunk „regionális összetartozás”-nak nevezett ismérvek felé. Arra hivatkozik, hogy a témával foglalkozók gyakran kiemelik a kis országok belső kohézióját, az erős közösségi érzést, a sebezhetőségi tudatukat, az identitásra való hajlamot és a szívósságukat. Mindezek alapján a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepük is mutat hasonló vonásokat. A kis államokat gyakran használták fel nagyobb hatalmak közé „*ütköző*”-ként, vagy legyőzött hatalmak terjeszkedésének megakadályozására „*sorompó*”-ként. Sőt, az érintett szerzők kapcsolatot vélnek felfedezni az államok mérete és kormányzati formája között. Mindez persze megint nem azonos a „jó-rossz” skálával, de a kapcsolat lehetősége tényleg több helyen fölmerül²¹. Mindezek tehát felteszik annak a lehetőségét, hogy valamilyen elkülöníthető országcsoportot tapinthatunk ki a kis államok között. Már csak azért is, mert Kosáry még egy általunk is megkülönböztetett megközelítésre helyezi a hangsúlyt, nevezetesen, hogy az előbb említett összes sajátos jelleg a biztonsági problémákban gyökerezik. Ezek pedig szerinte elsősorban külső, nemzetközi tényezőkre vezethetők vissza. Tehát megalapozottnak tűnik a kis államokról, mint külön „*régióról*” (dimenzióról) beszélni, sőt nem is egységes régióról, hiszen a külső tényezők hatása tértől és időtől függően teljesen eltérő lehet. Ezért Kosáry is háromféle fejlődési típust különböztet meg.

---

²⁰ Kosáry (1987b, 455.o.) Ha visszaemlékszünk, stasztikai elemzésünk is alátámasztja ezt a jellemzést, hiszen ezek az ismérvek éppen a kis, dinamikus államok klaszterére voltak jellemzőek. Lásd Gáspár (1992).

²¹ Itt a következő személyekről van szó: W. Penn, Kant, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Iselin, J. von Müller, J. Möser, Schlözer, Herder, stb. (Kosáry, 1987b, 458.o.)

Vannak olyan fejlődési típusba sorolható országok, amelyek tartósan létezettek védett térben, valamilyen nagyhatalom(-mak) árnyékában. Ha ehhez még valamilyen, a nemzetközi rendszer által „előírt” feladatot is kaptak (lásd nemzetközi szerepük), akkor ez általában beépült, és termékenyítőleg hatott. Ennek a legtisztább példája Svájc, de hasonló fejlődési típust fedezhetünk fel Hollandia, Belgium, Portugália, Svédország avagy Dánia esetében. A második típus országai esetében a külső tényezők hatása változó jellegű volt, előbb erősebben, majd gyengébben érvényesültek. Erre leginkább az olasz és német államokat lehet példának hozni, ahol a széttagoaltságot a külső tényezők sokáig segítették, majd ezek változásával a 19. századra lehetővé vált, hogy egy nagy, egységes államot alkothassanak anélkül, hogy a régi egységeket teljesen felszámolták volna. A nacionalizmus ezekben az esetekben kifejezetten kovászejellegű szerepet töltött be, segítette az egységes állam létrejöttét. Ami megkülönböztető elemnek számít a svájci típushoz képest a továbbiakban az az, hogy a külső tényezők a harmadik típus esetében nem egy különálló állam létezésénél bábáskodtak, hanem az egyes egységek integrálódását segítették inkább elő. Gondoljunk itt az Osztrák-Magyar Monarchiára. A másik megkülönböztető momentum pedig az, hogy a nacionalizmus ezekre a nemzetek feletti képződményekre nem „cementként”, hanem centrifugális erőként hatott.

Lényegében tehát az eddig tárgyalt ismérveink felhasználásával egy különlegesnek tűnő regionális megosztást tekintettünk végig, amely nem a centrum-periféria alá-fölérendeltség szerint sorolta be az egyes országokat, hanem a sajátos jelleggel és magatartásformával rendelkező nagyállam-kisállam egyenlőtlen kapcsolatokat vette a tipológia alapjául.

Ha már különleges megközelítésekről van szó, azt hiszem *Schoutheete*(1990,116.o.) tanulmánya mindenképpen kiérdemli ezt a titulust. Lehetőség van látóköriünk szélesítésére egy olyan megközelítés bevonásával, amely egy nagyobb egységen belüli alrendszeret különböztet meg bizonyos kritériumok alapján. Ez a nagyobb egység jelen esetben Nyugat-Európa.

Az egyik legrégebb és legkönnyebben meghatározható alrendszer a Benelux államok kapcsolata. Még a két világháború között megkezdődött az érintett országok közeledése, de tartalmat csak 1943-ban az első pénzügyi egyezményrel nyert. Ezt követte a vámunió megalakítása 1944 szeptemberében, ami köztudottan csak 1948-ban kezdte meg működését. Közös kereskedelempolitikát 1950-től folytatnak, amit a tőke szabad áramlása (1954) és a munkaerő szabad áramlása (1956) tett teljessé. Ez az együttműködés láthatóan jóval a Közösség előtt jár. Kapcsolatuk egyre szorosabbá tételének célja pedig az, hogy maximalizálni tudják befolyásukat az EK szervezetekben. Sőt, ha a Közösség történetében a „zátonyráfutás” lehetőségeinek eseteit felidézünk, elég gyakran találkozhatunk a Benelux államok közös fellépésével, ami végül is sokat segített a kényes helyzetek feloldásában²². Úgy tűnik ki is elégitik a kívánt követelményeket. Speciális, egyben privilegizált jellege nyilvánvaló abból, hogy bármely Benelux állam új kormányának első feladata, hogy meglátogassa partnereit. Tartósnak mondható, miután 1943 óta érvényben van, ahogy formális voltát is szerződésjellege biztosítja. „Élcsapatként” vagy partnerként hatékonyan vesznek részt a közösségi döntésekben. Végül teljes elfogadottságot élvez, miután a Római Szerződés külön pontja is foglalja közre.

Az északi országok együttműködését eddig három dimenzióban említettük, sőt megállapítható, hogy némi közös vonás is felfedezhető az EK rendszerével, nevezetesen, hogy megkülönböztethető a közösségi és a helyi politika, ami megfelel a kormányközi találkozóknak illetve az Északi Tanács munkakörének. Gyakori a külügy-, védelmi miniszterek továbbá a miniszterelnökök egyeztethető találkozója, stb. A legfőbb különbség azonban, hogy a *közös külpolitika és nemzetközi ügyek jogi alapjai lényegében hiányoznak*. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az északi

---

²² Itt például de Gaulle „üres szék politikájára”, a brit csatlakozás körüli huza-vonára, a költségvetés körüli vitákra, a SEA-val kapcsolatos tárgyalásokra, stb gondolunk. (Schoutheete, 1990, 117.o.)

országok kapcsolata felfogható valamiféle alrendszernek is. Ami a speciális jelleget illeti, főként a kollektív kisállami büszkeségből táplálkozó jóléti állami hagyományok és szociális érzékenység említhető meg, illetve az egymás felé való toleráns magatartás és a közös fellépés pártolása. A nem kormány szintű országközi szervezeteik nagy része visszanyúlik a háború előtti időkre. Sok tekintetben az északi együttműködés előfutára a kontinens integrációs törekvéseinek²³. Mindez azt jelenti, hogy a tartósság követelményének is megfelel ez a kapcsolatrendszer. Az északiak az informális kapcsolatokat preferálják, a formális intézmények sem a legjellemzőbbek. Mégis újabb és újabb feladatköröket ölelnek fel közös intézményeik (amelyek közül az 1972-ben felállított Északi Minisztertanács a legjelentősebb), amelyekben közel félezer „Nordokrata” dolgozik. A hatékonyságát tekintve felmerülhetne, hogy nincs Bizottsága, Elnöksége, sem szerződéskötési joggal felruházott delegátusa. Mindezek nem jelentik azonban azt, hogy a politikáikat ne egyeztessék, és ne tudjanak közösen fellépni. Példa erre az ENSZ-beli fellépésük a különböző szervezetekben (lásd az ábrát).

Az északi együttműködés széleskörűen elfogadott. Olyannyira, hogy Russett az északi régiót a beneluxhoz hasonlítja, abban az értelemben, hogy mindegyik régió létrejött a szomszédos nagyhatalmak jóindulatán illetve segítségén nagyban múltott (*Stalvant, 1990, 132-135.o.*). Ez persze csak külső feltétele volt együttműködésüknek, függetlenségük és la-
vírozási lehetőségük jórészt azon múlt, hogy képesek-e együttműködni. Mindent összevetve az északi együttműködés is tekinthető alrendszernek. Ennek későbbi életképessége, vagy az egyesülő Európában való feloldódásának lehetősége persze felmerülhet, de ez most nem a dolgotunk témája.

²³ Például az egységes utlevél, az egységes kezelés a társadalombiztosítás területén és a közös munkaerőpiac létrehozása megelőzte a Római Szerződés létrejöttét! (*Stalvant, 1990, 132.o.*)

Ezzel azonban nem merítettük ki még a nyugat-európai alrendszerek tárárt. Nem feledkezhetünk ugyanis el a Párizs - Bonn tengely mentén működő francia-német kapcsolatról. Ennek a gyökerei közismertek, a második világháború utáni újjárendezésnek volt a kétoldalú érdekeken alapuló része. Franciaország részéről a legyőzött Németország katonai és ipari potenciájának ellenőrzése, a német állam részéről a politikai elszigeteltségből való kitörés egyedüli lehetősége hívta életre az együttműködést. Ebből következik, hogy speciális jellegéről nem szükséges hosszasan értekezni. Monnet és Hallstein aktivitása, de Gaulle és Adeneuer viszonya, Giscard és Schmidt intimitása valamint Mitterand és Kohl kiegyensúlyozott kapcsolata a tartósságot jelenti. A kapcsolat teljes mértékben formális, ahogy a hatékonyságáról sincs kétség. Gondoljunk pl. a francia-német politikai együttműködési szerződés tervezetére (Milánói csucs, 1985), ami jelentős mértékben befolyásolta a születő SEA erre vonatkozó részét. Az elfogadottság kritérium igen érdekes ebben az esetben, hiszen a Párizs-Bonn tengely gyakran okozott aggodalmat Londonban vagy másutt. Ennek egyrészt történelmi okát látja Schoutheete. A legelső európai szerződések tárgyalásakor annyira alapvetőnek tűntek a francia-német kapcsolatok, hogy ebből a továbbiakban is a két ország részéről való valamiféle „eredeti legitimálás” -t várnak el. Másrésztől minden francia-német javaslat olyan utat jelölt ki a továbblépésre, amelyet biztos volt, hogy a többi partner is támogatni fog. Vagyis Párizs és Bonn bilaterális kapcsolata alrendszert alkot (Schoutheete, 1990.108-113.o.).

Nem következik azonban mindebből, hogy minden bilaterális kapcsolat alrendszernek tekinthető! Schoutheete hangsúlyozza, hogy minden más ilyen jellegű kapcsolat az ismérvek közül legalább egyen elbukik. Általában a formalitás és a tartósság követelményének eleget tesznek, viszont a speciális, előtérbe helyezett jelleg és/vagy a hatékonyság legtöbbször hiányzik. Ugyanígy nem igaz az alrendszer jelleg a nagy tagállamok kapcsolatának esetében sem, sőt a legtöbb igen fontos döntéshozatalban valamelyikük elszigetelt maradt (pl. Nagy-Britannia a madridi csúcson 1989-ben). Az a vélemény sem támasztható alá, hogy a

nagy államok előzetesen eldönthetik a döntő kérdéseket egymás között, hiszen néha éppen a kis államok kompromisszumképesége szükségeltetik ahhoz, hogy a „nagyok” makacssága ellenére döntésre jussanak. Nem mondható el továbbá a nemzetközi politikai pártokra sem, hiszen az egyes országokban nem egyszerre vannak hatalmon a szocialista vagy kereszténydemokrata pártok, a hasonló nevű pártok az egyes országokban más véleményen lehetnek, és az Európa Parlamentnek is meglehetősen korlátozott a jogköre. *Vagyis nem beszélhetünk Nyugat-Európában ideológiai alrendszeréről.* Érdemes viszont még megemlíteni a Nyugat-Európai Uniót (WEU), amely az európai együttműködés egyik alappillére, és amely létrejötté óta most, az önálló európai védelmi törekvések fellendülésekor került megint reflektorfénybe. Az atlanti kapcsolatokkal való szembehelyezése kétségtelenné teszi a WEU privilegiált helyzetét. 1954 óta életben van, szerződéssel jött létre és a SEA-ban elfogadásra került²⁴. A hatékonyságáról megoszlanak a vélemények, de a szerző szerint a 80-as évek második felétől nyújtott teljesítménye alapján kétségtelenül a WEU országai alrendszert alkotnak (*Schoutheete, 1990., 120.o.*).

Összességében kiderült, hogy léteznek ilyen ismérvek alapján körülhatárolható alrendszerek. Feltűnő az is, hogy *szám szerint nem túl sok ilyen régió állapítható meg, vagyis az ismérvek „kemény szűrőnek” bizonyulnak.* Mégis a tartóssága, speciális, megkülönböztető jellege, stb. alapján beilleszthetőnek tűnik regionális vizsgálatunkba. Számunkra ennek az elemzésnek éppen az a jelentősége, hogy *a régiók (alrendszerek) tartóssága nem azonos azok merevségével- mint ahogy azt a szerző is aláhúzza- illetve, hogy az alrendszerek léte nem jelenti az alapegység (esetünkben többnyire az EK) tartósságának vagy kohéziós erejének gyengülését és aláadását.* Sőt, Schoutheete szerint az alrendszerek még összetapaszó erőként is funkcionálnak az anyarégióon belül. Mindez tehát csak árnyaltabbá teszi az európai régiókról eddig felvázolt képünket.

²⁴ 30. cikkely, 6. bekezdés

Az európai régiók analitikus vizsgálata során alapvetően a különböző ismérveknek rendszerezésére és elemzésére építkeztünk. Nem tűnt helyesnek egyfajta megközelítés kiragadása, mivel mindegyik lehetőség torzító veszélyeket hordozott magában. Éppen ezért az ismérvek felhasználási lehetőségeinek korlátait figyelembe véve egy logikai rendbe igazodó „vegyes megoldás” mellett döntöttünk, amely folyamatosan újabb dimenziókkal tette finomíthatóvá az alapképletet. A levonható konzekvenciákat a következő pontokban tudnám összefoglalni:

1. Nem tűnik helyesnek, ha az Európai régiók vizsgálatát a földrajzi Európára kívánjuk szorítani. Felmerült a kétely, hogy ez a megközelítés kontinensünk országainak kiterjedt „rokonsági kapcsolati” vagy érdekei miatt eltorzíthatja az egész elemzést és hamis végeredményekhez vezethet.
2. Mindez hangsúlyozottan igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az eltérő megközelítések jelentős részénél ki tudtuk mutatni a szerzők közötti koncepcionális különbségeket, illetve sok helyütt a politikai meghatározottságot. Vagyis a kitűzött cél néhol determinálja az eredményt, máshol csak egyes ismérvek hangsúlyozottabb, mások felületes kezeléséhez vezet.
3. Éppen ezért nem állapíthatók meg *általában* Európa régiói, így az egyes eredmények nem is feltétlenül hasonlíthatók össze vagy értékelhetők mint „helyes” vagy „helytelen” (és a többi köztes kategória). Európa „pulzálása” miatt pontosan meg kell határoznunk az idődimenziót, ami egyben kijelöli vizsgáldásunk térbeli koordinátáit is.
4. Alapvető különbséget véltünk felfedezni azon tipológiák között, amelyek a régiók egymás mellettiségét tárgyalják, vagy amelyek valamilyen függőségi rendszerben az alá-fölrendeltséget hangsúlyozzák. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a mellérendeltség elszigeteltséget is jelentene, az így megállapított régiók is alkothatnak összefüggő rendszert (lásd pl. vallási rendszerek).

5. A centrum-periféria viszony - bár a történésviták, helyesen, hangsúlyoznak egy ilyen elválást - nem azonosítható a Nyugat-Európa - Kelet-Európa viszonyal. Az elemzésekből kiderült, hogy Nyugat-Európán belül is kitapinthatók ilyen alá-, fölérendeltségi kapcsolatok. Ez a megállapítás különösen ma jelentős, amikor a kontinens politikai (és gazdasági) kettéosztottsága megszűnt.
6. Az elemzések egy része országokban, mint „egységekben” fejezte ki a régiókat, mások területi (tartományi, földrajzi nevek, stb.) körülhatárolásban gondolkodtak. Pontosabbnak és a valóságot jobban megközelítőnek tűnnek a területi megközelítések, hiszen nem ragaszkodnak a sokszor politikai tárgyalások alapján létrejött határokhoz. Felvetődik ugyanakkor, hogy bármennyire is kritikusan fordulunk a „nemzetállami” keretekhez, a politikai döntések (pl. az EK-hoz való táruulás, tagság vagy az Unió felé menetelés felvállalása, stb.) egyelőre ezeket a kereteket együtt „mozgatják”, vagyis országokban gondolkodnak. Ezért, bár nem ad torzítás mentes képet, az „ország” megközelítést nem vethetjük el.
7. A fentebbi megállapításból következik, hogy a régiók száma nem adott, sőt (területi megközelítéssel) a régiófinomítási lehetőségünk „közel végtelen” (lásd I. EK Bizottság). Valószínűleg a vizsgálódás jellege, célja, a felhasznált ismérv dönti el, hogy mely részletezettségben találja meg a praktikus szintet.
8. Ez felveti azt a kérdést, hogy van-e valamiféle összefüggés az ismérv jellege és a részletezettség szintje között. Elemzésünkben nagyon messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, de úgy tűnik, hogy a „mozi” típusúak a fő csapásirányokat tudják kimutatni (vagy csak arra a legalkalmasabbak?!), míg a „fénykép” típusúak adják a legtöbb lehetőséget, hogy a részleteket felfedezzük. Ez sem egy-egy megfeleltetést jelent persze (gondoljunk a bipolaritás nivelláló jellegére). Ezért pontosítanám: főként a gazdasági jellegű ismérvekkel találkoztunk a több régiót meghatározó elemzéseknél.

9. A (statikus ismérvek segítségével elvégzett) finomítás mind ez ideig majdnem kizárólag a nyugat-európai (EK, EFTA) térségre vonatkozott. A dinamikus elemzés azonban felületesebben érintette a nyugati területeken megtalálható különbségeket, és főként a kelet-európai régióval foglalkozott. Ennek oka talán a kelet-európai térséget sújtó blokkszemlélet, illetve a keleti tömb létével majd váltságával megerősödő közép-európai identitászavar, és így a kutatások, viták e térségből való kiindulása. Valószínűleg érdemes és rendkívül tanulságos volna a keleti térségre is kiterjeszteni a finomító jellegű elemzéseket. Mindennek persze komoly akadályát képezi az átalakulás „hibrid” értékrendje, kategóriái, számbavételi lehetősége, stb.

10. Végül a konzekvenciák záróakkordjaként marad egy dilemma. Vajon szükségszerű-e, hogy egy régiót alkotó országoknak (területeknek) szomszédosnak kell lenniük? A kérdés rendkívül bageatellnek tűnik egyrésztől, és rendkívül egyszerűnek, első belegondolásra, másrésztől (miszerint igen). Csakhogy számtalan olyan megoldással találkoztunk, ami nem egy vagy két, hanem az összes országot különállónak találta, mégis egy régióba sorolta. A (költőinek maradó) kérdés valószínűleg összecseng azzal a már megfogalmazott dilemmánkkal, hogy mit takar a régió fogalom.

Hivatkozások

1. *Ágh Attila* (1987): Globális kihívás, Magvető, Budapest
2. *Ágh Attila* (1989): Konfliktusok, háborúk, Zrínyi, Budapest
3. *Ágh Attila* (1990): A világgazdaság termelési módjainak története, BKE TEK, Budapest
4. *Aliboni, Roberto* (1990): The Mediterranean Dimension. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
5. *Benda Gyula* (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? Európa Fórum 1991 okt.
6. *Berend T. Iván*(1986): Magyarország helye Európában. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva I. kötet Magvető, Budapest
7. *Buc, Stjepan* (1970): Croatia and Central Europe. In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner. Danubian Press, Florida
8. *Chaszar, Edward* (1970): The Place of East Central Europe in Western Civilization In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner, Danubian Press, Florida
9. *Davy, Richard* (1990): The Central European dimension In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
10. *Gáspár Tamás* (1992): Egységben az erő? *Statisztikai Szemle* 1992/6
11. *Gunst Péter* (1974): Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság* 1974/3
12. *Gyáni Gábor*(1988): Történelemszíták hazánk Európán belüli hovatartozásáról *Valóság* 1988/4
13. *Gyarmati György* (1989): Magyarország közép-európaisága. történelmi adottságok-jelenkori konzekvenciák. In: Kell-e nekünk közép-Európa? Századvég különszám, Hét torony, Budapest
14. *Hagtvet, Bernt - Rudeng, Erik* (1984): Scandinavia: Achivments, Dilemmas Challenges. *Daedalus*, vol. 113. no.2. Spring

15. *Hay, Danis* (1957): The emergence of an idea , Edinburgh University Press
16. *Hoesli, Eric* (1993) Ütközési pontok - a protestáns és a katolikus Európa. HVG 1993. jan.2.
17. *Kosáry Domokos* (1987a): Az európai fejlődési modell és Magyarország In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
18. *Kosáry Domokos*(1987b): Az európai kis államok típusai. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
19. *Miszlivetz Ferenc*(1989): Békák a szárazon, Múzsák, Budapest
20. *Niederhauser Emil*(1986): A kelet-európai fejlődés kérdéséhez In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.:Ring Éva II. kötet, Magvető, Budapest
21. *Niederhauser Emil*(1988): A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége *Magyar Tudomány* 1988/9
22. *Pach Zsigmond Pál*(1991): A közép-kelet európai régió az újkor kezdetén, *Budapesti Könyvszemle* 1991/3
23. *Rába András* (1990): Hátrányos helyzetű országok, országrészek és felzárkózási törekvések az Európai Közösség integrációs folyamatában, *Külgazdaság* 1990/9
24. *de Schouete, Philippe* (1990): The European Community and its sub-systems In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
25. *Seers, Dudley*(1979): The Periphery of Europe. In: Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations. Ed.: Dudley Seers, Bernard Schaffner, Marja-Liisa Kiljunen, The Harvester Press
26. *Skitschak, Manfred* (1992): Az európai regionalizmus bölcsője. *Valóság* 1992/3
27. *Stalvant, Carl-Einar*(1990): Nordic Cooperation. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London

28. Szűcs Jenő(1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Budapest
29. Szűcs Jenő - Hanák Péter(1986): Európa régiói a történelemben MTA Történettudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest
30. Todd, E.: Határok előtti határok, Heti Világgazdaság 1993. január 2.
31. Wallace, William(1990): The Transformation of Western Europe, Printer Publishers, London
32. Wijkman, Per Magnus (1990): Patterns of Production and Trade In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London

KÖNYVISMERTETÉS

Dr. Ruszin Emil

Mihajlá Tivadár: Az Ukrán Kárpátok hagyományos állattenyésztése a XIX. század második, a XX. század első felében

A könyv Uzsgorodon, a Kárpáti Kiadó gondozásában jelent meg ukrán nyelven. A monográfia terjedelme 32,98 nyomtatott ív, 560 oldal. A szerző a történelemtudományok doktora, az Uzsgorodi Állami Egyetem professzora. A monográfia az Ukrán Kárpátok hagyományos állattenyésztésének etnokulturális, etnoszociális és etnopolitikai összefüggéseit elemzi történelmi háttérrel. Az igen nagymennyiségű tényanyag, történelmi dokumentum feltárása hosszú évek kutatómunkáját igényelte. Ennek során csaknem ezer forrásmunkát dolgozott fel a szerző, több európai nyelven. A legfontosabb levéltári anyagok elsősorban Kárpátalja, Lvovi, Ivánofránkovszki és Csernovici területi irattárakból kerültek ki. A könyv bevezetőből, 8 fejezetből és az összefoglalóból tevődik össze. Már a bevezetőben hangsúlyozta a szerző, hogy a hagyományos állattenyésztés tipológiai megközelítése segítette meghatározni az állattenyésztés fajtáit és típusait, valamint fejlődésének szakaszait.

1924-ben létrehozták a Szláv Állattenyésztési Bizottságot, amely tanulmányozta a Kárpátokban és a Balkánon a legeltetést, de a második világháború miatt, munkájukat nem folytathatták és csak 1959-ben indították újra működésüket, kibővítve a Kárpátok népi kultúrájának tanulmányozásával Pozsony székhellyel. Az ukrán kutatók csak 1967-ben kapcsolódtak a kutatáshoz, aktívan pedig 1972 óta vesznek részt a munkában. A szerző kiemeli, hogy csak a néprajzi kutatások képesek értékelni a termelés fejlesztését és sajátosságát a különböző földrajzi környezetben, különböző életfeltételek mellett. Fontos feladat tehát a hagyományos szokások, munkamorál tanulmányozása az állattenyésztés területén is.

A kutatás területe az Ukrán Kárpátok, ami 50-100 km széles és 280 km hosszú sáv, összterülete Előkárpátaljával (Peredkárpáttjá) és Kárpátaljával együtt 37 ezer km². E terület lakossága az ukránság 4 etnográfiai csoportból áll, huculok, bojkok, lemkek és a kárpátaljai dolinjáni (síksági) népcsoportból. A huculok a Koszovói, Nádvirnyáni járásban (Ivánofránkovszki terület), Vizsnicei és Putivli járásban (Csernovici terület), a Ráhói járásban (Kárpátalján) élnek.

A bojkok Huculcsina (hucullakta terület) és Lengyelország között, Rozsnyáti és Dolinai járásban (Ivánofránkovszki terület), Szkoli, Számbori, Sztároszámbori, Turkai, Sztrii és Drohobicsi járásban (Lvovi terület) Mizshirjai (Ökörmezei), Volóci járás (Kárpátalja) régiójában találhatók.

A lemkek Kelet Beszkidok, Szján és Poprád folyók közötti területen élnek, végül Kárpátalja többi járásaiban - Tecsői, Huszti, Szolyvai, Perecsényi, Munkácsi, Ungvári és Nagyszöllősi járások ukrán lakossága a Kárpátaljai dolimányi (síksági) ukrán csoportját képezi. De az ukránokkal együtt élnek itt románok, magyarok, lengyelek, németek, szlovákok és más népcsoportok is.

Bármilyen bonyolult feltételek között is működött a hagyományos állattenyésztés, működése hatékony volt az Ukrán Kárpátokban, de a kolhozok totalitáris rendszere alatt óriási károkat szenvedett.

Mihajlá Tivadár több elméleti kérdést vizsgál, így elemzi a kárpát balkáni állattenyésztés sajátosságait, a szláv, a szláv-román, a szláv-magyar, a szláv-germán és egyéb etnokulturális kapcsolat vonatkozásában.

A szerző álláspontja szerint az Ukrán-Kárpátok állattenyésztésének elemzésében a fő kérdés a gazdasági-kulturális és életfeltételek sajátosságainak bemutatása, ami az állattenyésztési kultúrát is befolyásolta. Az ilyen komplex vizsgálatokra csak az 1960-as évektől kerülhetett sor. Ezek alapján arra a következtetésre jutott a szerző, hogy korábban e kérdéskörrel csak részlegesen foglalkoztak és ezért sikertelennek bizo-

nyultak ezek a vizsgálatok. Még a közismert ír származású kutató Egán Ede sem tudott elérni jó eredményt, mert kiragadva kezelte a problémákat. Hasonló volt a helyzet a kárpát-ukrán kutatók Vojon Ándrij, Pászulyka Iván, Potusnyák Fedir, Bonkáló Sáredán és mások esetében is Mihajlá Tivadár monográfiájában szereplő 123 rajz sokat segít a fogalmak, elméleti kérdések és következtetések világosabb megértésében.

Az átfogó kutatás során a szerző arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos kárpáti állattenyésztés átfogó történelmi és etnokulturális összefüggésben mutatható be, magába foglalva a gazdasági, kulturális, szervezési és jogi normákat, hagyományokat, rituális szertartási szokásokat, kulturális-mágikus vonásokat is.

Ebből következően a hagyományos kárpáti állattenyésztés meghatározta a helyi lakosság műveltségét, befolyásolta az össz-kárpáti jellemzők alakulását a gazdaságban, a kultúrában, a társadalmi és a családi életben. Alakította a szertartásokat és a folklort is. A kutatás igazolta a hagyományos állattenyésztés természeti-földrajzi és etnokulturális környezeti beágyazottságát és kimutatta fejlődésének sokoldalúságát. A hagyományos állattenyésztés fejlődése nagyon lassú folyamat, amelyben a főszerepet a gazdasági-földrajzi, természeti-földrajzi feltételek játsszák. Következésképpen a hagyományos elsősorban a természeti-földrajzi feltételektől függően alakulnak és fejlődnek. Ennek megfelelően a hagyományos állattenyésztés az Ukrán Kárpátokban nem az ukrán etnocsoportok szerint, hanem a mezőgazdasági övezetek szerint szükséges tanulmányozni.

Az állattenyésztés jellege tehát az Ukrán Kárpátokban nem a lakosság nemzeti, etnikai összetételétől függ, hanem az agrárzónáktól. Mihajlá Tivadár monográfiája kiemelkedő jelentőségű hagyományos munka ezen sajátosságok tanulmányozásához, nemcsak a szakemberek, de a téma iránt érdeklődők számára is.

Abdulmaged El-Amin Alghryani:

Personnel Management in Banking Corporations of the Third World

The author has conducted a research in mostly Arabic countries about the changing role of personnel management in banking corporations. The study is based on literature analysis and various field surveys. Here we present the main allegations of the research report.

1. Problem of the Research:

The Human factor constitutes the basic support and the axis around which all the activities required for business organizations rotate, even those dealing with the most modern technologies.

The efficiency of the institutions to achieve their goals is measured by the degree of their care, consideration and maintenance of human resources which they are possessing due to the fact that human resources are the most valuable assets of the establishment.

There is a mutual relationship between the institution and its human assets on the basis that the establishment needs the most different and suitable occupations for the required specialization. To achieve this, institutions try to care, support and develop material and moral incentives. Doing so, the institution is expecting that the Human resources will exert the maximum performance levels.

In order to achieve the highest level for performance and productivity, the business establishment should practice personnel occupational development involving modernization of employee skills, knowledge and experience by a harmonized procedure in accordance with the successive rapid technological changes which the business environment is witnessing.

Business establishments in general and especially those rendering services under changing environmental conditions, are interested in achieving the competitive advantages and in increasing their market share. This means to increase profitability through rendering the best and easy service for their clients.

Recently, the third world countries apply various programs concerning organizational economic reform for achieving the highest levels of economic development, and to achieve the status of monetary and financial stability through the application of practical skills in order to support the production structures for reaching the highest degree of efficiency and effectiveness.

From this concept our assumption is that the banking corporations in these countries play a role of crucial importance in this field, taking into consideration that economical activity can be achieved, organized and developed through supporting the role of the banking corporations in activation of investment, in savings and capital markets.

The banking corporations are considered as the legal entities for mobilization and allocation of the scarce resources in all societies whether they are advanced or developing countries, and it is equal whether these resources are in the property of individuals, families or various companies.

It is realized that there is serious competition between the banking corporations for achieving superiority and high quality of banking services, especially under the prevailing circumstances for application of the General Convention for Liberation of the International Trade (ALGAT).

We generally realize the retardation of the banking corporations in the third world countries, and the retention of the Arab banking corporations in rendering a distinguished standard of banking services according to the concept of banking performance indicators which are used in banks classification.

Hence, the researcher thinks that this research should be concentrated on how the banking corporations of the third world countries could catch up to the contemporary international progress through up-grading of their banking performance, for reaching the highest degrees of banking quality.

The researcher thinks that the most promising keys and endeavors for achieving the future banking highest quality according to the indicators of measuring the banking quality is the consideration of the administration of human resources on basis of the fact that human resources are the fundamental pillar of all the banking activities and they are the basis for improving the banking quality in the comprehensive concept of quality.

The ultimate reason and the importance of developing the banking services in third world countries is to enable the banking corporations to confront foreign competition represented by the foreign banks via their branches in most third world countries. As a result of a successful development strategy, the banking corporations in the third world countries will occupy the respectful class among the international banks.

The modern administrative thought, suggests that the recommended way for achieving the competitive advantage and banking efficiency for increasing profitability and market share in addition to the reduction of operation costs will be through the investment into human resources in order of full utilization and exploitation of these resources.

The banking organization can overcome the shortage of the efficiency for the internal resources by adopting a proper strategy , since human resource strategies are considered to be of crucial importance for the success of the organization.

The researcher thinks that it is very important to draw the attention for the perfect utilization of human resources for the banking corporations in the third world countries especially under the prevailing systems

adopted by the majority of these countries in general , and specially for the Arab Countries concerning replacement of foreign employees by local native employees as a gradual step for self satisfaction and getting rid of the abundant foreign employees in the third world countries.

2. Major statement of the research :

From reviewing of the analytical study which is performed by researcher concerning personnel administration in banking organizations for third world countries , and also from the field study which was performed in this concern the researcher concluded the following results :

Banking industry in the third world countries is considered as a developing industry that requires further care and consideration with special concentration on personnel management affairs .

Personnel management departments of the banking corporations don't receive the deserved consideration either in the concern of academic researches or practical studies.

There is retardation of the banking organizations in the third world countries in general. In case of Arabic Banking Organizations further defeciencies can be detected in regard to rendering distinguished level of banking services on the aspects of a group of banking performance indicators which are used in bank classification .

The banking organizations in the third world countries should invest in the highly skilled human resources and power and utilizing them in an optimum manner for achieving the competitive advantage and banking efficiency for achieving the goals of increasing productivity, increasing market share and reduction of operation costs.

Due to the great challenge which is facing the banking organizations in the third world countries, there is a crucial importance for the necessary planning for personnel occupational career .

The occupational planning in the banking organizations will guarantee the achievement of personnel & occupational goals.

Achieving the required balance between the man-power volume the actual work volume in the branches of some banking organizations could not been successful due to the lack of clear basis for human resources planning.

Absence of sufficient consideration for training activity in the banking organizations due to the presence of obstacles from the banking administration side , and also due to the lack of personnel enlightenment by the importance of necessary permanent training .

Deficiency of the performance evaluation programs for the banking organizations in the third world and most frequently these evaluation programs are not serious and effective.

A szedés a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézetben készült.

A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Kocsis Gábor munkája.

A nyomtatás 1997. márciusában készült

Ára: 800.– Ft